

HIVATKOZÁS NEM LÉTEZŐ DISKURZUS-REFERENSEKRE?¹

DYEKISS EMIL GERGELY

1. Bevezetés

A cikkben felvetett kérdések a dinamikus szemantika² elméleti keretein belül merülnek fel, és a megválaszolásukra is azon belül törekszem.

A hagyományos szemantikai elméletek alapvetően egy-egy mondat, azon belül is inkább a kijelentések elemzésére törekednek – ezek jelentését igazságfeltételek összességével határozzák meg. Ilyen módon mondathatárokon túlmenő kompozicionális elemzésre nem képesek. A dinamikus szemantikai elméletek túlmennek a mondathatárokon, és a mondatok közötti szemantikai kapcsolatokat is tudják elemezni, méghozzá meglehetősen természetes módon. Szemléletük szerint a mondatok jelentése az információváltató képességük – formálisan ezt függvényekkel lehet definiálni, melyek a hallgató aktuális információs állapothoz egy (másik) információs állapotot rendelnek.

Az elsődendű predikátumlogika dinamikus szemantikai megközelítésében fontos szerepet játszanak az ún. diskurzus-referensek. A kifejezés Lauri Karttunentól származik.³ Ezeket bizonyos nyelvi elemek vezetik be a formális elemzésbe (például a határozatlan főnévi csoportok, melyek hagyományos elemzéséhez egzisztenciális kvantorra van szükség). Segítségükkel később, másik mondatokban is lehet korábbi szereplőkre hivatkozni. Így az egzisztenciális kvantor hatóköre túlnyúlhat a mondathatáron.

A diskurzus-referensek bevezetéséről minden dinamikus szemantikai elmélet beszél,⁴ de nem engedik meg ezek törlését – így az ezzel kapcsolatos jelenségeket sem vizsgálják. Márpedig előfordul, hogy egy beszélő visszavonja korábbi állítását, és ebben az esetben számot kell adni arról, hogy mi

¹ Itt szeretném megköszönni a konstruktív kritikákat Gécseg Zsuzsannának és a gondos névtelen lektornak, valamint köszönöm a formai korrektúrázó alaposágát, amellyel kiküszöbölte a figyelmetlenségemből származó értelemzavaró részeket. Továbbá köszönöm a LingDok13 konferencián az előadásom utáni hozzászólásokat is. Név szerint emlékszem a következő emberekre: Kenesei István, Rebrus Péter, Vásárhelyi Dániel.

² A dinamikus szemantikáról általánosan lásd Kálmán–Rádai (2001).

³ Karttunen (1976)

⁴ Lásd Kamp (1981), Heim (1983), Groenendijk–Stokhof (1991).

történik a visszavont állítás által bevezetett diskurzus-referensekkel. Ezzel kapcsolatban végeztem egy kérdőíves kísérletet, melynek eredményeit írom le ebben a cikkben.

A vizsgálat során a hallgató, vagyis a szöveget értelmező fél szempontjából szemlélem a folyamatokat, és feltételezem, hogy megpróbálja megérteni, amit hall; megvan a képessége a megértésre (ilyen helyzet az, amikor anyanyelvén hallja az elhangzottakat), továbbá a szöveg igazságtartalma is fontos neki.

2. Diskurzus-referensek törlése?

Ahhoz, hogy az elméleti kérdésfelvétel pontosabban érthető legyen, bemutatom, hogyan elemzem egy néhány mondatból álló összefüggő szöveget egy dinamikus szemantikai elmélet. Ezt a DRT elmélet⁵ ún. „dobozos” ábrázolási módjához hasonló táblázatos ábrázolással jelenítem meg, mert így a vizsgált jelenség jobban átlátható. Nézzük a következő példát!

- (1) a. *Egy ember sétált a parkban.*
b. *Egy nővel találkozott.*
c. *A férfi barna zakót viselt.*

Az elemzéshez szükséges alapelvek:

- A határozatlan főnévi csoportok diskurzus-referenseket vezetnek be (x_i jelöli őket, ahol i egy sorszám).
- A határozottak normál körülmények között nem vezetnek be új diskurzus-referenst, hanem már meglévőkre hivatkoznak. A megfelelő diskurzus-referensek megtalálása külön feladat (például szám és személy egyeztetése, nemek megfelelése lehet szükséges).
- A mondatokban használt predikátumokat a diskurzus-referensekre alkalmazva feljegyezzük a táblázatban.

Egy ember: bevezet egy diskurzus-referenst (x_1), továbbá állítja róla, hogy ember. *A sétált a parkban* ugyanannak a szerkezetnek az eleme, ezért ugyanahhoz a diskurzus-referenshez feljegyezzük, hogy sétált a parkban.

Egy nő: bevezet egy újabb diskurzus-referenst (x_2). *-vel találkozott:* reláció, mivel már szintaktikai szinten kiderül, hogy nem magával találkozott (azt máshogy mondanánk), a másik argumentumát egy már bevezetett diskurzus-referenssel kell kitölteni, ezért feljegyezzük, hogy x_1 találkozott x_2 -vel.

⁵ Kamp (1981) és Kamp–Reyle (1993)

A *férfi*: mivel a két diskurzus-referens közül x_2 -ről kiderült, hogy nem férfi, már csak x_1 -re utalhat. Így x_1 -ről feljegyezzük, hogy férfi. A *barna zakó* nem határozott, azért ez is bevezet egy diskurzus-referenst (x_3), majd feljegyezzük, hogy x_1 viseli x_3 -at.

Táblázatban ábrázolva:

	Bevezetett diskurzus-referensek	Propozíciók
1.	x_1	Ember(x_1)
2.		Sétált a parkban(x_1)
3.	x_2	Nő(x_2)
4.		Találkozott vele(x_1, x_2)
5.	x_3	Férfi(x_1)
6.		Barna(x_3)
7.		Zakó(x_3)
8.		Viselte(x_1, x_3)

Ezzel az ábrázolással a diskurzus-referensek bevezetése és a predikátumok nyilvántartása nyomon követhető. A DRT elmélet ábrázolásmódja ennél természetesen kicsit bonyolultabb, ennek köszönhetően több jelenséget is képes magyarázni, de azok az általam vizsgált problémakör szempontjából érdektelenek, ezért maradok a táblázatos ábrázolásmódnál.

Nézzük meg, mi történik, ha a beszélő visszavonja valamelyik állítását?

Tegyük fel, hogy hozzáfűzi az előzőekhez:

(2) d. *Most jut eszembe, nem is barna zakót viselt, hanem szürkét!*

Kérdés, hogy ezt hogyan kell bevezetnünk a táblázatba, az ottani bejegyzések hogyan változnak? Valószínűleg a régi információk közül ki kell húznunk azt, hogy *Barna*(x_3), és mindenképpen fel kell vennünk, hogy *Szürke*(x_3).

Ami történik akkor, ha nem ezt fűzi hozzá az (1)-es dialógusrészlethez, hanem a következőt?

(3) d. *Kiderült, hogy nem is sétált senki a parkban!*

Ezzel gyakorlatilag az (1a) állítást vonja vissza, ami az x_1 diskurzus-referenst bevezette. Mi történik ezzel az állítással? Töröljük a táblázatból, az x_1 diskurzus-referenssel együtt? De ha x_1 -et töröljük, mi történik a többi résszel, ami x_1 -re hivatkozik – és változnak-e a diskurzus azon részei, ahol x_1 befolyásolta a diskurzus-referensek hozzárendelését?

Ezekre kerestem a választ kérdőívek segítségével, és erről szeretnék számot adni a kérdőívek kiértékelése után.

A továbbiakban feltételezem, hogy a diskurzus-referensek technikai értelemben tulajdonképpen változóknak felelnek meg, amelyekhez értékelőfüggvények rendelnek a diskurzus-univerzumból elemeket.

3. Kísérletek

Ahhoz, hogy pontosabban lássuk, mi történik a diskurzus-referensek törlésekor, vagy ehhez hasonló esetekben –, rendszerbe kell szedni a kérdéses helyzeteket és jelenségeket.

3.1. Változik-e a visszavont rész utáni szövegrész értékelése?

3.1.1. Kijelentéslogikában

Ha kijelentéslogikai rendszerben dolgozunk, akkor a későbbiekben nem is tudunk hivatkozni a törölt részre, elvileg nem kell, hogy bármi más megváltozzon. Erre vonatkozóan is végeztem kísérletet. A kérdőívben a következő feladat teszteli ezt:

1. FELADAT: Kérem, olvassa el a következő szöveget, majd töltsse ki az alatta található táblázatot! Tegyen X-et a megfelelő mezőkbe!

Károly: *Pár szóban szólnék a múlt hét időjárásáról. Hétfőn esett az eső.*

Kedden esett az eső. Szerdán esett az eső. Csütörtökön esett az eső.

Pénteken esett az eső. Szombaton esett az eső. Elnézést, most jut eszembe, hogy szerdán nem is esett az eső!

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap
Esett	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Nem esett	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Nem tudjuk	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

A válaszok a feltételezésemet támasztják alá:

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap ⁶
Esett	19/19 100%	19/19 100%		19/19 100%	19/19 100%	18/19 95%	
Nem esett			19/19 100%				
Nem tudjuk						1/19 5%	18/19 95%

3.1.2. Predikátumlogikában

Mint a példa szövegrészben láthattuk, a predikátumok a meglévő diskurzus-referenseket használják fel az argumentumaik kitöltéséhez. Ha egy felhasznált diskurzus-referenst törölünk, problematikussá válhatnak a predikátumok és relációk, amelyek hivatkoznak rá. Ugyanakkor kérdésessé válik az is, hogy a később bevezetett diskurzus-referenseket ugyanúgy használják-e fel a későbbi predikátumok, vagy az argumentum-kitöltéseket újra kell gondolni? Utóbbi eset egy másodszeri táblázatkitöltést feltételez – amit nem tartok valószínűnek, de ha mégis lenne ilyen folyamat, akkor furcsa eredményei lehetnek.

Nézzük a következő szöveget:

- (4) a. Egy ember sétált a parkban.
- b. Egy kutya szaladt a fűvön.
- c. Lógott a nyelve.
- d. Utolérte a gazdáját.
- e. Elnézést, tévedtem, mégsem szaladt egy kutya a fűvön.

Ezt nagyjából így lehetne ábrázolni:

	Visszavonás előtt			Visszavonás után		
	Bevezetett diskurzus-referensek	Propozíciók		Bevezetett diskurzus-referensek	Propozíciók	
1.	x_1	Ember(x_1)		x_1	Ember(x_1)	
2.		Sétált a parkban(x_1)			Sétált a parkban(x_1)	
3.	x_2	Kutya(x_2)		x_2	Kutya(x_2)	
4.		Szaladt a fűvön(x_2)			Szaladt a fűvön(x_2)	
5.		Lógott_a_nyelve(x_2)			?Lógott_a_nyelve(x_1) ?Lógott_a_nyelve(x_2)	!
6.		Gazdája(x_1, x_2) Utolérte(x_2, x_1)			?Gazdája(x_1, x_2) ?Utolérte(x_2, x_1) !Gazdája(x_1, x_1) !Utolérte(x_1, x_1)	!

⁶ Valaki (valószínűleg véletlenül) vasárnapra vonatkozóan nem adott meg semmit.

Ha vissza tudjuk vonni a (b) állítást úgy, hogy az általa bevezetett diskurzus-referens törlődjön, akkor kérdés, hogy mi történik a (c) állítás értelmezésével, aminek elvileg csak a törölt diskurzus-referenshez volt köze. Ha újra ki kell számítani az argumentumokat, akkor kénytelen lesz a megmaradt egyetlen diskurzus-referenst felhasználni, és azt a nem kívánt értelmezést kapjuk, hogy a parkban sétáló embernek lóg a nyelve. Hasonlóan, az újraszámítás eredményeképpen a Gazdája és az Utolérte relációk mindkét argumentumát x_j -gyel kitöltve nem kívánatos, ráadásul szemantikailag elfogadhatatlan eredményt kapunk. Ha nem kell újra kiszámítani, hogy a predikátumhoz és a relációhoz melyik diskurzus-referens tartozik, akkor már csak az a kérdés, hogy mit kezdünk a (c) és (d) állítással. Ezzel a következő alfejezet foglalkozik.

3.2. Mi történik a törölt diskurzus-referensekre vonatkozó állításokkal?

Erre vonatkozik a kérdőív második feladatának a java része.

Mivel a kérdőív eredménye alapvetően befolyásolta a gondolataimat, formális elméletet nem érdemes bemutatni az eredeti elképzelésemről. Az egyes teszteseteket felsorolom, és részben formális logikai eszközökre való utalással, de informálisan bemutatom, hogy miért így építettem fel a tesztet.

Első gondolatom az volt, hogy ha egy törölt diskurzus-referens szerepel argumentumként, akkor hasonló helyzet áll elő, mint a filozófiában klasszikus „A jelenlegi francia király kopasz”⁷ állítás esetén, ha jelenleg nincs is francia király – mivel az állítás egy nem létező valamiről szól a törlés után, valamiről, amire nem tudunk hivatkozni. Ez az állítás szerintem sem nem igaz, sem nem hamis – az igazságértékét firtatni furcsa – amit a logikai értékés formális eszközével lehet megragadni⁸, és terveim szerint a kérdőívben ezt az esetet a válaszadó a „Furcsa állítás” oszlopba tett X segítségével tudta volna jelezni. (Az eredmények elméleti háttérének részletezésekor erre még visszatérek.) Mivel az emberek többsége nem tanult formális logikát, tartottam tőle, hogy nem mindenki osztja a nézetemet, ezért fontosnak tartottam ezt kérdőívvel is vizsgálni.

Várakozásaim szerint a válaszadók jelentős része adhatja azt a választ, hogy a törölt diskurzus-referensekre vonatkozó állítás hamis. Ez az álláspont logikailag nem védhető, mert a tagadott állítást valószínűleg nem tartják

⁷ Russell (1985)

⁸ Erről részletesebben lásd Ruzsa (1988)-at. Lényegében az „igaz” és a „hamis” igazságérték mellett bevezetünk egy harmadik lehetőséget is. Ennek segítségével formálisan is lehet elemezni olyan állításokat, amelyek nem megfelelő predikátum-alkalmazással keletkeznek (pl. „Zöld fogalmak táncoltak a rózsaszín filozófiában”).

igaznak (logikailag pedig a dupla tagadással már az eredeti állítás igazságértékét kell megkapnunk, amit valószínűleg szintén nem fogadnak el igaznak a válaszadók – ezért is tartom az értékérés megoldást a helyénvaló formális kezelésnek). Inkább csak azt jelzi az állítások hamisnak való beállítása, hogy az állítást a válaszadó nem tartja igaznak. Pontosán ezért tettem be a kérdőívbe az állítások tagadását is. Mivel ezeket egymás alatt látja a kitöltő, befolyásolhatja a döntését és rászoríthatja következetesebb válaszadásra. Reményeim szerint így talán a „hamis” ítéletek egy része átgondolás után a „furcsa” kategóriába sorolódik. Arra nem számítottam, hogy valaki igaznak fogja tekinteni az eredeti állításokat.

A kérdőív második feladata a következő:

2. FELADAT: Kérem, olvassa el a szöveget, majd válaszoljon a kérdésekre!

Miklós: *Tegnap a Balaton partján üldögéltem. Vitorlásverseny volt. Néztem a hajókat. Erős szél fújt. Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt. Amilyen kicsi volt, olyan gyorsan ment. Sorra előzte a többieket. Rövid időn belül az élre tört. Láttam mögötte a tavalyi győztest is. Felismertem a kapitányát a ruhájáról. Láttam a versenyzők között a szomszéd srácot is. Egész jó helyezést ért el... Elnézést, a kis kék hajót csak kitaláltam, hogy érdekesebb legyen a történet!*

A történetben a kis kék hajó az, aminek a törlését az utolsó mondattal igyekeztem előidézni. A feladat megoldásának java részét egy táblázat kitöltése teszi ki, amelyben egy-egy állítás szerepel egy sorban, az oszlopokban pedig az állítás igazságértékéről lehet nyilatkozni (igaz, hamis, nem tudjuk, furcsa állítás)⁹. A következő alfejezetekben jelzett esetek mellett vannak olyan állítások is, amelyek elvileg nincsenek kapcsolatban a visszavonással, hanem ellenőrző funkciót töltenek be.

⁹ Elképzelésem az volt, hogy egy sorba egy X-et tesznek a teszt kitöltői, vagyis egyet választanak a lehetőségek közül. Ez számukra nem volt egyértelmű, így nemcsak olyan eset fordult elő, hogy valaki nem válaszolt egyik-másik kérdésre, hanem olyan is, hogy több igazságérték-ítéletet is bejelölt egyszerre egy állításhoz (ez akkor fordult elő, amikor az igaz vagy a hamis igazságérték mellett azt is bejelölte, hogy furcsa az állítás).

3.2.1. A törölt diskurzus-referensre vonatkozó predikátumok

Véleményem szerint ezeket az állításokat értékrészesnek kell itélni, ha következetesek szeretnénk lenni. Ezt a válaszadók a „Furcsa állítás” oszlopba tett X segítségével jelezhették.

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
5. Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt.				
6. A kis kék hajó gyorsan ment.				
7. Nem igaz, hogy a kis kék hajó gyorsan ment.				
8. A kis kék hajó nem ment gyorsan.				
9. A kis kék hajó sorra leelőzte a többi hajót.				
10. A kis kék hajó nem előzte le sorra a többit.				
11. A kis kék hajó hamar az élre tört.				
12. Nem igaz, hogy a kis kék hajó hamar az élre tört.				
21. Az idei vitorlásversenyen nem indult kis kék hajó.				
22. Az idei vitorlásversenyen indult kis kék hajó.				

3.2.2. A törölt diskurzus-referensre is hivatkozó relációk

Hasonló a helyzet a függvényekhez. A különbség az, hogy egy relációnak több argumentuma is van, melyek közül lehet, hogy csak az egyiket töltöttük ki törölt diskurzus-referenssel. Szerintem ezeket az állításokat is következetesen értékrészesnek kell itélni. Szintén a „Furcsa állítás” oszlopba vártam az X-et. Erre vonatkozik a következő:

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
13. Miklós látta a kis kék hajó mögött a tavalyi győztes hajót.				

4. A kísérletek eredményei

4.1. A hallgatók hogyan itélik meg a visszavont rész állításainak igazság-értékét?

Ha megnézzük, hogy a válaszadók hány százaléka melyik kérdésre hogyan felelt, azt látjuk, hogy a furcsa kérdés kategóriája néha láthatóan népszerűbb, mint a többi, de hasonlóan néha az eredeti állítás tagadásának elfogadása hasonlóan népszerű. Mindenesetre nem látszik, hogy valamelyik válasz-fajta egyértelműen sokkal elfogadottabb lenne, mint a többi.

Ezt mutatja a következő táblázat:

Hivatkozás nem létező diskurzus-referensekre?

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
5. Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt.		18/19 95%	1/19 5%	1/19 5%
6. A kis kék hajó gyorsan ment.	2/19 11%	11/19 58%	1/19 5%	7/19 37%
7. Nem igaz, hogy a kis kék hajó gyorsan ment.	5/19 26%	5/19 26%	1/19 5%	10/19 53%
8. A kis kék hajó nem ment gyorsan.	4/19 21%	3/19 16%	2/19 11%	12/19 63%
9. A kis kék hajó sorra leelőzte a többi hajót.	1/19 5%	9/19 47%	2/19 11%	8/19 42%
10. A kis kék hajó nem előzte le sorra a többit.	5/19 26%	3/19 16%	2/19 11%	11/19 58%
11. A kis kék hajó hamar az élre tört.	2/19 11%	9/19 47%	2/19 11%	8/19 42%
12. Nem igaz, hogy a kis kék hajó hamar az élre tört.	5/19 26%	4/19 21%	1/19 5%	11/19 58%
21. Az idei vitorlásversenyen nem indult kis kék hajó.	7/19 37%		11/19 58%	
22. Az idei vitorlásversenyen indult kis kék hajó.		7/19 37%	11/19 58%	

Ha viszont azt nézzük meg, hogy az egyes emberek milyen stratégiákat követtek a válaszaik során, akkor határozottan megkülönböztethetünk négy csoportot. A csoportok határai nem élesek, a válaszadók nem tartoznak tisztán valamelyik csoportba. Ezért mindig intervallumot adok meg, amikor a számokról írok.

4.1.1. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások igazságértékét firtatni furcsa

Ezt a stratégiát a válaszadók 40–60%-a választotta. Számomra az értékes szemantika ennek a megfelelője.

4.1.2. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások igazságértékét nem tudjuk

Ezt a válaszadók 5–10%-a követte. Két módon tudom ezt értelmezni a dialógus ismeretében: vagy a furcsa kérdés kategóriával keverték, vagy a

beszélő szavahihetőségében annyira elbizonytalanodtak, hogy tényleg ismeretlennek tartották az állítások igazságértékét.

4.1.3. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások hamisak

A kérdőívet kitöltők 20–25%-ban a tagadott állítást fogadták el igaznak. Számítottam rá, hogy lesznek ilyen válaszok.

4.1.4. A visszavont diskurzus-referensről szóló állítások igazak

Volt 10–15%, akik az eredeti állítást fogadták el igaznak, vagyis a visszavont részben szereplő állításokat ugyanúgy igaznak tekintették, mintha nem vontuk volna vissza őket. Ez a válasz nagyon váratlanul ért, és fontosnak tartom, hogy ennek a jelenségnek a magyarázatát megtaláljam.

Talán úgy lehet elfogadható ez a stratégia, ha az állítások igazságát nem a valósághoz, hanem a történehez képest szemlélik. Mondhatnánk azt is, hogy „a sztorin belül igaz”.

4.2. Értékrészes kezelést alkalmaznak-e a hallgatók az olyan relációknál, melynek egyik argumentuma feltehetően törölt diskurzus referens volt?

Erre vonatkozott a kérdőív második feladatának 13. kérdése, illetve kezelésével kapcsolatban még néhány kérdés mellette. A válaszadók harmada adta voksát a furcsa kérdésre, ami számomra az értékrészes lehetőség volt. Kétszer ennyien jelölték hamisnak az állítást.

Válaszaik nem erősítették meg az értékrészes feltételezésemet.

	Igaz	Hamis	Nem tudjuk	Furcsa állítás
13. Miklós látta a kis kék hajó mögött a tavalyi győztes hajót.	2/19 11%	12/19 63%	1/19 5%	6/19 32%

4.3. Tanulások a teszttel kapcsolatban

4.3.1. Világismeret

Akármennyire igyekeztem kiküszöbölni, a válaszadókat befolyásolta a világismeretük.

4.3.2. A visszavonás módja (a beszélő hozzáállása) – pragmatikai feltételek

Nem mindegy, hogy a beszélő milyen stílusban, milyen körülmények között, szabadkozással stb. adja elő a visszavonást. Ettől függhet, hogy a hallgató komolyan veszi-e a visszavont részen kívül a dialógus többi részét, vagy megkérdőjelezi a beszélő szavahihetőségét. Egy rossz stílusú visszavonás után az egész dialógus tekinthető egy kitalált történetnek, amiben már

nem érdekes, hogy mi köze van a valósághoz. Ez tehát a visszavonás pragmatikai oldaláról erős befolyásoló tényező.

Nem céлом most pontosan számot adni arról, hogy milyen pragmatikai feltételei vannak egy visszavonás sikerességének. Feltételezem, hogy ezeket a feltételeket lehet teljesíteni, és ha a visszavonás teljesíti őket, sikeres. Egyedül a szemantikai magyarázatra koncentrálok.

4.3.3. Igazság-fogalom

Felmerül a kérdés, hogy ha közvetlenül az állítások igazságáról érdeklődöm a válaszadótól, akkor ő ugyanazt a (logikai) igazságfogalmat használja-e, mint én. Elképzelhető, hogy nem. A teszt újrafogalmazásakor vagy hasonló teszt írásakor célszerűbb lenne a hallgatónak az igazságértékekkel kapcsolatos álláspontját áttételesen, másfajta kérdésekre adott reakciójából leszűrni.

4.3.4. A diskurzus-referens ténylegesen törlődött-e?

Megkérdőjelezhető, hogy a tesztben szereplő visszavonás tényleg maga után vonna-e egy diskurzusreferens-törlést? Mivel a dialógusnak a visszavonás utáni részében is teljesen hétköznapi módon tudunk hivatkozni a törlésre szánt diskurzus-referensre (amit a második feladat dialógusának kis kék hajója vezetett be), valószínűsíthető, hogy valójában nem történt törlés.

5. A válaszok elméleti háttere

A teszt eredményeinek és a tesztel kapcsolatos néhány tanulság elméleti magyarázatának helye ez a fejezet. Nem kívánok most azzal foglalkozni, hogy a kérdőívet konkrétan hogyan lehetne jobbra cserélni; továbbá a pragmatikai feltételekkel, a beszélő szavahihetőségének kezelésével sem fogok most törődni. Fontosnak tartom magyarázni a furcsa állítások kategóriáját, valamint a nemlétezővé nyilvánított kis kék hajóról szóló állításokat igaznak elfogadók stratégiáját.

5.1. Furcsa állítások

A teszt megalkotásakor azt feltételeztem, hogy azok az állítások, amelyek formális ábrázolásai olyan diskurzus-referensekre hivatkoznak, melyeket töröltünk, vagy nem köthetők egy létező entitáshoz, értékrésesek lesznek, vagyis sem igazak, sem hamisak nem lesznek – igazságértéküket firtatni furcsa –, vagyis furcsa állítások.

Számos oka lehet annak, hogy egy diskurzus-referenst nem tudunk létező entitáshoz rendelni. Lehet például világismereti oka. Ha éppen most nincs francia király, akkor a „jelenlegi francia király”-ra vonatkozó állítások

furcsák lesznek. Lehet, hogy definíció szerint nem létezhet olyan entitás, mint amiről szó van. Például ha a legnagyobb egész számról, vagy női aggregátumokról beszélünk, nem tudunk róluk olyan állítást megfogalmazni, amely nem furcsa.

A dinamikus szemantikai elméletekben a határozott főnévi csoportoknak elvileg már bevezetett diskurzus-referenst kell keresni. Előfordulhat, hogy ez nem sikerül, mégsem lesz a róluk szóló állítás furcsa. Nézzük a következő példát:

- (5) a. *Tegnap Ádám és Ramóna esküvője volt.*
b. *A pap szépen beszélt.*

Hiába nem volt szó senkiről, aki pap lenne, rájövünk, hogy egy templomi esküvőről van szó, ahol pap is szokott lenni, aki ráadásul beszélni is szokott, ami lehet szép. A szövegkörnyezetből, vagy világismeretünkéből rá tudunk jönni, hogy egy határozott főnévi csoport mire hivatkozik – még ha az nem is volt bevezetve a dialógusban.

A határozott főnévi csoportokról azt is mondhatjuk, hogy előfeltételezik, hogy létezik valami, ami a bennük megfogalmazott leírásnak megfelel. Az előfeltevésekkel foglalkozó elméletek ugyanakkor ismerik az akkomodáció jelenségét, vagyis ha az előfeltevés nem teljesül, akkor az egyszerűség kedvéért a hallgató úgy tesz, mintha a beszélő az előfeltevéseket teljesítette volna, vagyis a jelen esetben bevezet egy diskurzus-referenst a határozott főnévi csoport hatására is. Például:

- (6) a. *Egy férfi sétált a kertben.*
b. *Mellette sétált egy nő.*
c. *A gyerek odaszaladt hozzájuk, és megölelte őket.*

Itt gond nélkül felvesszünk egy diskurzus-referenst a gyerekek – bár nem volt szó róla. Nem tudjuk, hogy a férfi és a nő házaspár-e, de talán igen – a gyerek pedig talán a gyerekek. Nem tudunk róluk biztos információkat, de az előzményeknek nem mond ellent, hihető.

Ha viszont nem találunk sem a diskurzus, sem a világismeretünk segítségével semmit, amire vonatkoztathatnánk, ha nem értjük, hogy mi keresnivalója van a szituációban annak, amiről a leírás szól, furcsának fogjuk találni az állítást, nem fogjuk megérteni, hogy miről is van szó. Az akkomodáció sok esetben elejét veszi a furcsaságnak, de pragmatikai jelenség, nem kötelező jellegű, változó, hogy ki milyen szinten fogadja el automatikusan az

előfeltételeket, ezért nehéz olyan példát írni, ahol ez biztosan nem fordul elő, de nem is logikailag lehetetlen entitásról van szó. A következő példa kísérlet erre:

- (7) a. *Tegnap jót úsztam a tengerben.*
b. *A professzor nagyon meggyőzően adott elő.*

Itt nehéz kitalálni, hogy a második mondat hogyan is kapcsolódik az elsőhöz, ezért furcsa. Nem találjuk az előzményekben a professzort. Ennek ellenére a diskurzus-referenst bevezetjük akkomodációval, mert tudunk rá hivatkozni később – csak azt kell tisztázni, mi a kapcsolata az előzményekkel.

Ha összevetjük a visszavonás esetét az előbb felsorolt furcsa állításos esetekkel, azt láthatjuk, hogy ha később próbálunk beszélni arról, amihez a diskurzus-referenst a visszavont állítás vezette be, a hallgató reakciója azokkal egyezik meg, ahol – akár világismeretünk szerint, akár logikai lehetetlenség miatt – nem létező entitásról van szó. Tehát nem a diskurzus-referens mint technikai eszköz (például x_1) törlődik, hanem annak a kötődése a valósághoz – vagyis az a formális mód, ahogy ábrázoltuk a dialógust, megmarad változatlanul, legfeljebb mellette párhuzamosan lehet jelezni a törlést – a diskurzus-referenshez tartozó változó és a világmodell kapcsolatában.

Adódik az ötlet: ehhez pusztán egy egzisztenciális kvantoros formulára van szükség: nincs olyan értékelés, amely igazra értékelné a főnévi csoportban megfogalmazott leírást, amely bevezette a diskurzus-referenst. Ezzel az a baj, hogy a visszavonás helyett egyszerűen csak egy ellentmondásos állapotot idéznénk elő. Az értékréses elmélet megvalósítását követve mehetünk Ruzsa Imre nyomdokain, és bevezethetjük a nullentitást, amit szintén hozzárendelhetünk a diskurzus-referenshez, és amely technikai lehetőséget biztosít annak a jelölésére, hogy az illető diskurzus-referenshez tulajdonképpen nem rendelünk semmit. Az ilyen argumentummal kitöltött predikátumok és relációk értékrésesek kell, hogy legyenek.

5.2. *A diskurzus-referens a nem létező, vagy az, amire hivatkozik?*

Az előző alfejezetben nem szoltam azokról az esetekről, amikor például egy meséről, kitalált történetről van szó. Ilyenkor a mese szereplőiről szóló állítások igazságértékét vizsgálni egyáltalán nem furcsa, mert tudjuk, hogy a mesevilág a diskurzus-univerzum, nem pedig a valódi világ. Ennek analógiájára tudom elképzelni azoknak a válaszadóknak a stratégiáját, akik a visszavonás előtt és után ugyanazt az igazságértéket rendelték ugyanahhoz az

állításához (akik a „sztorin belül igaz” hozzáállást képviselték). Számukra az a kijelentés, hogy „a kis kék hajó nem létezik”, csak annyit változtatott, hogy megtudták, a kis kék hajónak megfelelő diskurzus-referenshez nem a valódi világból kell hozzárendelni valamit, és a továbbiakban a valódi világgal való kapcsolatát már nem vizsgálták. Egy hagyományos meséhez képest még mindig jelent különbséget ez a hozzáállás, mert a meséket sokan ismerik, a róluk megfogalmazott állítások igazságát objektíven meg lehet ítélni, mert a mesevilág leírása közismert – ezzel szemben a dialógus, a sztori világát a beszélő önhatalmúan változtathatja.

Így tehát a „kis kék hajó nem is létezett” jellegű kijelentések annyit tesznek hozzá a dialógushoz, hogy a hozzájuk tartozó diskurzus-referens modellbeli megfelelőjét nem a valódi világ diskurzus-univerzumában kell keresni.

Mivel tudunk hivatkozni a bevezetett diskurzus-referensre, azt kell mondanunk, hogy az, amire a diskurzus-referens hivatkozik, nem létezik – maga a diskurzus-referens viszont igen.

6. Az eredmények lehetséges magyarázatai

A dinamikus szemantikai elméletek általában nem foglalkoznak a diskurzusokon belüli javítások, a visszavonás jelenségével – ezzel a *belief revision* irodalma foglalkozik részletesen – de nem dinamikus szemantikai keretben, hanem formulahalmazokkal manipulálva. Két elméletet találtam, ami dinamikus szemantikai alapokon magyaráz javítással kapcsolatos jelenségeket. Egyik az SDRT (*Segmented Discourse Representation Theory*), másik a Hyper-DRS elmélet. Ezek magyarázatait össze kell hasonlítanom a saját elképzeléssel, hogy lássuk a különbségeket.

Nagyon röviden vázolom, hogy ezekben az elméletekben a törlés hogyan fordulhat elő, mire vonatkozik. Gyakorlatilag azt mondhatom, hogy közvetlenül olyan módon, ahogy én, nem beszélnek törlésről – másfajta diskurzus-referenseket is feltételeznek, mint a hagyományosak, és csak azokkal kapcsolatban lehet törlésről, javításról beszélni. A két elmélet közül az SDRT csak távolról kapcsolódik az engem érintő témához, a Hyper-DRS elméletnek több köze van hozzá.

Mindkét elmélet számos olyan jelenséget vizsgál és magyaráz, amit én nem szándékozom, ezért lényegesen nagyobb apparátust vonultat fel, mint amire nekem szükségem van.

6.1. Az SDRT elmélete a javításról

Az SDRT elmélet¹⁰ tulajdonképpen nem módosítja, hanem kiegészíti a DRT elméletet. Megtartja a DRS szerkezeteket, de felvesz melléjük másikat: a diskurzus-szerkezetet, amely retorikai relációkkal dolgozik. Ezek segítségével pontosítja a DRT elméletet (bizonyos helyzetekben a DRT elfogadhatónak ítéel meg olyan dialógusokat, amelyeket nem kéne, vagy elfogadhatatlannak olyanokat, amelyek pedig elfogadhatók). Ki is egészíti új elemekkel a DRT-t, mert az SDRT-ben már lehet állításokra is visszautalni, nem csak individuumokra.

A számos bevezetett retorikai reláció közül számunkra talán legfontosabb a kontraszt¹¹, amely ellentétesnek tűnő információk kezelésére került bevezetésre. Ez áll legközelebb a cikkben vizsgált diskurzusreferens-törléshez, de valójában itt sincs szó törlésről.

6.2. A Hyper-DRS elmélet elképzelése a javításról

Az elmélet¹² szerint három fajta diskurzus-referenset kell megkülönböztetni. Ezek a következők: (normál) diskurzus-referens¹³, közös diskurzus-referens¹⁴ és közös vélt referens¹⁵. Ennek az elméletnek az eredeti problémája a közös hitek körkörössége, amit a nem jólfundált halmazelmélet keretében, az ún. hiper-halmazok használatával tudnak kezelni. A körkörösség kiküszöböléséhez van szükségük a közös vélt referensekre. Így a közös diskurzus-referenseknek a diskurzus témáját továbbvivő szerepe nem szenved csorbát. A három diskurzus-referens közötti különbség az elérhetőségükben és az élettartamukban nyilvánul meg. A dialógus résztvevői számára elérhetőek a közös diskurzus-referensek, és mindegyikük számára elérhetőek a saját maguk által bevezetett normál diskurzus-referensek. A közös diskurzus-referensek és a közös vélt referensek nem törölhetőek, illetve nem szabad őket elfelejteni, amikor közös hitek felülvizsgálata történik. A felülvizsgálati folyamatban a közös vélt referensek élettartama a leghosszabb, de ebben a közös diskurzus-referensek élettartama is hosszabb a normál diskurzus-referensekéénél.

A Hyper-DRS elmélet több ponton eltér az eredeti DRT elmélettől. A közös vélt referensek itt általában állításokra vonatkoznak. Továbbá itt nem

¹⁰ Lásd: Asher–Lascarides (2003) és Lascarides–Asher (2007).

¹¹ Az eredeti angol: *Contrast*.

¹² Főleg Ogata–Matsuzawa–Ishikawa–Komatsu (1995: 1. és 5. fejezet) alapján.

¹³ Az eredeti szövegben: *(standard) discourse-referent*.

¹⁴ Az eredeti szövegben: *shared discourse referent*.

¹⁵ Az eredeti szövegben: *shared belief referent*.

csak attól függ, hogy a diskurzus egyik résztvevője hozzáfér-e egy diskurzus-referenshez, hogy milyen a DRS szerkezete, hanem hogy azt a diskurzus melyik résztvevője vezette be.

Törölni csak a diskurzus résztvevőinek propozicionális attitűdjeit lehet, vagyis a diskurzus résztvevője által bevezetett vagy közös diskurzus-referenst, amely egy ilyen fajta állításhoz tartozik (például: „ A azt hiszi, hogy p ”). Ezekre való magasabb szintű hivatkozás az elméleten belül nem lehetséges, így a törlésükkel kapcsolatban az általam felvetett problémakör nem jelentkezik, magyarázattal sem szolgál rá. Felhasználni nem tudom, mert én általában nem propozicionális attitűdök törlését szeretném magyarázni.

6.3. Egyszerű magyarázatok

Végeredményben magyarázatot kell adnom a két fajta visszavonáshoz. Ezeket informálisan az előző fejezetben részleteztem és indokoltam. Az elméleti keret, amelyben a magyarázatot adnom kell, nincs meghatározva. Megtehetném azt, hogy vázolom formálisan és kiegészítem a DRT-t, mert arról volt szó eddig a legtöbbször, de nem szeretném ezt tenni, mert a két apró kiegészítés nem feltételezi a DRT-t, hanem másik dinamikus szemantikai elméletet is megenged.

A dinamikus szemantikai keretre csak annyi a kikötésem, hogy kétszintűen működjön, vagyis a diskurzus-referensek bevezetése és ezekhez az elemek hozzárendelése a diskurzus-univerzumból külön-külön, tulajdonképpen függetlenül történjen. Utóbbit értékelő-függvények végezzék, melyeket v jelöljön, halmazuk V legyen. Továbbá a diskurzus-univerzumot D jelölje, melynek részhalmaza legyen D_R , amely a valódi világ entitásainak megfelelő elemek halmaza.

Fel kell venni egy null-entitást, amely nem eleme D -nek, jelölje ezt Θ . Az igaz (1) és a hamis (0) igazságértékek mellett jelölje $*$ azt az esetet, amikor az állítás sem nem igaz, sem nem hamis.

Az információábrázolásnál a diskurzus-referensek és a formulák mellett egy kikötést is fel lehet venni. Ez lehet üres is, de visszavonáskor a visszavont állítás mellé, ami a diskurzus-referenst bevezette, feljegyezzük a kikötést.

Amikor ténylegesen visszavon egy állítást valaki (például: „Mégsem sétált senki a parkban”, amely a „Valaki sétált a parkban” – $\exists x_1(\text{Ember}(x_1) \& \text{SP}(x_1))$) formájú állítás visszavonása), úgy kezelendő, hogy kikötjük: x_1 -hez mindenképpen Θ -t kell rendelni.

Amikor valaki csak annyit jelent ki, hogy amiről beszél, nem létezik (mint a kis kék hajós történet végén), akkor meg kell keresni az eredeti állítást, ami

a megfelelő diskurzus-referenst bevezette, és kikötést tenni mellé: $x_1 \notin D_R$. Ez utóbbi megfogalmazható formálisan úgy is, hogy felvesszünk a nyelvbe egy létezés predikátumot, amit jelöljünk E -vel, és amelynek jelentése az, hogy megszorítja az argumentumát: $x \in D_R$. Sajnos a megszorítás külön ábrázolását az előző, Θ -ra megszorító visszavonás miatt meg kell tartanunk, ezért elegánsabb, ha nem vesszünk fel létezés predikátumot, hanem ugyanebben a rendszerben jelöljük a megszorítást.

Az előző fejezetben nem említettem, de korábban már felmerült, hogy lehet olyan állítást is visszavonni, ami nem vezetett be diskurzus-referenst – kiegészítő információ visszavonásáról van tehát szó. Az előző bekezdésekben vázolt módszert ennek a kezelésére is lehet alkalmazni: meg kell keresni a visszavonandó állítást, és ki kell kötni, hogy értéke nem lehet sem igaz, sem hamis – vagyis $*$ -ot kell tenni mellé. Vigyázni kell, mert sokszor előfordul, hogy egy diskurzus-referenst egy összetett meghatározást tartalmazó főnévi csoport vezetett be. Ezekről utólag is tudni kell, hogy egybe tartoznak (a táblázatos ábrázolásban egy sorba írtam őket), és ha a sorból az összes állítás $*$ -os megkötést kap, akkor a bevezetett diskurzus-referensre is lehet kikötést tenni: Θ legyen (ez lehet, hogy automatikusan teljesül is, de garantálni nem tudjuk).

7. Összefoglalás

Cikkemben azt vizsgáltam meg, hogyan lehet nem létező diskurzus-referensre hivatkozni a létezés ontológiai értelmében, és hogyan nem, a szó technikai értelmében.

Körüljártam egy predikátumlogikai elméletben a kijelentések visszavonásának módját, korlátait, típusait.

A diskurzus-referensek törlésével kapcsolatos első elképzeléseimet egy kérdőív segítségével ellenőriztem. A kérdőív eredményének és egyéb tanulságainak felhasználásával pontosabb képet kaptam a visszavonás műveletről.

Néhány pontban rögzítettem, hogy egy predikátumlogikai elméletben kezelt visszavonás művelet milyen alapvető elemeket követel meg az elmélettől.

Továbbfejlesztési lehetőség egy egzakt formális elmélet a visszavonás művelet kezelésére predikátumlogikai keretben. Remélem, hamarosan ezzel is el fogok készülni.

8. Függelék

8.1. A kérdőív második feladatában felsorolt állítások

1.	Miklós tegnap a Balaton partján üldögélt.
2.	Amikor Miklós a Balaton partján üldögélt, vitorlásverseny volt.
3.	Aznap Miklós a hajókat nézte.
4.	Aznap erős szél fújt.
5.	Volt egy kis kék hajó, halálfejes zászlóval, ami az utolsók közt rajtolt.
6.	A kis kék hajó gyorsan ment.
7.	Nem igaz, hogy a kis kék hajó gyorsan ment.
8.	A kis kék hajó nem ment gyorsan.
9.	A kis kék hajó sorra leelőzte a többi hajót.
10.	A kis kék hajó nem előzte le sorra a többi.
11.	A kis kék hajó hamar az élre tört.
12.	Nem igaz, hogy a kis kék hajó hamar az élre tört.
13.	Miklós látta a kis kék hajó mögött a tavalyi győztes hajót.
14.	Miklós látta az idei vitorlásversenyen a tavalyi győztes hajót.
15.	Miklós felismerte a tavalyi győztes hajót a kapitányának a ruhájáról.
16.	A tavalyi győztes hajó idén első lett.
17.	A tavalyi győztes hajó idén második lett.
18.	Miklós látta a tavalyi győztes hajót az idei vitorlásversenyen egy másik hajó mögött.
19.	Miklós látta a versenyzők között a szomszéd srácot.
20.	A szomszéd srác az idei versenyen egész jó helyezést ért el.
21.	Az idei vitorlásversenyen nem indult kis kék hajó.
22.	Az idei vitorlásversenyen indult kis kék hajó.

8.2. A kérdőív második feladatára adott válaszok tesztalanyonként

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10														
	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*
1	x			x				x				x				x				x				x
2	x			x				x				x				x				x				x
3	x			x				x				x				x				x				x
4	x			x				x				x				x				x				x
5	x			x				x				x				x				x				x
6	x			x				x				x				x				x				x
7				x				x				x				x				x				x
8				x				x				x				x				x				x
9	x			x				x				x				x				x				x
10				x				x				x				x				x				x
11	x			x				x				x				x				x				x
12				x				x				x				x				x				x
13	x			x				x				x				x				x				x
14	x			x				x				x				x				x				x
15	x			x				x				x				x				x				x
16				x				x				x				x				x				x
17				x				x				x				x				x				x
18				x				x				x				x				x				x
19	x			x				x				x				x				x				x
20	x			x				x				x				x				x				x
21	x			x				x				x				x				x				x
22	x			x				x				x				x				x				x

	11	12	13	14	15	16	17	18	19											
	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*	i	h	?	*
1	x			x				x				x				x				x
2	x			x				x				x				x				x
3	x			x				x				x				x				x
4	x			x				x				x				x				x
5	x			x				x				x				x				x
6	x			x				x				x				x				x
7				x				x				x				x				x
8				x				x				x				x				x
9	x			x				x				x				x				x
10	x			x				x				x				x				x
11	x			x				x				x				x				x
12	x			x				x				x				x				x
13	x			x				x				x				x				x
14	x			x				x				x				x				x
15	x			x				x				x				x				x
16				x				x				x				x				x
17				x				x				x				x				x
18				x				x				x				x				x
19	x			x				x				x				x				x
20	x			x				x				x				x				x
21				x				x				x				x				x
22				x				x				x				x				x

Hivatkozások

- Asher, Nicolas – Alex Lascarides 2003. *Logics of Conversation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1991. Dynamic predicate logic. *Linguistics and Philosophy* **14/1**: 39–100.
- Heim, Irene 1983. File change semantics and the familiarity theory of definiteness. In R. Bäuerle – C. Schwarze – A. von Stechow (szerk.) *Meaning, Use and Interpretation of Language*. Berlin, Walter de Gruyter. 164–189.
- Kálmán László – Rádai Gábor 2001. *Dinamikus szemantika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kamp, Hans 1981: A theory of truth and semantic representation. In J. Groenendijk – T.M.V. Janssen – M. Stokhof (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam, Mathematisch Centrum. 277–322.
- Kamp, Hans – Uwe Reyle 1993. *From Discourse to Logic: Introduction to Model-theoretic Semantics of Natural Language, Formal Logic and Discourse Representation Theory*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Karttunen, Lauri 1976. Discourse Referents. In J. D. McCawley (szerk.) *Syntax and Semantics 7: Notes from the Linguistic Underground*. New York, Academic Press. 363–85. First version presented at Coling-69.
- Lascarides, Alex – Nicolas Asher 2007. Segmented discourse representation theory: Dynamic semantics with discourse structure. In H. Bunt – R. Muskens (szerk.) *Computing Meaning*. Vol. **3**. Dordrecht, Springer. 87–124.
- Ogata, Norihiro – Tadayuki Matsuzawa – Akira Ishikawa – Hisashi Komatsu 1995. Reference in dialogues and shared belief revision. In *Language, Information and Computation: Proceedings of the 10th Pacific Asia Conference, 27-28 December 1995*. Hong Kong, City University of Hong Kong. 205–214
- Russell, Bertrand 1985: A denotálásról. In Irving M. Copi – James A. Gold (szerk.) *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Budapest, Gondolat Kiadó. 143–166.
- Ruzsa Imre 1988: *Logikai szintaxis és szemantika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZÓRENDI KÉRDÉSEK FINNUGOR NYELVEKBEN*

GULYÁS NIKOLETT

1. Bevezetés

Jelen tanulmány Theo Vennemann (1974a, 1974b) azon feltevéését vizsgálja, mely szerint egy adott nyelv alapszórendjét és a szintagmatikus, úgynevezett relatív szórendjét az operátorok és az operandumok egymáshoz viszonyított elhelyezkedése határozza meg. A Természetes Besorolás Elvét (Principal of Natural Serialization, a továbbiakban PNS) nyolc finnugor nyelv domináns és szintagmatikus szórendjének bemutatásán keresztül értékeljük. A rokon nyelvek szórendi összehasonlításában a PNS alkalmazása azért lehet tanulságos, mert nem pusztán rögzíti a lehetséges szórendi típusokat, hanem bizonyos együttes előfordulásokat is feltételez, melyeket a kérdéses nyelvekben szintaktikai-típológiai keretben még kevésbé vizsgáltak. Noha a PNS-t többen bírálták,¹ végső soron nem az implikációkat (illetve nem azok egészét), hanem az elem párok kölcsönös megfeleltethetőségét² kérdőjelezték meg. Vennemann (1974b) a szórendi változatosságot – mely az általunk vizsgált nyelvekre különösen jellemző – történeti okokkal magyarázza, ami szintén a PNS érvényességének elemzése mellett szól. A dolgozat célja továbbá, hogy vázlatos áttekintést nyújtson a vizsgált nyelvekben dominánsnak tekintett szintagmatikus szórendről, és ez alapján megpróbáljon választ adni arra a kérdésre, hogy beszélhetünk-e közös szórendi jegyekről a vizsgált finnugor nyelvek körében. A továbbiakban bemutatjuk a PNS előzményeit, valamint az elmélettel szembeni kritikákat és néhányat a finnugor nyelvekre vonatkozó eddigi szórendi-típológiai kutatások eredményeiből (2. rész). A dolgozat fő részét a vizsgált nyelvekből gyűjtött példák bemutatása adja (3. rész). Ezután következik a PNS értékelése, a nyelvek közötti szórendbeli hasonlóságok és különbségek összefoglalása (4. rész). Végezetül pedig összegezzük a vizsgálat eredményeit (5. rész).

* Ezúton szeretném kifejezni köszönetem témavezetőmnek, Havas Ferencnek a dolgozat elkészítéséhez nyújtott hasznos tanácsaiért. Köszönet illeti továbbá a névtelen lektort és a szerkesztőt alapos munkájukért, valamint a kritikai észrevételeikért, melyek nyomán jelen tanulmány elnyerte végső formáját.

¹ Erről részletesebben lásd a 2.3. részt.

² Vö. Dryer (1991). A kérdés összefoglalásáról lásd Song (2001) és Croft (2003).

2. A korai szórendi tipológiai kutatások

2.1. Az alapszórend és a szintagmatikus szórend összefüggései

A mondattani tipológia egyik fő kutatási témája (a kontentív vizsgálatok mellett) a szórendi kérdések tanulmányozása. Greenberg (1963) úttörő dolgozata az alapszórendet a nem névmási alanyt és tárgyat tartalmazó egyszerű, kijelentő módú mondatok három fő összetevőjének egymáshoz viszonyított helyzete alapján határozza meg, így logikailag hatféle alapszórendi típust lehet elkülöníteni: SOV, SVO, VSO, VOS, OSV, OVS. A szerző harminc nyelv alapján hasonlította össze az alap- és a szintagmatikus szórendet, ezek nyomán pedig implikációs univerzálékát állított fel. Az implikációs univerzálék nem korlátlanok, tehát arról tesznek megállapítást, ami a nyelvek egy részére és csakis azokra nézve lehetséges és igaz:³

4. *univerzálé* – A pusztán lehetőségénél nagyobb mértékben valószínű, hogy a normál SOV nyelvek posztpozícióiak.

21. *univerzálé* – Ha néhány vagy az összes határozó követi az általa módosított igét, akkor az adott nyelvben – a domináns szórend szerint – a minősítő melléknév követi a főnevet, és az ige megelőzi a névszói tárgyat.

Az implikációs univerzálék tehát több elempárt is tartalmazhatnak, és fontos jellemzőjük, hogy unilaterálisak. Emellett vannak korlátlan univerzálék is, ilyen például az, mely szerint a nem névmási alany az egyszerű kijelentő mondatban majdnem mindig megelőzi a tárgyat (Greenberg 1963: 76).

2.2. Az OV–VO tipológia – W. Lehmann elmélete

Greenberg nyomán a kutatók egyrészt az implikációs univerzálék mind nagyobb fokú általánosítására törekedtek, másrészt empirikus vizsgálatokkal próbálták minél nagyobb mintákon tesztelni azokat;⁴ a cél a szórend univerzális leírása lett. Lehmann (1973) megállapította, hogy az alapszórend meghatározásakor az alanyt nem szükséges figyelembe venni, mivel kutatásai azt igazolták, hogy az nem elsődleges eleme a mondatnak.⁵ Így az alapszórendet az ige és a tárgy elhelyezkedése szabja meg, ez vagy OV, vagy VO sorrendet mutat. Ezáltal az említett hatféle lehetséges alapszórendi permutáció a harmadára csökken.

³ Az eredeti számozást megtartva (Greenberg 1963: 78, 84).

⁴ A jelenlegi egyik legnagyobb ilyen korpuszt a WALS (2008) szórendi paraméterei tartalmazzák.

⁵ Ennek igazolására különféle nyelvek (például a szanszkrit és a latin) alanytalan mondatait említi példaként (Lehmann 1978: 7).

Lehmann (1973, 1978) nevéhez fűződik az Elhelyezés Alapvető Elve (Fundamental Principal of Placement), mely kimondja, hogy az alapkategória (avagy főtag, itt az ige vagy a tárgy) módosítói mindig az alaptag közvetlen kiegészítőjével ellentétes oldalon helyezkednek el. Tehát egy OV típusba tartozó nyelv esetében az igei bővítmények alaptagjukhoz képest jobbra, a főnévi bővítmények pedig alaptagjukhoz képest balra ágaznak el. VO nyelvek esetén az implikáció megfordul:

főnévi kiegészítők ←OV→ igei kiegészítők (SOV, OSV, OVS nyelvek)⁶
 igei kiegészítők ←VO→ főnévi kiegészítők (SVO, VOS, VSO nyelvek)

A hipotézissel szemben számos ellenpélda létezik, ám Lehmann (1973) szerint a szórendi inkonzisztencia egy OV→VO típusváltás kísérő jelensége.

2.3. T. Vennemann és a PNS

A PNS kimondja, hogy az operátorok vagy mindig megelőzik, vagy következetesen követik az operandumot (Vennemann 1974a: 345–346; Vennemann 1974b: 79). Az operátor kategóriájába a korlátozó elemek, míg az operanduméba az alaptagok tartoznak.

[operátor [operandum]] OV nyelvek esetében
 {operátor {operandum}} →
 [[operandum] operátor] VO nyelvek esetében

A PNS az összes greenbergi univerzálét magában foglalja, függetlenül attól, hogy az ige elhelyezkedése meghatározó tényezője-e az adott implikációnak, és erőteljesen redukálja a lehetséges együttes előfordulások számát. Mivel a tárgy és az ige sorrendje is pusztán egy implikáció (nem pedig viszonyítási alap, mint a korábban említett szerzőknél), így Vennemann tulajdonképpen a greenbergi univerzálékat kísérli meg kiterjeszteni analógiásan a szintaktikai szórend alapján (Song 2001). A 3. részben a PNS alábbi paramétereit fogjuk finnugor nyelveken bemutatni (Vennemann 1974b):

⁶ A greenbergi felosztás szerint. Megjegyzendő, hogy napjainkban az alanyt ismét az alap-szórendet meghatározó összetevőnek tartják (Song 2001).

OPERÁTOR	OPERANDUM
tárgy	ige
határozó	ige
főige	segédige
melléknév	főnév
vonatköző mellékmondat	főnév
birtokos	főnév
számnév	főnév
determináns	főnév
melléknév	a középfok jelölője
viszonyítási etalon	fokozott melléknév
főnévi szintagma	adpozíció

A PNS elvbeli eltérést mutat a korábbiakban ismertetett rendszerekhez képest, mivel a kategóriák közti megfeleléseket nem az ige és a tárgy szórendjéhez viszonyítja. A greenbergi univerzálék esetében egy adott elempár implikálja a másik meglétét, itt viszont bármelyik elempár feltételezi az összes többiét.⁷ Az implikációk tehát bilaterálisak, és mivel a paramétereken belül a tagok is felcserélhetők, a greenbergi univerzálékat radikálisan leegyszerűsítik. Míg az utóbbinál négy szórendi paraméter esetében (vö. Greenberg 1963) 24 logikailag lehetséges változattal kell számolnunk, a PNS mindössze kétféle lehetőséget engedélyez.⁸

Azok az elemek, melyek nem vesznek részt az alapszórend meghatározásában (tehát nem igék vagy tárgyak), inkább funkcionális–szemantikai, mint szintaktikai alapon kerülnek a rendszerbe. A szemantikai komponens kitüntetett szerepe pedig az egyik legfőbb érv a hipotézis ellen (vö. Hawkins 1983). Az operátor–operandum felosztás nem minden esetben felel meg a hagyományos leírásban alkalmazottaknak, Dryer (1991) például vitatja a segédige alaptagként való kezelését. Vennemann (1974a) szerint azonban ezek az elempárok funkció–argumentum jellegűek, vagyis a kérdés mindig az, hogy az alaptagon végzett módosítás során milyen szerkezet a végeredmény. Ha például határozó járul egy igéhez, akkor az eredmény egy komplex ige lesz, nem pedig egy komplex határozó, ezért az ige tekinthető operandumnak.

⁷ Bővebben lásd Croft (2003: 79–80).

⁸ VSO/SVO/SOV & PrN/NPo & NG/GN & NA/AN függvényében, Greenberg (1963) alapján logikailag 24 lehetséges együttes előfordulás létezik, míg a PNS szerint csak az OV&NPo&GN&AN szórend, illetve ennek fordítottja létezik (vö. Song 2001, Croft 2003).

A PNS elleni legfőbb ellenérv (vö. Hawkins 1983) kétségtelenül annak nehézkes statisztikai igazolhatósága. Vennemann (1974b) azonban a PNS-ben foglaltakat pusztán tendenciának tartja, miszerint a nyelvek mindig a következő operátor–operandum besorolásra törekednek. Ha egy paraméter eltér ettől, akkor az pusztán egy olyan kivétel, ami idővel el fog veszni, mivel az alapszórend változásával együtt járó szerkezetszintű szórendi változások nem egyszerre következnek be. A PNS implikációit tehát akkor tekinthetjük érvényesnek, ha a vizsgált nyelvekben kevés a domináns szórendet nem mutató szerkezetek száma. Az implikációnak ellentmondó érték csak kivételnek tekinthető (legalábbis Vennemann értelmezésében), de nem cáfolja az elmélet egészét. A domináns szórendet nem mutató elempárokat viszont a PNS nem tudja kezelni.

2.4. Szórendi-tipológiai kutatások finnugor nyelvekben

Noha a finnugor nyelvek leírásában a tipológiai megközelítés kevésbé általános, számos mélyreható elemzés készült már a témában. Radics (1980) a PNS alapján vizsgálta meg az alapszórend és a személyjelölő elemek sorrendjének összefüggéseit. A Vx-ek és Px-ek létrejöttét egy pre-uráli korra feltételezi, amikor az alapszórend VSX lehetett, ezzel feloldva a szuffixumok SOV alapszórendhez nem illeszkedő sorrendjének problémáját.⁹ Honti (1994–1995) azonban meggyőzően érvel a kérdéses toldalékok alapnyelvi kialakulása mellett, melyre SOV szórendet tételez fel, és váltakozó, de ugyanakkor szabályszerű Cx–Px sorrenddel számol.¹⁰

Tömör áttekintést nyújt a rokon nyelvek általános szórendi jegyeiről Comrie (1988), kiemelve azt a – finnugrisztikában közismert – gondolatot, miszerint a nyelvcsaládra általánosságban jellemző a szabad szórend. Az európai finnugor nyelvek (és a nyenyec) mondatösszetevőinek eddigi legkimerítőbb szórendi–tipológiai vizsgálatát Vilkuna végezte el, aki korpusz-alapú elemzés nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a rokon nyelvekben nem lehet közös, kvázi „uráli” szórendet megállapítani, továbbá rávilágított arra, hogy a nyelvcsaládon belül általánosnak tekinthető szórendi jegyek (például az NP-k fejevégűsége) más európai nyelvekben is közönségesek (Vilkuna 1998).

⁹ Az SOV alapszórend ugyanis feltételezi, hogy az ige utáni pozíciót nem lehet kitölteni, a személyjelölők viszont hangsúlytalan személyes névmások agglutinációjával jöttek létre (vö. Honti 1994–1995).

¹⁰ Azonos véleményen van Korhonen (1991) is.

3. A finnugor nyelvek szintagmatikus szórendjéről

3.1. Minta és módszer

A PNS implikációinak érvényességét két ugor (magyar és manysi), két permi (udmurt és komi), egy volgai (erza), két balti-finn (finn és észti) és a számi¹¹ nyelv adatai alapján ellenőriztük. A nyelvcsalád egymástól földrajzilag (például számi–erza) és genetikailag (például manysi–finn) relatíve távoli nyelveinek bevonásával próbáltunk reprezentatív mintát létrehozni. A szórendi kérdések árnyaltabb bemutatásához további nyelvek elemzése mindenképpen szükséges lenne, ez viszont meghaladná jelen dolgozat kereteit.

A példatár a vonatkozó kresztomátiák, továbbá leíró nyelvtanok és nyelv-könyvek adatai alapján jött létre. Ahol arra lehetőség volt (nevezetesen az udmurt, a komi, az észti és a finn nyelv esetében), a példák helyességét anyanyelvi beszélők is értékelték.¹² További ellenőrzésként a 3.2., 3.3., 3.4., 3.5., 3.7. és 3.13. részben szereplő értékeket összevetettük a WALS (2008) eredményeivel¹³, amennyiben az adott paraméter tartalmazott adatot az általunk vizsgált nyelvekről. Az összehasonlított adatok szinte teljes egyezést mutatnak, a kivételtől a 3.13. részben szólunk.

A PNS paraméterein túl összegyűjtöttük az igenév–szabad bővítmény, illetve a *hogy* kötőszó–mellékmondat elempárok szórendjére vonatkozó példákat is. A finnugor nyelvekre általánosan jellemzők (Comrie 1988, Lakó 1991) az igeneves kifejezések, melyek ugyan szerepelnek Vennemann elméletében, ám ő a fejhez viszonyított elhelyezkedésüket vizsgálta. Ezzel szemben mi az igeneves szerkezetek összetevőinek szórendjét hasonlítjuk össze a finnugor nyelvekben. A *hogy*-kötőszós összetett mondatok belső szerkezete különbözik a vonatkozó mellékmondatos összetett mondatokétól (vö. É. Kiss 2003), így érdemesnek tűnik megvizsgálni azt, hogy ez a különbség szórendi szempontból is megnyilvánul-e.

Mivel a finnugor nyelveket köztudottan szabad szórendűnek tartják, körükben nem az alap-, hanem a domináns szórendet vizsgáljuk, ami vagy kötött (rigid), vagy rugalmas (flexible) lehet (WALS 2008). A domináns szórend meghatározásában az alábbi tényezők játszanak szerepet (Comrie 1989,

¹¹ Számin az északi nyelvjárást értjük.

¹² Ezúton szeretném kifejezni hálámat Reet Klettenbergnek, Nikolai Kuznetsovnak, Sonja Laitinennek és Elena Rodionovának a példatár adatainak ellenőrzéséért és hasznos tanácsaikért.

¹³ Úgy véljük, kívánatos lenne a jövőben a WALS (2008) finnugor nyelvekre vonatkozó paramétereiből hiányzó adatok pótlása, vagy egy hasonló, de kifejezetten az uráli nyelveket felölelő adatbázis létrehozása.

Song 2001): 1. a pragmatikai semlegesség (neutralitás), 2. a szöveggyakoriság és 3. a formai jelöltség. Mivel jelen vizsgálat nem korpuszalapú, az összefoglaló táblázatban (vö. 4. rész) az 1. és a 3. kritériumot szem előtt tartva hivatkozunk egy adott szórendi értékre. A példákat a 2.3. részben bemutatott táblázat sorrendjében közöljük. A fordításokat (az egynyelvű példák kivételével) a forrásokból vettük, a cirill betűs példákat átírásban közöljük, minden más példánál megtartottuk az eredeti formát. A glosszákat a lipcsei szabályzat¹⁴ útmutatása szerint készítettük, tehát csak az adott paraméter szempontjából releváns elemeket tüntettük fel bennük.

3.2. Ige és tárgy (OV vagy VO)

Ez a paraméter az ige és a tárgy elhelyezkedését vizsgálja neutrális, egyszerű kijelentő mondatokban. A szakirodalomban, az egyes nyelvekben dominánsnak tekintett szórendet az alábbi példákkal illusztráljuk:

- (1) magyar¹⁵
 - a. (A lány) kekszet *fal*.
 - b. (A lány) *falja* a kekszet.
- (2) manysi (Keresztes 1998: 417)

(*χum*) *χααp* *waar-i*
ember csónak csinál-SG3
'(Az ember) csónakot készít.'
- (3) udmurt (Csúcs 1990: 63)

gožtet gožt-o
levél ír-FUT.SG1
'Levelet fogok írni.'
- (4) komi (Manova 1998: 159)

čoj-ēs *kor-a*
nővér-PX.SG1.ACC kér-SG1
'Megkérem a nővérem.'
- (5) erza (Keresztes 1990: 73)

(*son*) *olgo* *porń-i*
ő szalmaszál rágcsál-SG3
'(Ő) szalmaszálat rágcsál.'

¹⁴ Vö. Bickel–Comrie–Haspelmath (2008).

¹⁵ A továbbiakban az egyes nyelvekre rövidítve fogunk hivatkozni.

- (6) finn (Kenttälä 2001: 230)
(*Isä aja-a auto-a*
apa vezet-SG3 autó-PART
'(Apa) autót vezet.'
- (7) észtl (Viitso 1998: 143)
(*Tüdruk müüb lill-i*
lány árul-SG3 virág-PL.PART
'(A lány) virágokat árul.'
- (8) számi (Lakó 1986: 152)
(*ač'če ősti-i (dám) dālo*
apa vesz-PST.SG3 ezt ház.ACC
'(Apa) vette (ezt) a házat.'

A magyarban a neutrális mondat (1a–b) OV és VO szórendű is lehet.¹⁶ A domináns szórend megállapításához a korábban említett kritériumokat hívjuk segítségül. A pragmatikai semlegesség mindkét típusban érvényesül, ezzel szemben (1a) teljesíti a jelöletlenség követelményét is, ami az egyetlen fennmaradó támpontunk a besoroláshoz. Így a magyart OV¹⁷ domináns szórendűnek tartjuk. A további nyelvek szórendjét illetően a szakirodalomban valamivel nagyobb a konszenzus. A manysi neutrális mondatban az állítmány mondatzáró pozíciójú, így a domináns szórend OV (vö. Kálmán 1976: 65, Honti 1988: 191). Az udmurtban a fő mondatösszetevők sorrendje szabadabb, de itt is az OV szórend a domináns (Csúcs 1990, Comrie 1988). A komi esetében mind az OV, mind a VO szerkezet neutrálisnak tűnik, de dominánsnak az utóbbi tekinthető (Hausenberg 1998, Vilkuňa 1998), ugyanez érvényes az erzára is (Keresztes 1990). A finn és az észtl domináns szórendje VO, mégpedig az ilyen szórendű keleti finnugor nyelvekéhez képest kötöttebben (Vilkuňa 1998). A számban (legalábbis az itt bemutatott észtl számban) is a VO szórend domináns.

¹⁶ A WALS (2008) szerint a magyarban az ige és a tárgy viszonylatában nem lehet domináns szórendet feltenni. Az ott hivatkozott irodalom azonban nem az általunk használt kritériumokat alkalmazza, így ezeket nem vesszük figyelembe.

¹⁷ A finnugrisztikai és a tipológiai szakirodalomban (vö. Vilkuňa 1998) is topik-prominens nyelvnek tartják a magyart. A kérdés kimerítő bemutatására lásd É. Kiss (2003) vonatkozó megállapításait. A diskurzus összetevői alapján történő szórendi besorolás azonban nem képezi jelen dolgozat témáját, így ezzel a továbbiakban nem foglalkozunk.

3.3. *Melléknév és főnév (AN/OV vagy NA/VO)*

A PNS alapján az a feltevésünk, hogy az OV nyelvekben a melléknév megelőzi a főnevet, míg a VO nyelvekben követi azt.

(9) ma.

érdekes könyv

(10)many. (Kálmán 1976: 66)

jomas χum

'jó ember'

(11)ud. (Csúcs 1990: 63)

tędŷ derem

'fehér ruha'

(12)ko. (Rédei 1978: 95)

iŷŷid kerka

'nagy ház'

(13)er. (Mosin–Bajushkin 1983: 27)

jakšamo tēle

'hideg tél'

(14)fi. (Nuutinen 1978: 68)

siniset silmät

'kék szemek'

(15)é. (Kippasto–Nagy 2002: 238)

ilus puu

'szép fa'

(16)sz. (Lakó 1986: 125)

viššális bařdne

'szorgalmas fiatalember'

A szórend minden nyelvben egységesen AN, azaz a melléknévi jelző megelőzi alaptagját. A források az egyes nyelvek szórendi tulajdonságai közül ezt a jegyet említik leggyakrabban (vö. Keresztes 1990: 77, Lakó 1986: 152). A permi nyelvekben ezeknek az összetevőknek a sorrendje különösen fontos, hiszen a névszói predikátum kopula nélkül áll a mondatban, így például ha az udmurtban a melléknév a főnévtől jobbra helyezkedik el, akkor már nem jelzős szerkezetet, hanem egyszerű mondatot alkot (Csúcs 1990: 64).

Összességében a magyar, a manysi és az udmurt példák mutatják a tipológiai-
lag elvárt¹⁸ szórendet. Megjegyzendő, hogy Dryer (1992) kimutatta, hogy az
ige és a tárgy szórendje nem függ össze a melléknév és a főnév sorrendjével.

3.4. *Birtokos és főnév (GN/OV vagy NG/VO)*

Az előző példák alapján sejthető, hogy ennél és a következő paraméternél
sem fog érvényesülni a PNS azon feltevése, miszerint az NG szórend impli-
kálja a VO meglétét és viszont. A források szerint a birtokos–birtok szórend
az egyedüli lehetséges variáció:

(17)ma.

a lány(nak a) tolla

(18)many. (Kálmán 1976: 66)

ūl'pa tal'χ-e
cirbolyafenyő csúcs-PX.SG3
'a cirbolyafenyő csúcsa'

(19)ud. (Csúcs 1990: 42)

korka-len l'ipet-ez
ház-GEN tető-PX.SG3
'a ház teteje'

(20)ko. (Rédei 1978: 94)

starik-len turun-īs
öregember-GEN széna-PX.SG3
'az öreg ember szénája'

(21)er. (Mészáros 1998: 33)

vejke ćora-ń kudo
egy férfi-GEN ház
'egy férfi háza'

(22)fi. (Kenttälä 2001: 21)

Anne-n puhelinnumero
Anna-GEN telefonszám
'Anna telefonszáma'

¹⁸ Tipológiaiilag elvárt szórenden a PNS predikcióinak megfelelő sorrendet értjük.

(23)é. (Kippasto–Nagy 2002: 230)

Madis-e raamat

Madis-GEN könyv

'Madis könyve'

(24)sz. (Lakó 1986: 129)

čēze dallo

nagybácsi.GEN ház

'a nagybácsi háza'

3.5. Számnév és főnév (NumN/OV vagy NNum/VO)

Ennél a paraméternél is csak az OV domináns szórendű nyelveknél találjuk a tipológiailag elvárt sorrendet:

(25)ma.

három kép

(26)many. (Honti 1988: 167)

kit püw

'két fiú'

(27)ud. (Csúcs 1990: 44)

támjs kion

'nyolc farkas'

(28)ko. (Rédei 1978: 95)

a. *vit mort*

'öt ember'

b. *mort vit*

ember öt

'kb. öt ember'

(29)er. (Mészáros 1998: 68)

alamo šuro

'kevés gabona'

(30)fi. (Kenttälä 2001: 231)

viisi ihmis-tä

öt ember-PART

'öt ember'

(31)é. (Kippasto–Nagy 2002: 239)

neli raamat-ut
négy könyv-PART
'négy könyv'

(32)sz. (Lakó 1986: 127)

viitâ boóccu
öt rén.GEN
'öt rén'

A fenti példák közül a (28b) lehet érdekes szórendi szempontból, erre a szerkezetre adatközlőnk hívta fel a figyelmünket. A kérdéses szórendi változatról a kresztomátiában a következőt olvashatjuk: „A számnévi jelző a jelzett szó után körülbelüli mennyiséget fejez ki” (Rédei 1978: 95). Mivel azonban jelentésüket tekintve a NumN és NNum elempárok nem egyeznek, így nem egy konstrukció két variációjáról van szó, ezért az utóbbi nem tekinthető dominánsnak. Ismét a magyar, a manysi és az udmurt mutat az elméletben foglaltakkal megegyező sorrendet.

3.6. *Determináns és főnév (OV/DetN vagy VO/NDet)*

A determináns kategóriájába olyan elemek tartoznak, melyek a fej (esetünkben az N) határozottságát jelölik. Ilyen elem lehet: a határozott névelő, a mutató névmás vagy bármely inflexió elem. A vizsgált nyelvek ebben a tekintetben nagyobb változatosságot mutatnak, mint a korábbi paraméterek esetében.

(33)ma.

a lány

(34)many. (Kálmán 1976: 73, 70)

- a. *ta tūr*
'az (a) tó'
- b. *āmp-e*
kutya-PXSG3
'a kutya'

(35)ud. (Kozmács 2002: 17, Csúcs 1990: 42)

a. *ta visjet*

'ez (a) szoba'

b. *turjn-ez (čeber)*

fű-PX.SG3 (szép)

'a fű (szép)'

(36)ko. (Rédei 1978: 75)

taje tuj

'ez (az) út'

(37)er. (Mészáros 1998: 23)

t'e kudo-ś

ez ház-DET.SG3

'ez a ház'

(38)fi. (Kenttälä 2001: 49)

tämä pölynimuri

'ez (a) porszívó'

(39)é. (Kippasto–Nagy 2002: 22)

see koer

'az (a) kutya'

(40)sz. (Lakó 1986: 126)

dât varre

'ez a hegy'

A magyarban, a finnben, az észtben és a számiban a determinánst tartalmazó szintagma alaptagjának bővítménye mindig balra ágazik el. Az oroszországi finnugor nyelvekben a névmásokon kívül a Px-ek is betölthetnek determinánsi funkciót. A manysiban a személyragozott alakot a diskurzusban már ismert, általában élő egyedre utalva alkalmazzák (vö. Kálmán 1976: 69). Az udmurtban a 3. személyű személyrag ilyen használata „stilisztikailag közömbös” (Csúcs 1990: 43), ahogyan azt adatközlőnk is megerősítette. A komiban a 2., de főként a 3. személyű Px használata a kérdéses főnév ismertségét, határozottságát jelöli (Rédei 1978: 61). Komi adatközlőnk szerint különösen gyakori a személyragozott alakok alkalmazása anaforikus funkcióban. Az erzában a főneveknek önálló determinatív ragozási paradigmája van (Keresztes 1990: 53), de az így már meghatározott elem felvehet hasonló

funkciójú névmást (37). Ezekben a nyelvekben tehát nincs domináns szórend, hiszen a variánsok sem neutralitás, sem jelöltség tekintetében nem mutatnak különbséget. A PNS implikációja így csak a magyarra érvényes.

3.7. *Adpozíció és főnév (NPp/OV vagy PrN/VO)*

A finnugor nyelvekre általában jellemző a névutók gazdag rendszere. Az általunk vizsgált nyelvek mindegyike döntően névutókat használ, emellett szuffixumosak, mely tulajdonságok az SOV nyelvek tipikus jellemzői (vö. Comrie 1989).

(41)ma.

az asztal mellett

(42)many. (Kálmán 1976: 73)

tūr űltta

tó át

'a tavon át'

(43)ud. (Kozmács 2002: 31)

ukno dorjn

'ablak mellett'

(44)ko. (Rédei 1978: 92)

ęšjń uljn

'ablak alatt'

(45)er. (Mosin–Bajushkin 1983: 111)

kudo baška

'ház nélkül'

(46)fi. (Ikola 1983: 67)

a. *pöydä-n alla*

asztal-GEN alatt

'az asztal alatt'

b. *ennen ilta-a*

előtt este-PART

'este előtt'

(47)é. (Kippasto–Nagy 2002: 196, Pusztay 1994: 115)

- a. *maja ümber*
ház.GEN körül
'a ház körül'
- b. *allpool pilvi*
alatt felhő.PART.PL
'a felhő alatt'

(48)sz. (Lakó 1986: 84)

- a. *vuowde čâďâ*
erdő.GEN át
'erdőn át'
- b. *čâďâ dalve*
át tél.GEN
'télen át'

A finnségi nyelvek adpozícióinak történeti elemzésében Grünthal (2003: 34–39) ismerteti a korábbi nyelvtipológiai kutatások eredményét, mely szerint az (S)V0 alapszórendű nyelvekben mind a pre-, mind a posztpozíciók megtalálhatók, ezzel szemben az (S)OV típust a posztpozíciók statisztikailag igazolható túlsúlya jellemzi. Mintánkban az észti, finn és számi nyelvben találunk prepozíciókat. Az említett nyelvek eltérő mértékben alkalmazzák ezeket: a finnben az adpozíciók egy része kizárólag előljárószo formájában létezik, ilyenek például: *ennen, ympäri, yli* 'előtt, körül, át' (Ikola 1983). Más esetekben a párhuzamosan előforduló adpozíciók használata fakultatív. Az észti (Pusztay 1994), de különösen a számiban (Lakó 1986) a prepozíciók aránya nagyobb, mint a finnben. Mindazonáltal a névutós szerkezetek képviselik nagyobb arányban – statisztikailag igazolhatóan (Vilkuna 1998, Grünthal 2003) – az adpozíciós szerkezeteket, ezek neutrálisak, ezért az általuk képviselt szórend a domináns. Összességében ismét az OV nyelvek mutatnak a PNS implikációjának megfelelő szórendet.

3.8. Melléknév és a középfok jelölője (OV/ACom vagy VO/ComA)

A középfokot a vizsgált nyelvekben általában szuffixummal fejezik ki. Kivételt képez az erza, ahol az *az* mutató névmás ablatívuszi alakja áll az alapfokú melléknév előtt (Keresztes 1990: 61). Bár célkitűzésünk szerint a szintagmatikus szórend domináns példáit keressük, a szuffixumos – tehát az ACom – eljárás megfeleltethető az ezzel egyenértékű szószervezetnek. Összegezve: a komi, a finn, az észti és a számi szórend nem igazolja a PNS implikációját.

(49)ma.

nagy-obb

(50)many. (Keresztes 1998: 412)

karəs-nuw

magasabb-COM

'magasabb'

(51)ud. (Csúcs 1990: 43)

kuž-ges

hosszú-COM

'hosszabb'

(52)ko. (Manova 1998: 116)

bur-žik

jó-COM

'jobb'

(53)er. (Mészáros 1998: 97)

še-d'e mazij

az-ABL szép

'szebb'

(54)fi. (Nuutinen 1978: 64)

nuore-mpi

fiatal-COM

'fiatalabb'

(55)é. (Pusztay 1994: 63)

suur-em

nagy-COM

'nagyobb'

(56)sz. (Lakó 1986: 71)

nuorâ-b

fiatal-COM

'fiatalabb'

3.9. *Viszonyítási etalon és melléknév (OV/ScA vagy VO/ASc)*

Ez a paraméter a viszonyítási etalon és a középfokú melléknév szórendjét vizsgálja. A minta nyelveiben szintetikus és analitikus szerkesztésmódra egy-

aránt találhatunk példát. A magyarban, a finnben, az észtbén és a számiban mindkét sorrend előfordul. A finnben és a számiban a kötőszós változat neutrálisabb, így az a domináns (vö. Vilkuna 1998, Sulkala–Karjalainen 1992). Észtt adatközlőnk a (63a) szerkezetet jelölte semlegesnek, ahogyan a magyarban is ez a változat a neutrális. Az oroszországi finnugor nyelvekben a szórend viszonyítási etalon–melléknév, így az udmurt és a manysi esetében fogadhatjuk el a PNS implikációját.

(57)ma.

- a. *okosabb, mint egy diák*
- b. *egy diák-nál okosabb*

(58)many. (Kálmán 1976: 48)

- naŋ aš-^um-nəl janjy*
te apa-PXSG1-ABL nagy
'Te nagyobb vagy az apámnál.'

(59)ud. (Csúcs 1990: 35)

- šundi-leš jugjt*
nap-ABL világos
'a napnál világosabb'

(60)ko. (Rédei 1978: 65)

- ponj-iš ižid*
kutya-ELAT nagy
'a kutyánál nagyobb'

(61)er. (Bartens 1999: 109)

- tél'e-d'e še-d'e paro*
tél-ABL az-ABL jó
'a télnél jobb'

(62)fi. (Ikola 1983: 38, Kenttälä 2000: 166)

- a. *vilkkaa-mpi kuin Liisa*
élénk-COM mint Liisa
'élénkebb, mint Liisa'
- b. *Kari-a laiske-mpi*
Kari-PART lusta-COM
'Karinál lustább'

(63)é. (Pusztay 1994: 153)

- a. *Éma on van-em kui isa.*
anya COP öreg-COM mint apa
'Anya öregebb, mint apa.'
- b. *Éma on isast van-em.*
anya COP apa-ELAT öreg-COM
'Anya apánál öregebb.'

(64)sz. (Lakó 1986: 135, 120)

- a. *viđâ jâge nuorâ-b mû-st*
öt.GEN év.GEN fiatal-COM én-LOC
'öt évvel fiatalabb nálam'
- b. *dû dallo læ sâggâ buorě-b go mû*
te.GEN anya COP sokkal jó-COM mint én.GEN
'a te anyád sokkal jobb, mint az enyém'

3.10. *Határozó és ige (OV/AdvV vagy VO/VAdv)*

A határozós szerkezetek operanduma ige, míg operátora határozói értékben szereplő ragos főnév, névutós szerkezet, határozószó vagy határozói igenév.

(65)ma.

A fiú holnap érkezik.

(66)many. (Kálmán 1976: 81)

am koss xõntil^m
'Én akkor kitaláltam.'

(67)ud. (Csúcs 1990: 63)

So tatijn užaz.
'Ő itt dolgozott.'

(68)ko. (Manova 1998: 160)

- a. *gort-as vois*
otthon-PX.SG3.ILL érkezett
'Hazaért.'
- b. *vois gortas*
'Hazaért.'

- (69)er. (Keresztes 1990: 73)
vani ved'eñ'eñ
 néz víz:ILL
 'Belenéz a vízbe.'
- (70)fi. (Kenttälä 2001: 60, 62)
tule-n tori-lta
 jön-SG1 piac-ABL
 'A piacról jövök.'
- (71)é. (Kippasto–Nagy 2002: 240)
Me läheme ülikooli.
 mi megyünk egyetem.ILL
 'Az egyetemre megyünk.'
- (72)sz. (Lakó 1986: 132)
čok 'kajik bæwde-st
 ültek asztal-LOC
 'Az asztalnál ülnek.'

A határozó és az ige szórendjének meghatározása meglehetősen bonyolult kérdés, mivel a rokon nyelvekben a határozó – igemódosító lévén – az egyszerű mondatban rugalmas elhelyezkedésű. A magyarban az alanyt, állítmányt és határozót tartalmazó egyszerű mondatban az AdvV szórend neutrális, függetlenül a határozó típusától: *A fiú iskolába megy. A lány pörögve táncol. Manci az asztal alatt kuksol.* A manysi egyszerű mondat igevégű (vö. Kálmán 1976: 65), így a szórend csak AdvV lehet. Az udmurtban a pragmatikailag semleges mondatban a bővítmények „a két fő mondatrész között helyezkednek el” (Csúcs 1990: 64). Adatközlőnk szerint ha (67)-ben a határozót elmozgatjuk, a mondat már nem semleges pragmatikailag, a domináns szórend tehát AdvV. A komi egyszerű mondatban a határozó követi a predikátumot (vö. Hausenberg 1998), adatközlőnk is (68b)-t találta neutrálisnak. Az erzában a határozó elhelyezkedése relatíve szabad, a nem fókuszált mondatokban általában követi az igét (vö. Mosin–Bajushkin 1983). A finnben a határozó követi az igét (Sulkala–Karjalainen 1992), ugyanez jellemző az észten (Pusztay 1994) és a számiban (Lakó 1986) is.

3.11. Főige és segédige (OV/VAux vagy VO/AuxV)

Ennél a paraméternél a magyarban a főige–segédige (VAux) szórend a neutrális a nem igeekötős igék esetében, utóbbiak azonban formailag jelöltebbek,

így nem tekintjük őket dominánsnak. A manysiban a segédigés szerkezet ritka, az egyetlen példa az összetett jövő idejű igelak, melyben az eredetileg 'kezd' jelentésű segédige (Keresztes 1998) követi a főigét. Az udmurtban mind a módalis, mind az összetett igealakokban szereplő segédigék követik az alaptagot (Kel'makov–Hännikäinen 2008). A komiban a VO/AuxV (Rédei 1978: 85) implikációt igazoló szórendet találunk, ahogy az erzában is (Keresztes 1990). A finnben, az észtnben (Viitso 1998) és a számiban a segédige a főigétől balra ágazik el, így a PNS implikációja érvényesül.

(73)ma.

menni fogok

(74)many. (Keresztes 1998: 399)

eery-e sujtu-ŋk^w ak^w toχ pati

éneke hallatszódik-INF egy így kezd.PRS.SG3

'Az éneke mindig hallatszódni fog.'

(75)ud. (Ganeev–Perevozshikov 2005: 40)

men-im koški-ni kule

én-DAT indul-INF kell

'Indulnom kell.'

(76)ko. (Hausenberg 1998: 320)

men-im kol-ë mun-ni

én-DAT kell-SG3 megy-INF

'Mennem kell.'

(77)er. (Mészáros 1998: 33)

Mo-ñeñ eravi mo'e-ms.

én-DAT kell megy-INF

'Mennem kell.'

(78)fi. (Nuutinen 1978: 9)

voi-mme tava-ta

lehet-PL1 találkozik-INF

'Találkozhatunk.'

(79)é. (Pusztay 1994: 102)

Ma pea-n õppi-ma.

én kell-SG1 tanul-INF

'Tanulnom kell.'

(80)sz. (Lakó 1986: 208)

son šád'dá jǎrrâ-t

ő fog kérdez-INF

'Meg fogja kérdezni.'

3.12. *Participium és bővítménye (OV/ComplP vagy P/Compl)*

A participiumos szerkezetnek nem a fejfőnévhez viszonyított helyzetét (3.13. rész), hanem a belső tagolódását vizsgáljuk. Az igeneves szerkezetek általánosak a finnugor nyelvek körében (Comrie 1988: 474), egyik első részletes összevetésüket Klemm (1942) adta. Ennél a paraméternél – a PNS osztályozási elvét követve – az igenevet tekintjük operandumnak, és annak módosítóját – ami lehet szabad bővítmény vagy argumentum – operátornak, mivel a participiumon végzett módosítás nyomán az eredmény egy komplex participium.

(81)ma.

a tegnap olvasott (könyv)

(82)many. (Kálmán 1976: 71)

sāt tūr̄χul tē-m (nāj)

hét tó.hal esz-PRTC (nő)

'hét kárászt evett (nő)'

(83)ud. (Kel'makov–Hännikäinen 2008: 227)

tunne pojezd-en lǐkt-em (kuno)

ma vonat-INST jön-PRTC (vendég)

'ma vonattal érkezett (vendég)'

(84)ko. (Rédei 1978: 86)

gort-e mun-an (tuj)

ház-ILL megy-PRTC (út)

'hazafelé menő (út)'

(85)er. (Bartens 1979: 59)

vir-ga jak-i vir (ohotnik)

erdő-PROL jár-PRTC erdő (vadász)

'(az) erdőt járó (vadász)'

(86)fi. (Mantila 1997: 53, 54)

Kylliki-n pese-mä (paita)

Kyllikki-GEN mos-PRTC (ing)

'(a) Kyllikki mosta (ing)'

(87)é. (Pusztay 1994: 108)

vāga palju luge-nud (naine)
nagyon sok olvas-PRTC (nő)
'(a) nagyon sokat olvasott (nő)'

(88)sz. (Lakó 1986: 144)

olmužin šād'dā-m (bâhâ vuoi'gŋâ)
emberré kerül-PRTC (rossz szellem)
'emberré változott (rossz szellem)'

Látható, hogy a bővítmények az alaptagjukhoz képest következetesen balra ágaznak. Ha ezeket a szerkezeteket beágyazott mondatnak tekintjük, akkor a belőlük átalakított egyszerű mondatok, a példák alapján, XV szórendet mutatnak. Ennek igazolására azonban további elemzések szükségesek, mindenesetre érdemes lenne történeti szempontból megvizsgálni az igeneves szerkezetek és a velük egyenértékű egyszerű mondatok szórendje közötti lehetséges összefüggést. A magyar, a manysi és az udmurt nyelvben a bővítmény-participium szórend megfelel a tipológiailag elvártnak, míg a többi nyelv esetében az implikáció nem teljesül.

3.13. Vonatkozó mellékmondat és főnév (OV/RelN vagy VO/NRel)

A vonatkozó mellékmondat vagy szó szerkezet¹⁹ szórendjével kapcsolatban azt vizsgáljuk, hogy a fejfőnévtől milyen irányban ágazik el annak módosítója. Mind a főnévi, mind a névmási alaptagot elfogadjuk.²⁰ Az (a) példákban a mellékmondatot bevezető névmást zárójelben adjuk meg.

(89)ma.

- a. *A könyv, [amit] a lány vett, jó.*
- b. *A lány által olvasott könyv jó.*

(90)many. (Rombandeeva 1979: 135, Kálmán 1976: 70)

- a. *ut, [mān] paltuw χōjas*
'dolog, ami bennünket bánt'

¹⁹ A *relative clause* kategória (tag)mondatot és azzal megegyező szerepű igeneves szerkezetet is jelöl (vö. Song 2001). A magyar leíró nyelvtanok egy része az igeneves szerkezetet tartalmazó egyszerű mondatokat beágyazott alárendelő összetett mondatnak tartja (É. Kiss 2003). Tulajdonképpen ugyanígy kezeli őket Klemm (1942) is.

²⁰ Az elemzésben a belső fejpozíciójú alárendelő összetett mondatokat nem vizsgáljuk.

- b. *pēnʷalta-ne* *χotpa joχti-ke*
 varázsoltat-PRTC valaki jön-ha
 'varázsoltató valaki ha jön'
- (91)ud. (Kozmács 2002: 49, Csúcs 1990: 55)
 a. *Bakčajñ sije munčo*, [*kudaz*] *kešnunale pjo*.
 'Az udvaron áll egy szauna, ahová szombatonként járnak.'
 b. *Ton-e vaj-em* *murt gurt-az* *košk-iz*.
 te-ACC hoz-PST.PRTC ember ottthon-ILL.PXS3G3 indul-PST.SG3
 'A téged hozott ember hazament.'
- (92)ko. (Rédei 1978: 98, 97)
 a. *pukšisni žar lunjas*, [*kučemjas*] *tani šoča ovleñi gožem šerjn*.
 'beköszöntöttek (a) forró napok, amilyenek csak ritkán vannak nyár közepén.'
 b. *me seće* *lokt-i-jas-es* *ažžili*
 én oda érkező-PRTC-PL-ACC láttam
 'láttam az oda érkezőket'
- (93)er. (Keresztes 1990: 79, 78)
 a. *nejize ureñt'*, [*konaš*] *řel'ėneñ pangt anokstaš*
 'meglátott egy mókust, aki télire gombát tett el'
 b. *moľmadot ikeľe kuli saj-eñ poliñet'*
 hazatérésed előtt meghal vesz-PRTC feleséged
 'hazatérésed előtt meghal elvett feleséged'
- (94)fi. (Kenttälä 2001: 245, Mantila 1997: 54)
 a. *Tämä on paras hevonen*, [*minkä*] *tiedän*.
 'Ez a legjobb ló, amit ismerek.'
 b. *Kylliki-n pese-mä paita on kaunis*.
 Kyllikki-GEN mos-PRTC ing COP szép
 'A Kyllikki mosta ing szép.'
- (95)é. (Pusztay 1994: 73, 162)
 a. *See on mees*, [*kes*] *nii kergesti ei kohku*.
 'Az (ő) olyan férfi, aki nem könnyen ijed meg.'
 b. *Koju tul-nud, läks ta kohe maga-ma*.
 haza jön-PART megy-PST.SG3 ő azonnal alszik-INF
 'Hazaértekor azonnal lefeküdt aludni.'

(96)sz. (Lakó 1986: 146, 144)

- a. *mon læ-m bârgâm buok [mī] læ bârgâ-mi-st*
'Megtettem mindent, ami megtehető volt.'
- b. *oi 'dn-i-m bāppâ boatte-min*
lát-PST-SG1 pap.ACC jön-PRTC
'láttam a pap jöttét'

A WALS (2008) az NRel és a ReIN szórendet is jelöli a magyarra vonatkozóan, az utóbbi típusra hivatkozott példa egy participiumos szerkezet. Ezzel ellentétben a finnre és az észtre kizárólag NRel, a manysira pedig egyedül ReIN szórendet mutat az adatbázis, noha az imént említett szerkezet-típus az általunk vizsgált nyelvek mindegyikében közösleges (vö. Csúcs 1990, Honti 1988), és egészen az alapnyelvig visszavezethető (vö. Lakó 1991). Ennek alapján a WALS (2008) magyarra vonatkozó adatait a többi vizsgált nyelvre is kiterjesztjük. Összegezve tehát: egyik nyelvben sem lehet domináns szórendet felvenni ennél a paraméternél.

3.14. *Hogy kötőszó és mellékmondat (OV/CIC vagy VO/CCI)*

Ezt a PNS-ben nem szereplő elempárt azért vettük fel a paraméterek közé, mert a finnugor nyelvek alárendelési stratégiájával kapcsolatban (vö. a 3.13. résszel) szolgáltathat további adatokat. Köztudott, hogy a rokon nyelvekben az alárendelésnek nem a kötőszós, hanem a kötőszó nélküli és az igeneves szerkezetet tartalmazó változata elsődleges (vö. Lakó 1991, Pomozi 2008). A következő példákban a kötőszót tesszük meg a szerkezet operandumának²¹, a tagmondatot pedig, amelyet a kötőszó vezérel, az operátornak. Így OV szórend mellett mellékmondat–kötőszó sorrendet, míg VO-nál ennek ellentettjét várjuk.²²

(97)ma.

Azt mondta, [hogy] nem ér rá.

(98)mány. (Honti 1988: 163)

omaltən, [što] lɜləm-pəl t̪i miy-əm
'(Azt) mondom, hogy még az életem is adom.'

²¹ Ahogyan azt a magyar mondat újabb leírásában is teszük (vö. É. Kiss 2003).

²² A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a kötőszókat zárójelben adjuk meg.

(99)ud. (Ganeev–Perevozshikov 2005: 118)

Veraj ik mon, Nad'a ljktoz [šuijsa.]

'Hisz megmondtam, hogy Nadja jönni fog.'

(100) ko. (Manova 1998: 166)

Vištalisni, [mij] aski zeras.

'Mondták, hogy holnap esni fog.'

(101) er. (Mészáros 1998: 141)

Mon aršan, [što] vandi uli jakšamo.

'Gondolom, hogy holnap hideg lesz.'

(102) fi. (Kenttälä 2000: 13)

Ja sitten hän sanoi [että] hän voi korjata ne ensi viikonloppuna.

'És aztán azt mondta, hogy a következő hétvégén megjavítja őket.'

(103) é. (Pusztay 1994: 128)

Ta ütles, [et] ta on haige.

'Ő mondta, hogy (ő) beteg.'

(104) sz. (Lakó 1986: 156)

Mon bâlâ-m [ättë] dâk jâbm-ik

'Félek, hogy meghalnak'

Látható, hogy az implikáció a vizsgált VO nyelvekre teljesül. Az OV nyelvek esetében azonban csak az udmurtra, amint azt adatközlőnk is megerősítette. Az udmurt 'hogy' mondatzáró pozíciójú, csakúgy, mint a *ke* 'ha' (vö. Kel'makov–Hännikäinen 2008). Az általunk bemutatott kötőszó mondatbeli helye talán történeti okokkal magyarázható.²³

²³ A kötőszó a 'mond' jelentésű ige gerundiumi alakja, mellyel analógiás példa található a mariban is (vö. Pomozi 2008). A mondatzáró pozíció talán összefügghet azzal, hogy a participiumi alaptagú szerkezetben az igenévtől jobbra nem helyezkedhetnek el bővítmények, bár ennek igazolására további és jóval részletesebb elemzés szükséges.

4. Következtetések

Az eddig bemutatott értékeket az alábbi táblázat segítségével illusztráljuk:²⁴

nyelv \ paraméter	magyar	mansyi	udmurt	komi	erza	finn	észti	számi
ige és tárgy	OV	OV	OV	VO	VO	VO	VO	VO
melléknév	+	+	+	-	-	-	-	-
birtokos	+	+	+	-	-	-	-	-
számnév	+	+	+	-	-	-	-	-
determináns	+	+/-	+/-	+/-	+/-	-	-	-
adpozíció	+	+	+	-	-	-	-	-
fokozás	+	+	+	-	+	-	-	-
viszonyítás	-	+	+	-	-	+	+	+
határozó	+	+	+	+	+	+	+	+
segédige	+	+	+	+	+	+	+	+
participium	+	+	+	-	-	-	-	-
vonatkozó mellékmondat	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-
hogy kötőszó	-	-	+	+	+	+	+	+

4.1. A PNS implikációinak érvényességéről

Összességében azt látjuk, hogy kevés a domináns szórendet nem mutató paraméterek száma, ez pedig – ahogyan azt a 2.3. részben említettük – a PNS implikációinak érvényessége mellett szól. A negatív értékek aránya azonban olyannyira számottevő, különösen a VO domináns szórendű nyelvek körében, hogy ezek alapján a PNS implikációit nem tekinthetjük igazolhatónak az általunk vizsgált nyelvekre. Ez persze nem azt jelenti, hogy a hipotézis alapjait kérdőjelezzük meg, pusztán arról van szó, hogy ezekben a finnugor nyelvekben az empirikus adatok inkább ellentmondanak a kategóriák közötti harmonikus megfelelés tételének. Ahogyan arra már sokan rámutattak (vö. Song 2001), a PNS-nek az a leginkább támadható pontja, hogy az összes paraméter együttes előfordulását feltételezi. Ha azonban egyszerre csak két értéket vizsgálunk, az implikációk egy része érvényesnek tűnik. Például az általunk bemutatott valamennyi nyelv esetében az ige–tárgy szórendje megegyezik a segédige–főige, vagy az ige–határozó párokéval. A nyelvek nagy ingadozást mutatnak a helyesnek bizonyuló értékek számát tekintve is. Az udmurtban az eredeti paraméterek esetében egyáltalán nem találunk negatív

²⁴ A (+) érték az első paraméterrel való korrelációt jelöli, a kettős alakoknál nincs domináns szórend.

példát, a manysiban és a magyarban szereplő ellenpéldák száma is csekély. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a vennemanni predikciók közül az OV nyelvre vonatkozók leíró ereje nagyobb.

Érdemes lenne a jövőben alaposabban megvizsgálni Vennemann (1974a, 1974b) azon gondolatát, mely szerint az elméletével szemben idézett empirikus adatokban egy igen lassú OV→VO szórendi változás jegyei jelennek meg. Eszerint a VO nyelvek azért tartalmazznak annyi negatív értéket, mert a szintagmatikus szórendjük még a korábbi, OV nyelvekre jellemző állapotot őrzi. Ezt a tételt természetesen csak igen körültekintő történeti kutatásokkal lehetne ellenőrizni. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy az OV típusú nyelvekre jellemző kategóriák, mint az NP-k balra ágazása vagy a posztpozíciók használata (vö. Croft 2003) azokra a finnugor nyelvekre is érvényesek, melyek alapszórendje a források szerint egyértelműen VO. Ennek az ellentmondásnak feloldását jelenthetné a szintagmatikus szórend történeti–tipológiai megközelítésű vizsgálata.

4.2. *Finnugor nyelvekre jellemző szórendi jegyek a PNS tükrében*

A magyarban legtöbbször érvényesnek tűnnek a PNS implikációi. A tipológiai elvárt sorrendtől a viszonyítást kifejező szerkezet és az összetett alárendelés tér el. A manysi még ennél is kevesebb negatív értéket tartalmaz, egyedül a Vennemann (1974a, 1974b) rendszerében nem szereplő *hogy* kötőszós alárendelés nem felelt meg a kezdeti feltevéseknek, valamint a determinánst tartalmazó és a vonatkozó mellékmondatos konstrukcióknál nem lehetett domináns szórendet megállapítani, ahogyan utóbbi esetében a többi nyelvben sem. Az udmurt kapcsán nagyjából hasonló eredményre jutottunk, itt is a determinánst és a vonatkozó mellékmondatot tartalmazó szerkezeteknél nincs domináns szórend, tisztán negatív adat pedig egyáltalán nem szerepel a táblázatban. A komiban mindössze három pozitív értéket mutatott a minta, eszerint a szintagmatikus szórend nem harmonizál az ige és a tárgy elhelyezkedésével. Az erzában a pozitív értékek száma négy, a komparatív, a határozós, a segédigés és a kötőszós paraméterek elemei tükrözik az ige és a tárgy elhelyezkedését. Érdekes, hogy a finn, az észti és a számi nyelvi adatok teljesen megegyeznek. E nyelvekben az ige és a tárgy szórendjével harmonizál a hasonlító, a határozós, a segédigés és a kötőszós szerkezetek relatív szórendje. Itt rögtön felmerül a kérdés, hogy a földrajzi közelség mennyire befolyásolhatja a szórendi mintázatokat, erre azonban jelenlegi eredményeink tükrében nem tudunk választ adni.

Végezetül összesítjük azokat a jellemzőket, melyek a vizsgált nyelvek mindegyikében megtalálhatók: AN/GN/NumN/NPp/ComplP. Ezek megegyeznek a szakirodalomban általában említett szórendi jegyekkel (vö. Comrie 1988, Vilkuna 1998), illetve kiegészítik azt az általunk bevezetett bővítmény–participium paraméterrel. Fontos még megjegyezni, hogy a határozó–ige és a főige–segédige elempárok szórendje minden nyelvben követi az ige és a tárgy szórendjét. Pontosítva, az általunk vizsgált összes nyelvre nézve igaz, hogy a tárgy, a határozó és a segédige mindig az ige egy adott oldalán helyezkedik el. Ezzel pusztán egy együttes előfordulást rögzítünk, implikációkat ezen adatok alapján felállítani nem tudunk. Érdemesnek tartjuk a jövőben megvizsgálni, hogy Dryer (1992) fejfüggési elmélete (HDT), mely igerendű (verb-patterner) és tárgyrendű (object-patterner) kategóriákkal számol, érvényesebb megállapításokat tartalmaz-e a mondatösszetevők szórendjének összefüggéseiről, mint a jelen tanulmányban alkalmazott besorolási elv. A finnugor nyelvek szórendi vizsgálata nyomán tehát az alábbi tendenciákat figyeltük meg: a főnévi és a participiumi alaptagú szerkezetekben a módosító az alaptag balján, míg adpozíciós szintagmában annak jobbján helyezkedik el. A vonatkozói alárendelésnek kétféle szórendje van, melyek közül egyik sem tekinthető dominánsnak. A tárgy, a határozó és a segédige következetesen az ige egy adott oldalán helyezkedik el.

5. Összefoglalás

Dolgozatunkban Vennemann (1974a, 1974b) operátor–operandum kategóriákon alapuló elméletének, a PNS-nek leíró erejét vizsgáltuk meg finnugor nyelvek domináns és szintagmatikus szórendjének elemzésén keresztül. Kiinduló feltevésünk az volt, hogy az OV nyelvekben az operátorok következetesen megelőzik, míg a VO nyelvekben követik az operandumot. Az általunk vizsgált nyolc rokon nyelv adatai azt mutatták, hogy ezekben a nyelvekben, különösen a VO szórendűekben, a PNS implikációi nem bizonyultak érvényesnek. Ez a minta azonban önmagában nem alkalmas arra, hogy cáfolja a besorolási elv univerzális érvényét. A finnugor nyelvek vizsgálata igazolta a főnévi alaptagú szerkezetek balra ágazásának tételét, továbbá az adatok nyomán összefüggést találtunk néhány igei alaptagú szerkezet szórendje között.

Hivatkozások

- Bartens, Raija 1979. Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaaion infiniittisten muotojen syntaksi. *MSFOu* **170**: 55–74.
- Bartens, Raija 1999. Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *MSFOu* **232**: 83–176.
- Bickel, Balthasar – Bernard Comrie – Martin Haspelmath 2008. *The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses*. [http://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/LGR09_02_23.pdf]
- Comrie, Bernard 1988. General features of the Uralic languages. In D. Sinor (szerk.) *The Uralic Languages: Description, History and Foreign Influences*. Leiden, Brill. 451–477.
- Comrie, Bernard 1989. *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*. Oxford, Blackwell. 80–157.
- Croft, William 2003. *Typology and Universals* [2nd ed.]. Cambridge, Cambridge University Press. 49–86.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Dryer, Matthew S. 1991. SOV languages and the OV:VO typology. *JL* **27**: 443–482.
- Dryer, Matthew S. 1992. The greenbergian word order correlations. *Language* **68**: 81–138.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In É. Kiss, Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár péter *Új magyar nyelvtan* [3. kiadás]. Budapest, Osiris Kiadó. 17–186.
- Ganeev, Igor – Jurij Perevozshikov 2005. *Marym lesha*. Izhevsk, Udmurtia.
- Greenberg, Joseph H. 1963. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In J. H. Greenberg (szerk.) *Universals of Language*. Cambridge, The MIT Press. 73–113.
- Grünthal, Riho 2003. Finnic adpositions and cases in change. *MSFOu* **244**: 19–62.
- Hausenberg, Anu-Reet 1998. Komi. In D. Abondolo (szerk.) *The Uralic Languages*. New York–London, Routledge. 305–326.
- Hawkins, John A. 1983. *Word Order Universals*. New York, Academic Press. 19–58.
- Honti, László 1988. Die Wogulische Sprache. In D. Sinor (szerk.) *The Uralic Languages: Description, History and Foreign Influences*. Leiden, Brill. 147–171.
- Honti László 1994–1995. A mondat sorrendje és a morfémák közti összefüggés. *NyK* **94**: 89–117.

- Ikola, Osmo 1983. *Nykysuomen käsikirja* [7. painos]. Weilin+Göös, Espoo. 60–68, 131–154.
- Kálmán Béla 1976. *Crestomathia Vogulica* [2. átdolgozott kiadás]. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kel'makov, Valentin – Sara Hännikäinen 2008. *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia* [2. korjattu painos]. Helsinki, SUS.
- Kenttälä, Marjukka 2000. *Kieli käytöön*. Suomen kielen jatko-oppikirja, Yliopistopaino, Helsinki.
- Kenttälä, Marjukka 2001. *Kieli käytöön*. Suomen kielen alkeisoppikirja, Yliopistopaino, Helsinki.
- Keresztes László 1990. *Chrestomathia Morduinica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Keresztes, László 1998. Mansi. In D. Abondolo (szerk.) *The Uralic Languages*. New York–London, Routledge. 387–427.
- Kippasto, Anu – Nagy Judit 2002. *Észt nyelvkönyv* [2. kiadás]. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan III*. Budapest, MTA. 381–405.
- Korhonen, Mikko 1991. Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System. *JSFOu* 83: 163–180.
- Kozmács István 2002. *Udmurt nyelvkönyv*. Szeged, JATEPress.
- Lakó György 1986. *Chrestomathia Lapponica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Lakó György 1991. A magyar mondat szerkezet finnugor sajtáságai. *UTK* 2. Pécs. 7–37.
- Lehmann, Winfried P. 1973. A structural principle and its implications. *Language* 49: 47–66.
- Lehmann, Winfried P. 1978. The great underlying plan. In Winfried P. Lehmann (szerk.) *Syntactic Typology: Studies in the Phenomenology of Language*. Austin, University of Texas. 3–55.
- Manova, Nadezhda D. 1998. *Komi-zürjén nyelvkönyv*. Szeged.
- Mantila, Harri 1997. Suomen ja unkarin nominaalisten verbimuotojen kontrastiivista syntaksia ja semantiikkaa. *Hungarologische Beiträge* 9. Universität Jyväskylä. 52–70.
- Mészáros Edit 1998. *Erza-mordvin nyelvkönyv*. Szeged, JATEPress.
- Mosin, M. V. – N. S. Bajushkin 1983. *Ersämordvan oppikirja*. Helsinki, SUS.
- Nuutinen, Olli 1978. *Suomea suomeksi* 2. Helsinki, SKS.

- Pomozi Péter 2008. Előzetes megjegyzések az alapnyelvi kötőszók kérdéséhez. In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. UT 19*. 598–607.
- Pusztay János 1994. *Könyv az észti nyelvről*. Savariae.
- Radics Katalin 1980. Tipológia és nyelvtörténet. *NyK 82*: 3–58.
- Rédei Károly 1978. *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rombandeeva, E. I. 1979. *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*. Moskva. 135–140.
- Song, Jae Jung 2001. *Linguistic Typology: Morphology and Syntax*. Harlow, Longman. 49–137.
- Sulkala, Helena – Merja Karjalainen 1992. *Finnish*. London–New York, Routledge. 61–171.
- Vennemann, Theo 1974a. Analogy in generative grammar: The origin of word order. In *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists*. Bologna, Il Mulino. 79–83.
- Vennemann, Theo 1974b. Topics, subjects and word order from: SXV to SVX via TVX. In J. M. Anderson – C. Jones (szerk.) *Historical linguistics I: Syntax, Morphology and Internal and Comparative Reconstruction*. Amsterdam, North-Holland. 339–369.
- Vilkuna, Maria 1998. Word order of European Uralic. In A. Siewierska (szerk.) *Constituent Order in the Languages of Europe*. Berlin, Mouton de Gruyter. 173–233.
- Viitso, Tiit-Rein 1998. Estonian. In D. Abondolo (szerk.) *The Uralic Languages*. New York–London, Routledge. 305–326.
- WALS 2008. Martin Haspelmath – Matthew S. Dryer – David Gil – Bernard Comrie (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*. [<http://wals.info>]

Rövidítések:

1 – 1. személy	DAT – datívusz	PART – partitívusz
2 – 2. személy	DET – determináns	PL – többes szám
3 – 3. személy	ELAT – elatívusz	PROL – prolatívusz
ABL – ablatívusz	FUT – jövő idő	PRTC – partitívusz
ACC – akkuzatívusz	ILL – illatívusz	PST – múlt idő
COM – középfokjel	INF – infinitívusz	PX – birtokos személyrag
COP – kopula	LOC – lokatívusz	SG – egyes szám

PÁROS IGÉK ÉS SZEREPÜK AZ ASPEKTUALITÁSBAN. ASPEKTUS ÉS AKCIÓMINŐSÉG AZ UDMURT NYELVBEN¹

HORVÁTH LAURA

Ebben a tanulmányban az udmurt nyelv aspektusjelölő eszközei közül elsősorban a páros igéket fogom bemutatni, az udmurt aspektusrendszerben betöltött lehetséges szerepüket, továbbá grammatikalizációjuk folyamatát. Mindezt az aspektus és akcióminőség, az aspektus kompozicionalitása fogalmi felől közelítem meg, és szót ejtek a magyar igekötők grammatikalizációjáról, aspektusjelölő funkciójuk kialakulásáról mint a páros igék szerepének megfelelő kategóriáról a magyarban. Nem tűztem ki célul, hogy az udmurt aspektusrendszert, vagy azon belül a páros igéket működésük teljességében bemutassam, tehát nem foglalkozom olyan kategóriákkal, mint például a produktivitas vagy egyes aspektust kifejező eszközök egymáshoz viszonyított gyakorisága. Elsősorban arra kívánok választ adni, hogy milyen aspektuális kategóriákat **képes** az udmurt nyelv kifejezni, és hogy **milyen eszközökkel** teszi ezt. Ahol lehetséges, hasonlóságokat, különbségeket keresek más (főként finnugor) nyelvekkel összevetésben, szélesebb értelemben vett tipológiai keretben. A „szélesebb tipológiai keret” fogalmát megvilágítandó idézem a következőket:² „A tipológia (...) tágabb jelentésben értelmezhető úgy, mint a nyelvek közötti hasonlóságok és különbségek általános vizsgálata – ideértve nemcsak azt a szigorú értelemben vett tipológiát, melyet például Greenberg (1966, 1978) dolgozott ki, hanem leíró munkákat is, melyek egy sor különféle nyelv leírásait támogató általánosításokat tartalmaznak.”

¹ A tanulmány végső formájának kialakulásában nagy segítségemre voltak a névtelen lektor és témavezetőm, Pomozi Péter tanácsai, melyeket ezúton szeretnék megköszönni.

² „Typology (...) to be understood in a broad sense as the general study of similarities and differences across languages – covering not only typology in a strict sense as elaborated by, for example, Greenberg (1966, 1978) but also descriptive frameworks embodying generalizations developed to support the descriptions of a range of different languages (...)” (Caffarel–Martin–Matthiessen 2004: 1)

1. Az aspektus mint mondatszemantikai kategória – az aspektus kompozicionalitása

Az aspektus fogalmának meghatározása nem egyszerű feladat, egyrészt a szakirodalomban fennálló és a legtöbb hosszabb lélegzetű munkában megemlített terminológiai egyenetlenségek miatt, másrészt amiatt, hogy a kutatók másképp vélekednek olyan alapvető kérdésekről, mint például az, hogy egészen pontosan mi az aspektus, milyen kapcsolat áll fenn aspektus és igeidők, akciómínőség és aspektus között, és hogy milyen problémák, alapvető oppozíciók tartoznak bele ezen témakörökbe külön-külön. Mindezek ellenére kijelenthetjük, hogy a legtöbb munkában (lásd például Comrie 1976, Smith 1991, Egg 1994, Kiefer 1996, 2000, 2006) az elsődleges aspektuális kategória a perfektív-imperfektív oppozíció, ahol a fő elhatárolási szempont a teljesség és az oszthatóság. A perfektív aspektus az eseményt mint teljes, önmagában álló egészt ábrázolja, tekintet nélkül a szituációt felépítő szakaszokra, az imperfektív viszont a szituáció belső szerkezetére összpontosít (Comrie 1976: 16). Az aspektuális nézőpont tehát olyan, akár egy kamera fókusza: teljes vagy részleges képét adja a szituációnak (Smith 1991: 2). Ezzel összefüggésben áll az, hogy a folyamatos események osztható intervallumú időszerkezetűek, a befejezettek ezzel szemben oszthatatlan időintervallumúak. A folyamatos cselekvés, történés, folyamat tehát részintervallumokra osztható, megszakítható: a *Peti 2-től 3-ig írta a levelet* kijelentés akkor is igaz, ha közben pár percre más is csinált. A befejezett cselekvést viszont nem lehet megszakítani: A *Peti 2-től 3-ig megírta a levelet* mondat időszerkezetét nem lehet olyan intervallumokra osztani, melyek mindegyikére igaz az, hogy az adott cselekvés fennállt (például már fél 3-kor is megírta a levelet), az esemény csak az időtartomány végén következhet be (vö. Kiefer 2006: 21–26).

A mondatok időszerkezetét az ige kivül egyéb kategóriák is meghatározhatják: például a tárgy, időhatározók és az alany is. Az aspektus tehát mondat-szemantikai kategória, igeaspektusról csak olyan értelemben beszélhetünk, hogy az mennyiben járul hozzá a mondat aspektuális jelentéséhez. Az pedig, hogy az igeaspektus mennyiben határozza meg a mondat aspektusát, a nyelvek tipológiai sajátosságaitól függ: az úgynevezett aspektusnyelvek esetében már a szótár szintjén eldől, az aspektust kompozicionálisan kifejező nyelveknél viszont más mondatrészek is szerephez juthatnak (i. m. 26)³.

³ A magyarban például a befejezett szemléletű igeéknél a mondat aspektusa általában nem kompozicionális, hanem lexikailag meghatározott (vö. Kiefer 2000: 287), így a magyar nyelv kompozicionalitási foka a szláv nyelvekhez közelebb áll, mint például az angolhoz vagy a

komplexitás, pontszerűség és telikusság (határpontosság) kategóriáit tárgyalja, Svantesson (1994: 270) inchoatív aspektusról ír, holott azt általánosan akcióminőségnek tartják. Givón (2001: 287–288) az ige jelentésében inherensen benne rejlő aspektust tekinti akcióminőségnek. Comrie (1976: 6–7) pedig kijelenti, hogy nem foglalkozik vele, éppen amiatt, mert a különböző felfogások másként értelmezik.

Egg az akcióminőséget kompozicionális kategóriaként kezeli, mondatszemantikai kategóriának fogja fel: például ha egy telikus ígét egy ismétlődést kifejező határozószóval (pl. *regelmässig* 'rendszeresen') modifikálunk, akkor a VP, amit kapunk, már nem jellemezhető a telikusság tulajdonságával (*regelmässig in der Vorlesung einschlafen* 'rendszeresen elaludni az előadás-son', Egg 1994: 11–13). Egy másik, az Egg által „szlavisták és finnugristák körében használt” elméletként emlegetett felfogás szerint viszont az akcióminőség nem kompozicionális, tehát például időhatározókkal létrehozható kategória, hanem „*a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága*” (Kiefer–Ladányi 2000: 476). Ebben a felfogásban kizárják az akcióminőség fokozatosságának, megváltoztathatóságának lehetőségét. Ha az akcióminőségről morfológiailag egyszerű ígék esetében is beszélhetünk, például az intenzív akcióminőséget keressük ilyen ígék jelentésében, akkor látjuk, hogy az *ordít* ige intenzitás szempontjában eltér ugyan a *beszél* ígétől, azonban itt az intenzitás fokozat kérdése, nem pedig egy nemintenzív-intenzív oppozíció, és nagyon nehéz lenne minden intenzitás-fokozat kedvéért külön akcióminőség-kategóriákat felvenni. Másrészt a morfológiailag kifejezett akcióminőséget nem lehet időmódosítóval megváltoztatni: **En egész este megettem az almát*. Az akcióminőség tehát lexikai, míg az aspektus mondatszemantikai, grammatikai kategória. (Kiefer 2006: 137–141)

Úgy vélem, hogy a fent említett vélemények ellentéte abból is adódik, hogy a magyarban az akcióminőség képzése morfológiailag is lehetséges, és az sem véletlen, hogy Egg éppen a szláv nyelvészeket említette a finnugrista nyelvészek mellett: a szláv nyelvek morfológiai készlete az akcióminőség kifejezésére még gazdagabb, mint a magyar nyelv. A magyarban az akcióminőség kifejezésére leginkább az igekötők szolgálnak a *-gAt* képző mellett, ezek nemcsak akcióminőséget, hanem aspektust is képeznek; a tiszta aspektusképzés ritka, és igekötővel történik: ilyenek például a *megvizsgál*, *megmagyaráz* ígék (Kiefer–Ladányi 2000: 480). Az igekötőnek csak akkor egyetlen funkciója a perfektiválás, ha az alapige és az igekötős ige között kizárólag aspektusbeli különbségek vannak. Kiefer (2006: 181–183) ezért az

akcióminőség és az aspektus közötti összefüggések keresésére a következő módszert alkalmazza: az igék belső időszerkezetét vizsgálva az akcióminőségek intervallum-tulajdonságait összehasonlítja az alapigék intervallum-tulajdonságaival, s megállapítja, hogy ha az alapigéhez képest az akcióminőség képzésekor megváltozik az időintervallum szerkezete, akkor az akcióminőség-képzés aspektusbeli különbségekkel is együtt jár.

Mivel az udmurt nyelv gazdag képzőrendszere az akcióminőség-képzést morfológiailag lehetővé teszi, az udmurt képzőrendszer akcióminőség-jelölésének vizsgálatánál az utóbbi elméletet követem, ennek alapján próbálok megvizsgálni a képzőkkel létrehozott akcióminőségek aspektusképző szerepét. Az akcióminőség fent említett meghatározásában az a kritérium, hogy az akcióminőség „toldalékolással vagy igekötővel bevezetett” tulajdonság, specifikusan a mai magyar nyelvre kidolgozott tényező. Az udmurt nyelvben nincsenek igekötők, akcióminőség képzésére alkalmas eszközei a képzőkön kívül főként a páros igék. Ezek, ha struktúrájukat tekintve nem is jutottak el a grammatikalizálódás olyan fokára, mint az alapigéjével egy (bár szintaktikailag nem szétválaszthatatlan) lexikai egységet alkotó igekötők, mégsem tekinthetők kompozicionális akcióminőség-képzésnek, tehát akcióminőség-képzés szempontjából is vizsgálhatók.

Az akcióminőségek felfogásának széles skálája is mutatja azt a tényt, hogy nincs teljesen univerzális módszer egy nyelv aspektusrendszerének feltárására, különösen abban különböznek a nyelvek, hogy melyek azok a kategóriák, melyeket jelölnek, és melyek maradnak jelöletlenek, ezért módszerünket kicsit mindig az adott nyelvhez kell igazítani. Givón (2001) rámutat, hogy az alapige jelentésében inherensen benne levő aspektuális jelentést sem lehet figyelmen kívül hagyni (például a magyar *dob* ige igekötő nélkül, önmagában is perfektív), hiszen ez mindenféle jelölőelem nélkül is befolyásolhatja a mondat aspektusát, ám elképzelhető, hogy ez főként általános, univerzális kijelentésekhez és következtetésekhez vezetne.

3. Képzőkkel kifejezett akcióminőségek az udmurt nyelvben

Az udmurtiai kutatók a „kategoria vida” fogalma alatt a szláv hagyománynak megfelelően az ígéhez kapcsolható aspektusfogalmat, igeaspektust értik. Mivel az udmurt nyelvben nem található az oroszhoz hasonló aspektuális ige párok, ezért az udmurt nyelv igeképzői közül az akcióminőség szempontjából releváns frekventativitást képző toldalékot tárgyalják a fogalom kapcsán. Karakulova (2002) például az udmurt „vid” kategóriájáról szóló

tanulmányában leginkább a frekventatív akcióminőség kategóriáját tárgyalja, és a nemfrekventatív-frekventatív szembenállást mint igeaspektust kezeli. A következőkben az udmurt igeképzők közül az akcióminőség-képzésben részt vevő képzőket tárgyalom.

A *-lj*, *-lla* képzők a cselekvés hosszú időtartamát⁵, ismétlődését, frekventatív akcióminőséget⁶ fejeznek ki. A frekventatív akcióminőség mindig folyamatos aspektusú, mivel a frekventatív cselekvés temporális szerkezete mindkét irányban nyitott (vö. az I. rész temporális sémáival):

-lj- (az I. igecsoporthoz, ún. *-j-* tövű igékhez járul); *-lla* (a II. igecsoport töveihez járul):

<hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> <p><i>učkijni</i> 'néz' <i>malpani</i> 'gondol'</p>	<hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> <p><i>učkijlini</i> 'néz (többször), nézeget' <i>malpallani</i> 'gondol (többször)'</p>
---	---

A fenti példákban a nem frekventatív igék eleve folyamatos aspektusúak, így a frekventativitás ebben az esetben nem változtat az igeaspektuson⁷; a frekventatív akcióminőség akkor változtatja meg az adott ige aspektusát, ha az eredetileg pontszerű vagy zárt intervallumú, perfektív volt:

<hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> <p><i>jettini</i> 'eljut valahova'</p>	<hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> <p><i>jettilini</i> 'eljut valahova (többször)'</p>
<p>•</p> <hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> <p><i>vorsani</i> 'becsuk, bezár'</p>	<hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/> <p><i>vorsallani</i> 'bezár (többször)'</p>

A *-t-*, *-lt-*, *-(i)št-*, *-š-* képzők egyszeri, befejezett cselekvést fejeznek ki, tehát intervallum-szerkezetük zárt vagy pontszerű, és így perfektívvé teszik az alapigét. Ezek párba állíthatók *-a/-ja-* (ritkábban *-j-*) tövű megfelelőikkel,

⁵ Maga a hosszú időtartam (durativitás) még nem biztosítja, hogy a cselekvés folyamatos aspektusú, hiszen míg a pillanatnysiság, az esemény pontszerű időkitérése mindig perfektív aspektusú, a hosszú időtartamú cselekvés lehet perfektív, ha végpontos (vö. *megtanul valamit*).

⁶ Jelen tanulmányban nem foglalkozom az iteratív és frekventatív akcióminőség elhatárolásának problémájával: mindkét akcióminőség valamiféle (rendszeres vagy rendszertelen, illetve kizárólag rendszertelen) ismétlődést fejez ki, így aspektuális szempontból hasonló szerepük (vö. Kiefer 2006: 150–162).

⁷ A folyamatos igék azonban perfektíválhatók, míg a frekventatív képzős igék nem: nem tűrnek meg például határpontos időmódosítót, így a frekventatív képző mintegy „biztosíték” a mondat imperfektív aspektusára.

melyek hosszú időtartamú, befejezetlen cselekvést írnak le (Perevoscsikov 1962: 219–224):

_____	•_____
<i>šerekjanj</i> 'nevet'	<i>šerektijnj</i> 'felnevet, elneveti magát'
_____	•
<i>šonanj</i> 'integet, lenget'	<i>šonaltijnj</i> 'int, legyint'
_____	_____•
<i>kopanj</i> 'ás'	<i>kopištijnj</i> 'kiás'
_____	•
<i>ňulanj</i> 'nyal'	<i>ňulištijnj</i> 'megnyal (egyszer), nyalint'
_____	_____•
<i>peganj</i> 'menekül'	<i>pegžijnj</i> 'elmenekül, elszökik'

A fenti példák alapján látjuk, hogy ezek a képzős alakulatok valamiféle akcióminőség-képzés segítségével teszik pontszerűvé vagy egyik oldalról zárt intervallumúvá az adott ige intervallum-szerkezetét: a *kopištijnj* 'kiás' rezultatív, a *šerektijnj* 'elneveti magát' inchoatív, a *šonaltijnj* 'int', *ňulištijnj* 'megnyal, nyalint' szemelfaktív akcióminőséget fejeznek ki, és ezek perfektiváló szerepűek.

A fenti képzőkön kívül megemlítendő még a *-(e)mjašk-* képző is: a képző 'úgy tesz, mintha csinálna valamit' jelentésében a tettetésen, modalitáson kívül még némi deminutivitás, csökkent intenzitás is érezhető, például *djšetskemjaškijnj* 'úgy tesz, mintha tanulna, tanulgat', a deminutív akcióminőség azonban nem változtatja meg az alapige intervallumszerkezetét, mivel az eleve folyamatos aspektusú.

Az udmurt igék tótani szempontból az infinitivusképző előtti magánhangzó szempontjából sorolhatók két csoportba (*-j-* tövűek: I. csoport, *-a/-ja-* tövű igék: II. csoport). Az esetek egy részében ezek az igék párokat alkotnak, melyek egyik tagja nemfrekventatív, a másik pedig frekventatív: *tubijnj* 'felmegy, felmászik' – *tubanj* 'felmászik (többször)'; *potijnj* 'kimegy' – *potanj* 'kimegy (többször)'; *kožijnj* 'kitér, letér' – *kožanj* 'arra járva bemegy, betér, átutazóban jár'. Az *-a/-ja-* és *-j-* tövű igék tövégi magánhangzóját Perevoscsikov képzőnek nevezi, melyek közül az *-a/-ja-* tartós, nem befejezett cselekvést jelöl, az *-j-* pedig rövid ideig tartó, egyszeri, befejezett

cselekvést.⁸ Nem minden I. és II. igeosztályba tartozó igeről lehet azonban megállapítani, hogy van kvázi-aspektuális párja: például a *mertani* 'mér', *kırřani* 'énekel' igeeknek nincs I. igecsoportba tartozó, pillanatnyiságot kifejező párjuk, ezek tehát aspektuális szempontból neutrálisak.

Az udmurtban tehát példáink alapján képzőkkel frekventatív, deminutív, rezultatív, inchoatív és szemelfaktív akcióminőséget lehet kifejezni. A frekventatív és deminutív akcióminőség mindig folyamatos eseményt jelöl, míg a rezultatív, inchoatív és szemelfaktív mindig befejezetten. A morfológiailag képzett akcióminőségeket nem lehet időmódosítóval ellenkező aspektusúvá tenni (vö. Kiefer 2006: 141), például a frekventatív akcióminőség csak nem határpontos időmódosítóval fér össze:

(Matvejev 2005: 124)

Kiřnoez řori řer ućkile.

'A felesége felé ritkán nézeget.'

**Kiřnoez řori odig pol ućkile*

'*A felesége felé egyszere nézeget.'

Az akcióminőség-képzés morfológiai szintű képzésként való felfogása viszont a produktivitás kategóriáját is kiemeli, tehát akcióminőség-képzésen csak termékeny képzést ért, a lexikalizálódott alakulatokat figyelmen kívül hagyja. Jelen tanulmányban az udmurt képzők produktivitásának vizsgálatára nincs lehetőség, annyi viszont biztos, hogy a *-li*, *-lla* képzők a termékeny képzés esetei, a *tubini* - *tubani* párok többeli mássalhangzója viszont nem produktív módszere az akcióminőség-képzésnek, nem terjednek ki a kategória minden elemére, akcióminőséggel kapcsolatba hozható jelentésük inkább az igejelentés szerves része (konstitutív funkciójú). Ezt megerősíti, hogy a *tubini* - *tubani* -féle párok mindkét tagját tovább lehet képezni a *-li*-, illetve a *-lla* képzőkkel⁹, a kérdés tehát további kutatásokat igényel.

4. A páros igeék szerepe az udmurt aspektuális rendszerben

A páros igeék használata a Volga–Káma-vidéki area nyelveinek egyik legfőbb sajátossága. A jelenség a török nyelvekre szintén jellemző: ezek az ige aspektusát ugyan képzőkkel is ki tudják fejezni, emellett viszont igei szerkezetekkel is jelölhetik a kategóriát, a következőképpen: a cselekvést

⁸ Hasonló példákat találhatunk többek között a nganaszban is: egyes esetekben az infinitivusképző előtti tövégi magánhangzó eltérése különbözteti meg a perfektív és az imperfektív alakokat (Nagy 1995: 267).

⁹ Ebben az esetben a *tubini* igit Kelmakov és Hännikäinen momentánnak ábrázolja, míg a *tubilini*, *tubani*, *tuballani* igit egyaránt frekventatívnek (Kelmakov–Hännikäinen 2008: 264).

jelölő ige határozói igenévi alakba kerül, s egy olyan ige követi, mely általában részben vagy teljesen elveszítette eredeti jelentését. Az igepár második tagja a ragozott igealak: ez veszi fel az idő- és módjeleket, emellett kifejezi a határozói igenév által jelölt cselekvés aspektusát, tehát tulajdonképpen segédigei (modifikatori) szerepet tölt be. A mari körülbelül 36, a csuvas körülbelül 26, az udmurt és a tatár körülbelül 20-20 ilyen modifikátort alkalmaz. A jelenség török eredetű, a cseremiszen valószínűleg csuvas hatásra jelenhetett meg (Bereczki 1998: 188). Chaidze (1967: 247) szerint egyes mordvin nyelvjáráásokban is előfordulnak adatok, de az irodalmi nyelvekbe (erzába, moksába) még nem hatoltak be, és a dialektusokban sem elegendő mértékben kutattak. Az udmurtban a páros igék szintén nem ugyanolyan mértékben produktívak és gyakoriak az irodalmi nyelvben, illetve az egyes nyelvjáráásokban. Kelmakov úgy véli, hogy a leggyakrabban az ún. szélsőséges déli nyelvjáráásokban használják, az irodalmi nyelvre csak mérsékelttel jellemzőek, még kevésbé gyakoriak az északi nyelvjáráásokban (Kelmakov 1975: 95).

Az udmurt és a mari páros igéket ugyanazon módszerrel képezzük: a mari páros igék első tagja *-en/-ən* képzős határozói igenév, a második finit ige. Az udmurt páros igék egy *-sa* képzős határozói igenévből és egy ragozott igéből¹⁰ állnak.

Chaidze két csoportját különbözteti meg a páros igék modifikátorainak: az első csoport modifikátorai (udm. *ulijni* 'él', *šijini* 'áll', mari *mogaš* 'áll') a cselekvés hosszú időtartamát fejezik ki, a másik csoport tagjai pedig nem hosszú időtartamot (pl. udm. *bijitini* 'befejez', mari *pətaras* 'uaz'), s aszerint, hogy melyik csoportba tartozik a modifikátor, határpontos, illetve nem határpontos eseményt jelölhet. Annak ellenére, hogy Chaidze aspektusfelfogása különbözik a jelen tanulmányétól (a hosszú időtartamú, tartós esemény lehet imperfektív és perfektív is, csak a nézőpontjuk más, lásd e tanulmány 5. lábjegyzetét), a határpontoság kritériuma alapján is egyértelmű, hogy a szerző imperfektív, illetve perfektív aspektus képzésére tartja alkalmasnak a páros igék második tagját. A páros igék azonban aspektusmódosító funkciójuk mellett akcióminőségeket is képeznek: alapvető perfektívizáló funkciójuk például általában valamiféle akcióminőség-jelentés által valósul meg, gyakran rezultativitás által. Ugyanez jellemző a mari páros igékre is: Driussi (1992–1993: 86) kutatása szerint például a mari páros igékkel befejezett és folyamatos aspektust lehet kifejezni, emellett a duratív, inchoatív, iteratív akcióminőség

¹⁰ A finit ige helyett a mondatrészi szereptől függően igenevek is előfordulhatnak: pl. *kriiga lidžisa bijitikum / bijitem bere* 'mikor/miután elolvastam (tkp. 'olvasva befejeztem') a könyvet'.

képzésében is részt vesznek. A páros igék aspektuális szempontból hasonló szerepet töltenek be, mint a magyar igeekötők: ezeknél az aspektuális szerephez általában akcióminőség-jelentés is járul, így tiszta aspektusképzésre nehéz példát találni, csakúgy, mint a perfektív páros igék esetében.

Az udmurt nyelvben körülbelül 20 modifikátort tartanak számon. A legnagyobb mennyiségű modifikátort a páros igeeket leginkább használó déli peremnyelvjárásokban találhatjuk: Kelmakovnak a kukmori nyelvjárásból több, mint 25 modifikátort sikerült feltárnia, példákkal ismertetnie (Kelmakov 1975). A következőkben a Kelmakov (1975), Chaidze (1967), valamint Karakulova és Karakulov (2001) által összegyűjtött páros igeeket csoportosítom, a jelen tanulmány aspektusfelfogása alapján elemezve:

1. Imperfektív aspektuális jelentésű páros igék¹¹

- *ulijni* 'él': *višjsa ulijni* 'betegeskedik' (tkp. 'betegeskedve él')
- *kijll'ini* 'fekszik': *ižjsa kijll'ini* 'alszik' (tkp. 'aludva fekszik'); *višjsa kijll'ini* 'betegeskedik' (tkp. 'betegeskedve fekszik'); *žugiškjsa kijll'ini* 'verekszik' (tkp. 'verekedve fekszik'); *peštjsa kijll'ini* 'főz' (tkp. 'főzve fekszik')
- *mijnini* 'megy': *bižjsa mijnini* 'fut' (tkp. 'futva megy')
- *vetlini* 'jár': *arasa vetlini* 'arat' (tkp. 'aratva jár'); *vuriškjsa vetlini* 'varr, szabóskodik' (tkp. 'varrva jár')
- *pukjini* 'ül': *užasa pukjini* 'dolgozik (ülve)' (tkp. 'dolgozva ül'); *vijasa pukjini* 'folyik' (tkp. 'folyva ül'); *pižjsa pukjini* 'fáj, szúr' (tkp. 'fájva / szúrva ül')
- *vožjini* 'tart, fog': *utaltjsa vožjini* 'őríz, vigyáz' (tkp. 'őrízve tart')
- *siljini* 'áll': *veraškjsa siljini* 'beszélget (állva)' (tkp. 'beszélgetve áll')

Akcióminőség-jelentés + aspektuális jelentés: frekventatív akcióminőség:

- *vožjini* 'tart, fog': *žugjsa vožjini* 'üt (gyakran), ütöget'

¹¹ A kategória kapcsán először a Kelmakov-tanulmányban (1975) helyenként említett 'hosszú időtartam' jelentésmozzanat miatt duratív akcióminőséget is feltételeztünk (ide tartozott volna a frekventatív akcióminőséget is képző *vožjini* modifikátor kivételével az összes), ám ennek felvételét elvetettük, éppen amiatt, hogy duratív akcióminőségű események egyfajta felfogás szerint lehetnek perfektívek is (lásd e tanulmány 5. lábjegyzetét), és csak a 'duratív, nem határponos akcióminőség' megjelöléssel tartjuk lehetségesnek (egyes elméletek duratív akcióminőségen kizárólag ez utóbbi jelentést értik).

II. Perfektív aspektust kifejező páros igék

1) Akcióminőség-jelentés + perfektiválás

a) rezultatív akcióminőség: a cselekvés, folyamat végpontjára, eredményére utal

- *vuttijnj* 'szállít, visz, jut valameddig': *leštjisa vuttijnj* 'megcsinál, elkészít' (tkp. 'készítve visz/jut'); *arasa vuttijnj* 'learat' (tkp. 'aratva visz/jut')
- *bjdtijnj* 'befejez': *šijisa bjdtijnj* 'megesz' (tkp. 'éve befejez')
- *bjdestijnj* 'befejez': *nulljisa bjdestijnj* 'elszállít, elvisz' (tkp. 'szállítva befejez')
- *bjrijnj* 'meghal, elfogy, véget ér': *vijasa bjrijnj* 'elfolyik' (tkp. folyva elfogy')
- *bjdmijnj* / *bjtmijnj* 'elfogy, véget ér': *iziljisa bjdmijnj* 'feloldódik (pl. cukor)' (tkp. 'örlődve elfogy')
- *kuštijnj* 'dob': *vijsa kuštijnj* 'megöl' (tkp. 'ölve dob')
- *baštijnj* 'vesz': *lidžjisa baštijnj* 'elolvas (tkp. 'olvasva vesz') (saját magának)'; *iškaltjisa baštijnj* 'kitép, kiránt, kihúz (tkp. 'húzva, tépve vesz') (saját magának)'
- *kel'tijnj* 'hagy': *gožtjisa kel'tijnj* 'leír' (tkp. 'írva hagy'); *vijsa kel'tijnj* 'megöl' (tkp. 'ölve hagy')

b) inchoatív akcióminőség: a cselekvés kezdetét fejezi ki

- *ležijnj* 'enged': *kjrzjasa ležijnj* 'énekelni kezd, dalra fakad' (tkp. 'énekelve enged')

c) delimitatív-deminutív akcióminőség: 'kis ideig, csökkentett intenzitással csinál valamit'

- *baštijnj* 'vesz': *ižjisa baštijnj* 'alszik (tkp. 'aludva vesz') (egy kicsit), *kjlljisa baštijnj* 'fekszik (tkp. 'fekve vesz') (egy kicsit)'

d) intenzív akcióminőség: a cselekvés, folyamat túlzott mértékét jelzi

- *bjrijnj* 'meghal, elfogy, véget ér': *kjnmjisa bjrijnj* 'halálra fagy, agyonfagy' (tkp. 'fagyva meghal'), *šiškjisa bjrijnj* 'agyoneszi magát' (tkp. 'éve meghal')

2) Irányjelentés (a modifikátor a mozgás irányát jelöli) + perfektiválás

- *koškinj* 'elmegy': *potjsa koškinj* 'kimegy' (tkp. 'kimenve elmegy');
- *ujasa koškinj* 'elúszik' (tkp. 'úszva elmegy')
- *lijtijnj* 'jön': *ujasa lijtijnj* 'ideúszik' (tkp. 'úszva jön')
- *vuijnj* 'érkezik': *mijnjsa vuijnj* 'megérkezik' (tkp. 'menve érkezik')
- *ponijnj* 'tesz, helyez': *ošjsa ponijnj* 'felakaszt' (tkp. 'akasztva tesz')
- *kuštijnj* 'dob': *iškaltjsa kuštijnj* 'kitép, kihúz' (tkp. '(ki)húzva, (ki)tépve dob')
- *potijnj* 'kimegy': *bižjsa potijnj* 'kifut' (tkp. 'futva kimegy'); *lobžjsa potijnj* 'kirepül' (tkp. 'elrepülve kimegy'), *birektjsa potijnj* 'felforr' (tkp. 'forrva kimegy')
- *pottijnj* 'kivisz': *ull'asa pottijnj* 'kikerget' (tkp. 'üzve kivisz')
- *pirijnj* 'bemegy': *bižjsa pirijnj* 'befut' (tkp. 'futva bemegy')
- *piřtijnj* 'bevisz': *ull'asa piřtijnj* 'bekerget' (tkp. 'üzve bevisz')
- *vaškijnj* 'ereszkedik': *lobžjsa vaškijnj* 'leszáll' (tkp. 'repülve ereszkedik')

A perfektiváló modifikátorok aspektuális szerepe tehát általában akcióminőség-képzés segítségével valósul meg¹², illetve irányjelentéssel is rendelkezhetnek a perfektiváló funkció mellett, az imperfektív aspektus pedig megvalósulhat akcióminőség-képzéssel is, de a tisztán imperfektiváló funkciójú segédigék a jellemzőbbek. A perfektiváló funkciók nagyon hasonlóak a magyar igeikötőkéhoz, melyek három alapvető funkciója: 1. perfektiválás 2. akcióminőség-képzés + perfektiválás 3. összetételi funkció + perfektiválás (igeikötős mozgásigék, melyek megőrizték eredeti határozói jelentésüket is) (Kiefer 2006: 48).

A modifikátorok egy része megkívánja, hogy meghatározott típusú ige álljon mellette igenévként: a *vožijnj* 'tart, fog', *vuttijnj* 'szállít, visz, jut valameddig', *biđtijnj* 'befejez', *biđestijnj* 'uaz', *ponijnj* 'tesz, helyez', *kuštijnj* 'dob', *pottijnj* 'kivisz', *piřtijnj* 'bevisz' modifikátorok csak tárgyas igéből képzett határozói igenév mellett állhatnak, míg a *vuijnj* 'érkezik', *biđmijnj* / *biřmijnj* 'elfogy, véget ér', *birijnj* 'uaz', *potijnj* 'kimegy', *pirijnj* 'bemegy' kizárólag tárgyatlan igéből képzettek mellett.

Előfordul, hogy egy adott modifikátor többféle akcióminőséget is kifejezhet: például a *baštijnj* rezultatív és delimitatív-deminutív akcióminőséget is.

¹² További vizsgálatot igényel annak feltárása, hogy melyek ezek közül vagy ezeken felül a „tisztán” aspektusképző, tehát imperfektív aspektust akcióminőség-képzés nélkül jelentő páros igék.

Ritkán, de jelölhet segédige imperfektív és perfektív aspektust is egyaránt: a *lįktįni* 'jön' irányjelentést megadó perfektíváló szerepű is lehet (*ujasa lįktįni* 'ideúszik', Kelmakov perfektív aspektusú orosz igével fordítja), ám az *utčasa lįktįni* 'keresve jön' esetén például a *lįktįni* nem irányát adja meg a keresésnek, hanem a folyamatosságot fejezi ki: 'keres és jön', 'keresve jön'.

Jellemző, hogy a különböző határozói igenevekkel alkotott szerkezetekben ugyanaz a modifikátor különböző mértékben őrzi meg, illetve veszíti el eredeti lexikális jelentését. Az imperfektív modifikátorok közül ilyen például a *kįllįni* 'fekszik', *pukįni* 'ül', *sįlįni* 'áll'. A *kįllįni* 'fekszik' az esetek egy részében megőrzi eredeti jelentését, hosszan tartó, fekvő állapotban megélt állapotot fejez ki (vö. Kelmakov 1975: 97): pl. *ižįsa kįllįni* 'alszik' (tkp. 'aludva fekszik'), viszont a *žugįškįsa kįllįni* és a (*šįd*) *pešįtsa kįllįni* páros igék esetében a modifikátorok eredeti 'fekszik' jelentése ebben a szerkezetben a tartalmi jelentést adó igenév jelentésével való összeférhetetlensége miatt (vö. 'verekedve fekszik'; '(levest) főzve fekszik') már egyértelműen nem szűrődik bele a páros ige két tagja által adódó jelentésbe.¹³ A *pukįni* 'ül' folyamatos aspektust képez, de emellett az eredeti jelentése sem homályosult el teljesen a modifikátornak: a páros igék egy csoportjánál azt fejezi ki, hogy a cselekvést ülő helyzetben hajtják végre: *užasa pukįni* 'dolgozva ül'. A *vįjasa pukįni* és a *pįžįsa pukįni* páros igéket azonban nem lehet 'valamilyen módon, állapotban, valamilyen cselekvést végezve ül' jelentéssel leírni (vö. 'folyva ül'; 'fájva/szúrva ül'), itt sokkal elvontabb a páros igék második tagjának jelentése. A *veraškįsa sįlįni* 'beszélgetve áll' páros igenél, csakúgy, mint az *užasa pukįni* 'dolgozva ül'-típusú szerkezeteknél, a határozói igenév fejezi ki az alapjelentést ('beszélget'), és a folyamatosság aspektuális jellemzőjét adja a modifikátor, emellett módhatározói jelentést is kifejez (az alany állva hajtja végre a cselekvést).

A perfektív modifikátorok esetében például a *bįžįsa potįni* 'kifut' (tkp. 'futva kimegy'), *lobžįsa potįni* 'kirepül' (tkp. 'repülve kimegy'), *bįrektįsa potįni* 'felfor' (tkp. 'forrvá kimegy') páros igék közül az első kettő esetében az eredeti irányjelentés jobban beleszűrődik a páros ige jelentésébe, mint a harmadik (*bįrektįsa potįni*) esetében: a *bįrektįni* nem helyváltoztatást kifejező ige (ha valamiféle mozgást fejez is ki, lásd az 5.2. részt), így irányt is megadó modifikátora ebben az esetben elvontabbá teszi a páros ige jelentését. A perfektív

¹³ Más a helyzet, ha a *pešįtsa kįllįni* modifikátorát kicseréljük a *sįlįni* 'áll' modifikátorral: *pešįtsa sįlįni* 'főzve áll, főz és áll' esetén beszűrődne a segédige eredeti jelentése is, mivel a főz ige jelentése ezt megengedi.

modifikátorokra is jellemző, hogy az eredeti lexikális jelentésüket részben megőrizhetik: a *šiškisa bīrjnī* 'agyoneszi magát' (tkp. 'éve meghal') páros ige tagjai az intenzív akcióminőség kifejezése mellett egymást követő cselekvéseként is értelmezhetőek: 'eszik és meghal'. Ugyanígy értelmezhető a rezultatív akcióminőség kifejezése mellett a *vijsa kel'tijnī* 'megöl' (tkp. 'ölve hagy') páros ige is: 'megöli és otthagya'.

További példák felsorolása nélkül is egyértelmű, hogy a modifikátorok elvontsági foka egy meglehetősen széles skálán mozoghat, attól függően, hogy az eredeti lexikai jelentésük mennyiben hatja át a páros igés szerkezetet. Azt is megállapíthatjuk, hogy ez nem feltétlenül az egyes modifikátorok általános elvontsági fokát jelenti, hiszen a páros ige előtt álló, prototipikus esetben a páros ige lexikális jelentését adó határozói igenévtől is függ a modifikátor absztrahálódási foka. Nem prototipikus esetben nem a határozói igenév adja a lexikális jelentést, hanem a modifikátor, és az igenév irányt jelöl: pl. *pottīsa ležijnī* 'kienged' (tkp. 'kivéve enged'), *pottīsa kuštijnī* 'kidob' (tkp. 'kivéve dob').

5. A páros igék grammatikalizációs folyamata

A magyar nyelv aspektus- és akcióminőség-képző igeekötői, mint megfigyelhetjük, hasonló szerepet töltenek be, mint az udmurt páros igék modifikátorai, így ezen modifikátorok grammatikalizációjának folyamatát a magyar igeekötő kategóriájának kialakulásával, szemantikai és grammatikai átalakulásának történetével vezetem be.

5.1. A magyar igeekötők aspektuális jelentésének kialakulása

Az igeekötő-kategória nem ősi öröksége nyelvünknek, a magyar nyelv önálló életében jött létre, de az obi-ugor nyelveknek a magyarhoz hasonló igeekötőrendszere alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy már az ugor alapnyelv rendelkezhetett olyan szerkezeti előzményekkel, amelyek előkészítették a kialakulását az egyes ugor nyelvekben. Igeekötőink latívuszragos határozószókból keletkeztek (a legkorábbiak: *ki*, *lē*, *mēgē*, *elē*, *belē*, *fēlē*), amelyek kezdetben igével (igenévvvel) szabad határozós szerkezetet alkottak. Ezek még az ősmagyar korban helyváltoztatást jelentő igei alaptagjukkal egyre szorosabb kapcsolatba kerültek, azzal összetett szóvá tapadtak, s igeekötővé válásuk során alaki és funkcionális változások következtek be (D. Máta 1991: 433), például a *mēgē* 'vissza, hátra' jelentésű határozószóból lett *mēgē* > *mēg* igeekötő másodlagosan magában hordozta a cselekvés befejezésének, eredményességének mellékjelentését is. A fő hangsúly egy idő után már nem

az irányjelentésre, hanem a mellékjelentésre esett, így módosult a jelentése, funkciója: elsősorban perfektiváló szerepű elemmé fejlődött, és ez a jelentés elnyomta az eredeti jelentésmozzanatot, s ezután az igekötő már nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult (D. Mátai 2003: 411).

A grammatikalizálódás folyamata az igekötős igék esetében a következőképpen írható le (Kiefer 1996: 266–267):

1. önálló szó > 2. kötött szintagma része > 3. összetétel része > 4. (alapigéjétől nem elválaszthatatlan) affixum

A szemantikai átértékelődés folyamata a következőképpen szemléltethető (Kiefer 2006: 185):

1. határozói jelentés > 2. határozói és aspektuális jelentés > 3. aspektuális és akcióminőség-jelentés > 4. aspektuális jelentés

A szemantikai átértékelődés legutolsó foka, a tiszta aspektusképzés megvalósulása azonban meglehetősen ritka, az aspektusjelentés általában valamiféle akcióminőség-jelentéssel párosul.

5.2. Az udmurt páros igék grammatikalizálódási folyamata

A magyar igekötők, mint az előző pontban láthattuk, eredetileg határozószók voltak, melyek mozgást jelentő igékhez kapcsolódtak, először szintagmát, majd összetételt alkotva, affixummá válva. A páros igék finit igealakjai viszont eredetileg fogalmi jelentéssel bíró igealakok, melyek a határozói ige-neves alakokkal egy szintagmát alkottak, nem váltak összetétellé, a modifikátorból nem vált affixum sem: a grammatikalizációs folyamat az igekötőkhöz képest csak a második szintig jutott, azaz a két szó szó szerkezetet alkot.

A páros igék két tagját prototipikus esetben nem választja el más mondatrész a mondatban:

Taje gine vožmasa ule, leša, skal (...) (Matvejev 2005: 169)

’Csak ezt **várva** él (’**várja**’), úgy tűnik, a tehén (...)’

Tagadó ige és partikula állhat közöttük (csakúgy, ahogy a magyar igekötő és az igéje között is állhat tagadószó és partikula):

Valasa no ej vutti, kijtčj telšid (...) (Matvejev 2005: 171)

’**Meg sem értettem** (tkp. ’**értve is nem jutottam**’), hova tűntél.’

A *šamen* 'módon' a páros ige két tagja közé való beékelődése azt jelzi, hogy az adott modifikátor megőrzi eredeti lexikális jelentését, és a határozói igenév inkább csak az igeének alárendelt módhatározó szerepét tölti be:

(...) *bjžisa šamen vui borddor dori* (...) (Matvejev 2005: 134)
'(...) *futva módon, értem* a falhoz (...)'

A következő mondatban ugyanez a szerkezet *šamen* 'módon' beékelődése nélkül jelenik meg:

Ad'amios bjžisa vuižj doram (...)
'Az emberek *futva érkeztek* ('*odafutottak*') hozzám.'

Az udmurt mondat jelentését három komponensre lehet bontani: 1. az emberek futottak 2. az emberek megérkeztek 3. én voltam a célpontja a megérkezésnek. A magyar nyelv jelen mondat esetében az irányjelentést és a cselekvés befejezettségét (a mozgás befejeződését, a megérkezést) komplexen az *oda* igeekötővel adja meg, az igeekötő alapigéje (*fut*) adja a lexikális jelentést, a *hozzám* határozóragos névmás a befejezett cselekvés irányának pontos célpontját adja meg. Az udmurt esetében a modifikátor fejezi ki a mozgás befejezettségét, a lexikális jelentést pedig a határozói igenév, ám a modifikátor jelentését sem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel itt nem határozószói irányjelentés absztrahálódott aspektusjelölő morfémává, mint az igeekötő esetében, hanem egy irányjelentéssel is rendelkező fogalmi jelentés.

A páros ige jelentésében tehát a modifikátor eredeti jelentése különböző mértékben kap szerepet, ennek pontos megállapítása további vizsgálatokat igényel, a lehető legtöbb páros igés alakulatot szövegbeli előfordulásában vizsgálva. Szemantikai átértékelődésük szerint a következőképpen csoportosíthatjuk őket (háromfokozatúra szűkítve le az absztrahálódási fokok széles skáláját):

1. A modifikátor megőrzi eredeti jelentését: *ižisa kyll'ini* 'aludva fekszik' ('alszik'), *užasa puk'ini* 'dolgozva ül' ('dolgozik'), (*baržiosizj*) *kjškisa null'ini* '(uszályhajót) húzva szállít'
2. Az eredeti lexikális jelentés részben elhomályosul: *vijsa kel'tini* 'megöl' (tkp. 'ölve hagy'), *gožtisa kel'tini* 'leír' (tkp. 'írva hagy'), *verasa šot'ini* 'mond, elmond' (tkp. 'mondva ad') vmit vkinek'

3. Az eredeti lexikális jelentés még inkább elhomályosul: *žugiškisa kyll'ini* 'verekedve fekszik' ('verekszik'), *peštisa kyll'ini* 'főzve fekszik' ('főz'), *pižisa pukini* 'folyva ül' ('folyik'), *kešektisa koškini* '(el)sápadva elmegy' ('elsápad'), *leštisa vuttini* 'készítve visz / jut' ('megcsinál'), *valasa vuttini* 'értve visz / jut' ('megért')

A magyar igekötőkre jellemző szemantikai átértékelődés a páros igék modifikátorainak csak arra a részére vonatkozatható, amelyek irányjelentéssel rendelkeznek. A helyváltoztatást kifejező igék vagy határozószók grammatikai kategóriajelölökké válása a grammatikalizáció tipikus esete:¹⁴ „A leggyakrabban idézett grammatikalizációs láncolatok egyike a mozgást jelentő igéket tartalmazó konstrukciók idő- és aspektusjelölökké fejlődése.” A szemantikai átértékelődést az irányjelentéssel bíró modifikátorok esetében a következőképpen lehet leírni: először a páros igék mindkét tagja fogalmi jelentéssel bírt, ám szintagmát alkotva pluszjelentésre tettek szert. A következő lépcsőfok az, hogy a páros ige utótagja kezdi elveszíteni eredeti fogalmi jelentésének az irányjelentésen kívüli mozzanatát, és az irányjelentés, illetve az aspektusképzés kerül előtérbe. A folyamat végpontja az, amikor a második tagnak kizárólag viszonyjelentése, vagyis aspektusmódosító szerepe van.

A szemantikai átértékelődés folyamata az irányjelentéssel rendelkező modifikátorok esetében tehát a következő: 1. mindkét ige lexikális jelentéssel bír > 2. a finit ige irányjelentése erősödik a fogalmi jelentéssel szemben, és absztrahálódik: aspektusképzés > 3. a második tag teljesen elveszíti eredeti fogalmi jelentését, modifikátorrá válik.

A harmadik fokozatra való eljutás nehézkes az udmurt modifikátorok esetében, hiszen ahhoz az eredeti fogalmi jelentésnek teljesen el kell homályosulnia. A magyar igekötők absztrahálódásának kezdetét az jelzi, hogy az igekötő egy idő után már nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult: minél többféle igéhez járulhat tehát az adott modifikátor, annál valószínűbb az eredeti fogalmi jelentés elhomályosulása és a nagyobb grammatikalizálódási fok. A *potini* 'kimegy' modifikátor például mozgásigéből képzett határozói igenevével kifelé irányuló mozgás befejezett aspektusát fejezi ki: (irányjelentés + aspektuális jelentés): *lobžisa potini* 'kirepül' (tkp. repülve kimegy'), viszont a *birektisa potini* 'felforr' (tkp. 'forva kimegy') *birektini* 'forr' alapigéje, ha folyadék kifelé irányuló mozgását fejezi is ki, alapvetően nem

¹⁴ „One of the most frequently cited grammaticalization chains is the development of constructions containing movement verbs into tense and aspect markers.” (Nicolle 2007: 48)

mozgásige, így a *potinji* használati köre bővülni látszik, és ezáltal absztrahálódási foka nő.¹⁵ Az irányjelentéssel nem rendelkező modifikátorok esetén az adott ige fogalmi jelentése fejez ki aspektualitást: például a *bjdtinji* 'befejez' fogalmi jelentéséből adódóan egy adott cselekvés végpontját fejezte ki, így határozói igenév mellé kerülve, azzal egy szerkezetet alkotva az igenév által kifejezett cselekvés befejezettségét kezdte el jelenteni. A modifikátor elsődlegesen tárgyias igéből képzett határozói igenév mellett áll (pl. *šijsa bjdtinji* 'megesz'), hiszen jelentéséből adódóan perfektiváló funkciója rezultatív akcióminőség által jön létre, és nem állhat tárgyatlan ige mellett. Kevésbé elvont jelentésű tehát, mint a magyar *meg* igekötő, mely az eredeti határozói jelentése elhomályosulásával a mozgást jelentők mellett nem mozgást jelentő igéket is perfektivált. A *meg* igekötő határozói jelentése és az irányjelölő udmurt modifikátorok tehát nem meglepő módon (vö. Nicolle 2007, fent) könnyebben absztrahálódnak, mint az irányjelentéssel nem bíró *bjdtinji*, *bjdestinji*-típusú modifikátorok.

6. Az igeidők aspektuális szerepe

Úgy gondolom, hogy az igeidőket, ha el is választjuk, de nem határolhatjuk el az aspektus kategóriájától, hisz egy adott igeidőnek¹⁶ lehetnek temporális és aspektuális vonatkozásai is: gondoljunk csak az angol present, illetve past continuous-ra (ezek csak jelen, illetve múlt idejű folyamatos eseményekre vonatkozhatnak), vagy a régi magyar igeidők közül például az *ír vala*-típusra, mely folyamatosságot fejezett ki.

Véleményem szerint az udmurt nyelvben is vannak olyan összetett igeidők, amelyek hozzájárulnak az aspektualitás kifejezéséhez, mégpedig kizárólag múlt időben. A következőkben ezeket ismertetem röviden, egy mai udmurt regényből, illetve novellákból, tanulmányokból, grammatikákból gyűjtött példák bemutatásával.

1) **I. régmúlt:** egyszerű múlt idejű igealak + *val* (segédige, szemtanúsági alak) – a régmúlt mellett múlt idejű esemény folyamatosságát is kifejezi

¹⁵ Az elvontság foka tovább nő a következő páros igénél: *čaklasa potinji* 'figyelve/ vigyázva kimegy', ahol a modifikátor a *čaklanji* 'figyel, vigyáz' tárgyias ige mellett áll, ám jelentése a megadott orosz perfektív ige ellenére sem teljesen egyértelmű (lásd Kelmakov 1975: 101).

¹⁶ „Igeidő” alatt természetesen nem a beszédidő és eseményidő megkülönböztetését kifejező kategóriát értem.

Ol'a Miškolcyn šutetskiz val, solj tuž kelšem. (Timerhanova 2006: 147)

'Olja Miskolcon **pihent**, úgy tűnik, nagyon tetszett neki.'

Kemalaš pidde ed l'oga! Mon vožmaj val! (Leli 2009: 22)

'Már régóta nem tetted be [ide] a lábadat! **Vártalak!**'

Noš mon malpaj val, ton mjestim pegaškod šuiša, – keña em adžiškile ašmeos! (Matvejev 2005: 115)

'És én azt **gondoltam**, te tőlem menekülsz, – mennyi ideje nem találkoztunk!'

2) **Tartós cselekvést kifejező múlt idő/duratív praeteritum**: jelen idejű igealak + *val/vjlem* (segédige, szemtanúsági/nem szemtanúsági alak)

Az igeidő Kelmakov és Hännikäinen (2008: 270) szerint olyan tartós cselekvést fejez ki, amely közben valamely másik cselekvés elkezdődik:

Ogpol nules durti školaje mjniškom val. Šedtek šoriš nules kuše lud keč bižjsa potiz. (i.h.)

'Egyszer az erdőn keresztül iskolába **mentünk**. Hirtelen az erdei tisztásra kifutott egy nyúl.'

Vaša!

Vaša pečatlan mašinka ažaz puke val. N'ina Il'inična [...] redakcije pidze taš! puktiz. (Leli 2009: 37)

'Vása!

Vása az írógép előtt **ült**. Nyina Ilinyicsna [...] a kiadóba tss! betette a lábát.'

Az igeidő a példák alapján a progresszív aspektus kifejezésére szolgál az udmurtban: a progresszív korlátozott idővonatkozású folyamatos aspektus, mely egy olyan szituációt jelez, amely más szituációt foglal keretbe (Comrie 1976: 30). Ennek referenciaidejét a magyarban általában mellékmondatallal kell megadni¹⁷ (pl. *Éppen ettem a levest, amikor megérkezett Anna*), ám önálló mondatban is kifejeződhet (*Megérkezett Anna. Én éppen ettem a levest.*) Az udmurtban a példák alapján ugyanígy meg lehet adni a progresszív aspektusú mondat időkorlátozását az alárendelt mondat mellett külön mondatallal is.

¹⁷ Ugyanígy tesz az angol is: *when I visit John, he'll be reciting his latest poems* (i.h.) ('mikor meglátogatom John-t, ő éppen a legutóbbi verseit fogja szavalni').

3) **Frekventatív múlt idő:** jövő idejű igealak + *val/vjlem* segédige – múlt idejű frekventativitás kifejezése

Pešajjos ažlo pjdjn vetlozi vjlem. (Timerhanova 2006: 173)
'A nagyapák régen gyalog jártak.'

Az udmurt nyelvben tehát például az úgynevezett duratív praeteritum a progresszív aspektus kifejezője múlt időben, vagyis komplexen jelöli az időt és egy aspektuális kategóriát, a frekventatív múlt idő a mondat aspektuális jelentéséhez a frekventatív akcióminőség kifejezésével járul hozzá múlt időben (folyamatos aspektusúvá teszi a mondatot), az I. régmúlt pedig múlt idejű esemény folyamatosságát fejezi ki. Emellett például a befejezett melléknévi igenév névszói állítmányi *-(e)mjn* formája jelölhet a tevékenység eredményét hangsúlyozó, aktív cselekvést is (Kelmakov–Hännikäinen 2008: 237): *Djšetskiš ljktemjn.* (i.h.) 'A tanuló megjött.'

7. Az aspektus kompozicionalitása az udmurt nyelvben

Aspektus kifejezésére a képzőkön, páros igéken, igeidőkön¹⁸ kívül az udmurt nyelvben kompozicionálisan is van lehetőség: például a tárgy fajtája és különböző időmódosítók, határozószók is szerepet játszanak az aspektuális rendszerben. Az udmurt nem tartozik az úgynevezett aspektusnyelvek közé, hiszen nincsenek imperfektív-perfektív oppozíciót alkotó ige-párjai, melyek az aspektuális jelentést mindig egyértelműen meghatározzák, emellett az aspektusképzésben részt vevő képzők egy részének produktivitása is kétséges, és a páros igeek használata sem széles körben elterjedt, az északi nyelvjárásokban például meglehetősen ritka. Így feltehető, hogy a páros igeek használatával kevésbé élő nyelvjárásokban az aspektus még inkább mondatszemantikai kategória, mint a páros igeeket mérsékelt, de használó irodalmi nyelvben és a szélsőséges déli nyelvjárásokban. Az udmurt nyelv kompozicionális eszközei a következők lehetnek például:

1) Tárgy

Pijaš tolon kniga ljdžiz (Maksimov–Mojsio 2003: 288)
fiú tegnap könyv(OBJ) olvas:PST3SG
'A fiú tegnap könyvet olvasott'

¹⁸ Az igeidőt jelen tanulmány felfogása nem feltétlenül tekinti kompozicionalitást erősítő kategóriának, hiszen az igeidő az aspektust igejelekkel, segédigékkel fejezi ki, melyek az igeneknek meg mint toldalék, illetve segédigés szerkezetet alkotnak vele.

Pijaš tolon kñigajez/kñigaze *liđžiz.* (i. m. 289)
fiú tegnap könyv:ACC/könyv:PX3SG.ACC olvas.PST3SG
'A fiú tegnap elolvasta a könyvet/könyvét.'

A első mondat imperfektív, az utóbbi perfektív aspektusú: a két mondat a tárgyában különbözik egymástól: az ige jelöletlen tárgya az első mondatban nem teszi perfektívvé a mondatot, míg az utóbbi jelölt tárgyas / birtokos személyjeles tárgyas ragozása perfektívál. A perfektív mondat jelentését perfektíváló, az imperfektívét pedig imperfektív aspektus képzésére szolgáló modifikátorral is meg lehet adni:

Pijaš tolon kñiga liđžisa biđtiz. (i.h.)
'A fiú tegnap **elolvasta** ('**olvasva befejezte**') a könyvet.'

Pijaš tolon kñiga liđžisa uliz. (i.h.)
'A fiú tegnap könyvet **olvasott** ('**olvasva élt**').'

2) Határozószók:

biđesak 'teljes egészében': perfektíváló funkció
pumožaz 'végig, végéig': perfektíváló funkció

Így a következő határozós, illetve páros igés szerkezetek ekvivalensek lesznek:

biđesak / pumožaz leštijnj 'megcsinál' (tkp. 'teljesen / a végéig csinál') ~
leštjisa biđtijnj 'uaz.' (tkp. 'csinálva befejez')

3) Időmódosítók

Az időmódosítók közül a határpontosak (pl. *švak* 'hirtelen') perfektív események, míg a nem határpontosak (*kema* 'hosszú ideig') folyamatos események kifejezésében játszhatnak szerepet. Az időmódosítók összeféréseinek vizsgálata a páros igék modifikátoraival, különböző képzőkkel, igeidőkkel meghaladja a jelen tanulmány kereteit, ám az aspektus feltérképezésében szintén fontos feladat.

8. Összefoglalás

A tanulmány célja az volt, hogy bemutassa az udmurt nyelv aspektusképző eszközeit. Számos témát itt csak érintettem (például a képzők produktivitásának és ezáltal akcióminőség-képző szerepének, időmódosítókkal való összeféréseinek kérdése, az igeidők aspektuális szerepe, a páros igék modifikátorainak absztrahálódási foka), ezek a jövőbeli feladatok mind-mind

szükségesek lesznek ahhoz, hogy pontos képet kapjunk arról, hogy az udмурtban az aspektus mennyire kompozicionális kategória. Azt azonban a kifejezőeszközök gazdag tárháza alapján bátran ki lehet jelenteni, hogy az udмурt alapvetően nem aspektusnyelv, hiszen az aspektuális kategóriákat az ígén kívül más mondatrészekkel is ki tudja fejezni.

Irodalom

- Bache, Carl 1994. *Verbal categories, form-meaning relationships and the English perfect*. In Carl Bache – Hans Basbøll – Carl-Erik Lindberg (szerk.) *Tense, Aspect and Action: Empirical and Theoretical Contributions to Language Typology*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 43–60.
- Bereczki Gábor 1998. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In Rédei Károly (vál.) *Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 179–207.
- Bertinetto, Pier Marco – Denis Delfitto 2000. Aspect vs. Aspectuality: Why they should be kept apart. In Östen Dahl (szerk.) *Tense and Aspect in the Languages of Europe. Typology of Languages in Europe*. Dordrecht, Mouton de Gruyter. 189–227.
- Caffarel, Alice – J. R. Martin – Christian M. I. M. Matthiessen 2004. *Introduction: Systemic functional typology*. In Alice Caffarel – J. R. Martin – Christian M. I. M. Matthiessen (szerk.) *Language Typology. A Functional Perspective*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins. 1–77.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Chaidze, M. P. [Чхайдзе, М. П.] 1967. О Происхождении и функциях марийских и удмуртских спаренных глаголов. In *Вопросы финно-угорского языкознания*. Вып. IV. Izsevszk. 247–259.
- D. Máta Mária 1991. Az igekötők. In *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 433–442.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. Az igekötők. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 411–416.
- Dik, C. Simon 1994. Verbal semantics in Functional Grammar. In Carl Bache – Hans Basbøll – Carl-Erik Lindberg (szerk.) *Tense, Aspect and Action. Empirical and Theoretical Contributions to Language Typology*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 23–41.

- Driussi, Paolo 1992–1993. *Paired Verbs – Serial Verbs in Cheremis*. Budapest, FUM. 59–105.
- Egg, Markus 1994. *Aktionsart und Kompositionalität*. Studia Grammatica XXXVII. Berlin, Akademie Verlag.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax*. Vol. I. Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Karakulova, M. K. [Каракулова, М. К.] 2002. *Категория вида в удмуртском языке*. Permistika 4. Izsevszk. 43–51.
- Kelmakov, V. K. – Sara Hännikäinen 2008. *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki.
- Kelmakov, V. K. [Кельмаков, В. К.] 1975. Спаренные глаголы в удмуртском языке. *Вопросы удмуртского языкознания* 3. Izsevszk. 90–105.
- Kiefer Ferenc 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *MNy* 92: 257–268.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igeekötők. In *Strukturális magyar nyelvtan* 3. *Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 453–519.
- Nagy Beáta Boglárka 1995. A nganaszan igék aspektusáról. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36: 267–284.
- Nicolle, Steve 2007. The grammaticalization of tense markers: A pragmatic reanalysis. In Louis Saussure – Jacques Moeschler – Genoveva Puskas (szerk.) *Tense, Mood and Aspect. Theoretical and Descriptive Issues*. Amsterdam/New York. 47–65.
- Perevoscsikov, P. N. [Перевощиков, П. Н.] 1962. *Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Izsevszk.
- Smith, Carlota 1991. *The parameter of aspect*. Dordrecht, Kluwer.
- Svantesson, Jan-Olof 1994. Tense, mood and aspect is Kammu. In Carl Bache – Hans Basbøll – Carl-Erik Lindberg (szerk.) *Tense, Aspect and Action. Empirical and Theoretical Contributions to Language Typology*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 265–277.

Példák

- Karakulova, M. K. – B. I. Karakulov, [Каракулова, М. К. – Б. И. Каракулов] 2001. *Сопоставительная грамматика русского и удмуртского языков*. Izsevszk.
- Leli, Darali [Лели, Дарали] 2009. *Гур съорысь суредъёс*. Izsevszk.
- Maksimov, S. A. – Arto Mojsio [Максимов, С. А. – Арто Мойсио] 2003. Из опыта контрастивного исследования глагольного временного дейксиса финского и удмуртского языков. In Pirkko Suihkonen – Bernard Comrie (szerk.) *International Symposium on Deictic Systems and Quantification in Languages Spoken in Europe and North and Central Asia*. Izsevszk. 279–296.
- Matvejev, Sergej [Матвеев, Сергей] 2005. *Чорыглэсь лушкам кылбуранъёс*. Izsevszk.
- Timerhanova, N. N. [Тимерханова, Н. Н.] 2006. *Удмурт кыл. Нырысь кутскисьёслы дышетскон книга*. Izsevszk – Piliscsaba.

AZ ANGOL NEM-V2, SVO SZÓREND KIALAKULÁSÁNAK EGY ÚJABB MEGKÖZELÍTÉSE

JANCSÓ MIKLÓS

Az angol nyelv egyedülálló a germán nyelvek között abban a tekintetben, hogy elvesztette a germán nyelvekre általánosan jellemző V2-szórendet. Ezt az irányadó nézeteket tükröző források általában a nyelv belső fejlődési tendenciáival magyarázzák.

További fontos nyelvrejlődési esemény a dominánsan SOV szórend SVO-vá válása, ahol az uralkodó vélemények szintén belső fejlődési tendenciákat valószínűsítnek (Stockwell–Minkova 1991, Lightfoot 1979, Kiparsky 1997).

Ennek a cikknek a célja egy olyan lehetséges modell bemutatása, amely – legalább bizonyos típusú mondatokra és bizonyos körülmények között – alternatív megoldást nyújthat mindkét nyelvrejlődési eseményre. Az eltérő modell lényege az óskandináv dialektusokkal való kontaktus által kiváltott hatás, mely bizonyos típusú mondatok generációk közötti újraelemzéséhez vezethetett, és amely magyarázatot nyújthat arra a rendkívül érdekes tényre, hogy a mai angol nyelv szórend tekintetében (nem-V2, SVO) eltér legközelebbi rokonaitól, hiszen például a holland és a német megőrizte mind a V2, mind az SOV szórendet; de a skandináv nyelvektől is (melyek elődei a modell értelmében a változás lehetséges elindítói voltak) különbözik, mivel azok általánosságban SVO, V2 szórendet mutatnak.

A cikk a következőképpen épül fel: az első fejezet meghatározza a V2 jelenségének, valamint az SOV és SVO különbségének a fogalmait a germán nyelvekben. A második fejezet megvizsgálja az óangol és az óskandináv szórendet, és egyben javaslatot tesz egy eltérő megközelítésre. A harmadik fejezet leírja a változás lehetséges mechanizmusát mellékmondatokban. A negyedik fejezet – egy eltérő módszerekkel operáló, mégis az eddigiekkel következtetések tekintetében összecsengő elmélet keretében – leírja a változás lehetséges mechanizmusát főmondatokban. Az ötödik, összefoglaló fejezet röviden összegzi a leírtakat.

1. Bevezetés: mi a V2, és miben különbözik az SOV az SVO-tól?

Vizsgáljuk meg ezeket a kérdéseket az angol, a német (mint az angol nagyon közeli, szintén a nyugati germán ágba tartozó rokona) és a svéd (mely

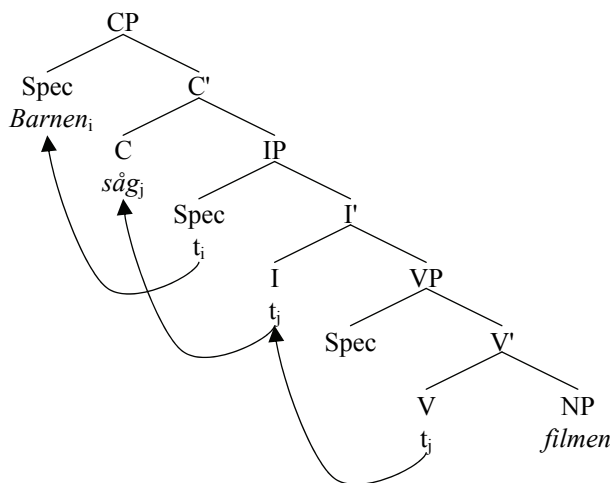
modernkori leszármazottja az óangollal kapcsolatba kerülő óskandináv nyelvjárásoknak) segítségével!

Az elemzésben Sten Viknernek a *Verb Movement and Expletive Subjects in the Germanic Languages* (1995) c. művében felvázolt elméleti keretét használom.

1.1. A V2

A V2 tulajdonság általánosan jellemző az összes múltbéli és modern germán nyelvre, kivéve a mai angol nyelvet. Lényege a ragozott ige mozgása a mondat második helyére főmondatban, ami azt jelenti, hogy az inflexiók morfémat hordozó ige a C₀ helyre mozog. A CP specifikálójának a helyét lényegében bármely mondatrész betöltheti. Ez igen gyakran az alany, de nem szükségszerűen. Ez így történik pl. a svédben:¹

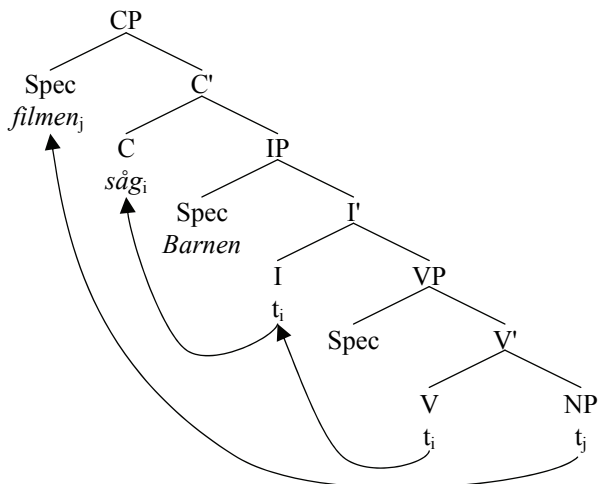
- (1) *Barnen såg filmen.*
 children.the saw film.the
 'A gyerekek látták a filmet.'

Mivel nem szükségszerűen az alany áll a CP Spec-jében, lehetséges a következő V2-szórend is:

¹ A példamondatok glosszafordításai – mind az óangol, mind az óskandináv, mind a modern skandináv mondatokéi – mai angol nyelven szerepelnek. Ezt a világosabb szórendi megfeleltetések indokolják.

- (2) *Filmen såg barnen.*
 film.the saw children.the
 'A filmet látták a gyerekek.'

Wh-mozgatás esetén is az (1) és (2)-ben bemutatott jelenséggel van dolgunk; ahogy ez (3)-ban² látható, mindhárom nyelvben:

- (3) a. angol: [_{CP} *Which book_i has* [_{IP} *Peter* [_{VP} *read t_i?*]]]
 b. német: [_{CP} *Welches Buch_i hat* [_{IP} *Peter* [_{VP} *t_i gelesen?*]]]
 c. svéd: [_{CP} *Vilken bok_i har* [_{IP} *Peter* [_{VP} *läst t_i?*]]]

Azonban, ha nem wh-mozgatásról van szó, a V2 az angolban nem működik (4), (5)³:

- (4) a. angol: * [_{CP} *This book has* [_{IP} *Peter* [_{VP} *read.*]]]
 b. német: [_{CP} *Dieses Buch hat* [_{IP} *Peter* [_{VP} *gelesen.*]]]
 c. svéd: [_{CP} *Den här boken har* [_{IP} *Peter* [_{VP} *läst.*]]]
 (5) a. angol: * [_{CP} *Maybe has* [_{IP} *Peter* [_{VP} *read this book.*]]]
 b. német: [_{CP} *Vielleicht hat* [_{IP} *Peter* [_{VP} *dieses Buch gelesen.*]]]
 c. svéd: [_{CP} *Kanske har* [_{IP} *Peter* [_{VP} *läst den här boken.*]]]

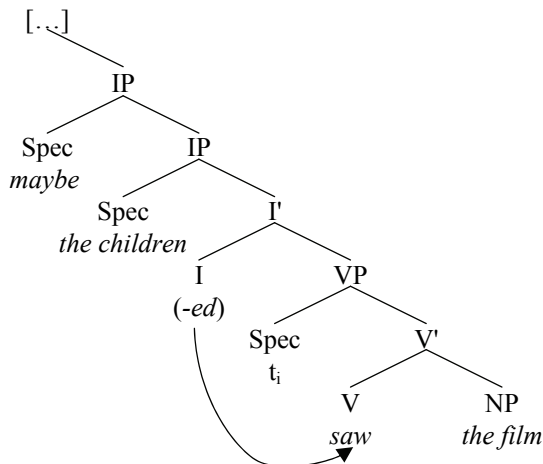
² Mindhárom mondat jelentése magyarul: 'Melyik könyvet olvasta Peter?'

³ (4) jelentése: 'Ezt a könyvet olvasta Peter.'

(5) jelentése: 'Talán olvasta Peter ezt a könyvet.'

Az angolban ilyenkor alany-ige szórend kell, hogy álljon.⁴

(6) *Maybe the children saw the film.*

Az angolban tehát a finit ige nem mozog C-be, de még V-ből I-be sem. Ez az oka a V2-tulajdonság hiányának.

Mellékmondatokban, amikor a C₀-helyen a mondatbevezető (complementizer) áll, a V2-mozgatás általában nem lehetséges.⁵

1.2 Az SOV–SVO különbség

Az SOV–SVO különbség a germán nyelvekben azt jelenti, hogy mellékmondatban, amikor a főmondatokra jellemző V2-mozgatás nem következhet be, a tárgy SOV szórend esetén az ige előtt áll, SVO esetén pedig az ige után.

Az angol és a svéd (SVO), valamint a német (SOV) közötti különbség az IP és a VP eltérő szerkezetéből adódik:

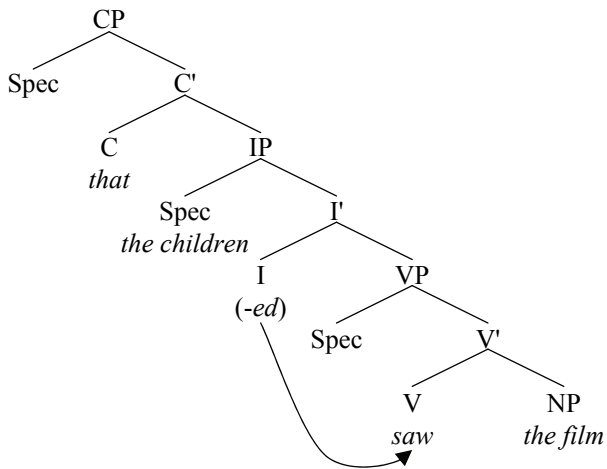
(7) Angol: SVO

...that the children saw the film

'...hogya a gyerekek látták a filmet'

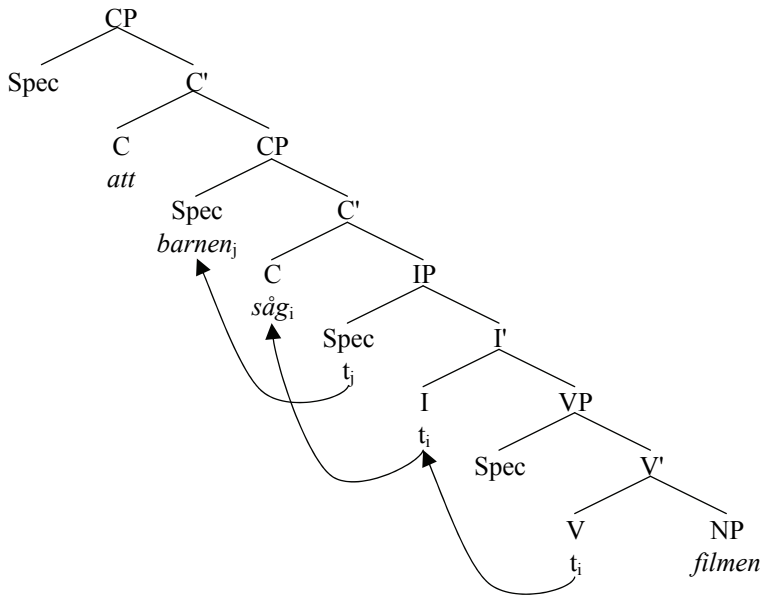
⁴ És a *maybe* adjungálódik az IP-szinthez.

⁵ Vannak azonban bizonyos esetek (nem az angolban) – és ezeknek az alábbiakban óriási jelentőségük lesz – amikor C₀-helyen álló mondatbevezetővel együtt is lehetséges a V2.

(8) Svéd: SVO

...att barnen såg filmen
 ...that children.the saw film.the
 '...hogy a gyerekek látták a filmet'

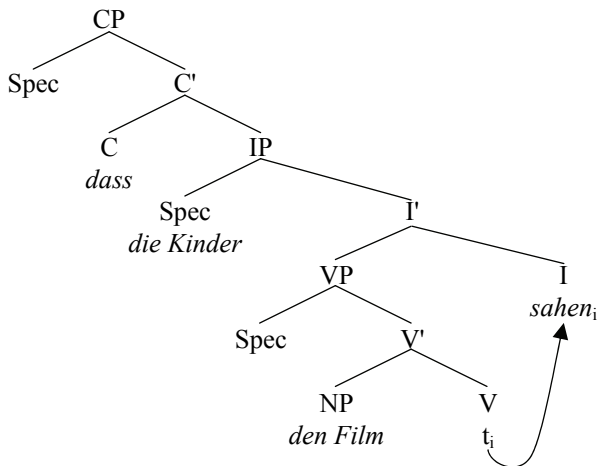

(9) Német: SOV

...*dass die Kinder den Film sahen*

...that the children the film saw

'...hogy a gyerekek látták a filmet'

Főmondatokban azonban, ha az alannyal kezdünk, a német nyelv V2-mozgatása miatt (a svédben ilyenkor a V2 „üres mozgatást”⁶ eredményez, az angolban pedig nem történik V→C→I mozgatás) ezek a különbségek elfedődnek, és úgy néz ki a felületes szemlélő számára, mintha mindhárom nyelv egyöntetűen SVO lenne. Ezt nevezi Vikner (1995) angol-skandináv-német fonetikai illúzióknak.

(10)

	Alany	Ige	Tárgy
Angol	<i>The children</i>	<i>saw</i>	<i>the film.</i>
Svéd	<i>Barnen</i>	<i>såg</i>	<i>filmen.</i>
Német	<i>Die Kinder</i>	<i>sahen</i>	<i>den Film.</i>

A három mondatnak – természetesen – háromféle szerkezete van:

⁶ Üres mozgatásnak (vacuous movement) nevezzük az olyan mozgatásokat, melyek a felszíni szerkezet szórendjében nem okoznak változást egy mozgatás nélküli változathoz képest.

(11)_{[CP [IP *The children (-ed)*]_i[_VP *saw_i the film.*]]]}

(12)_{[CP *Barnen_i såg_j*]_[IP t_i t'_j]_{[VP t_j *filmen.*]]] = (1)}}

(13)_{[CP *Die Kinder_i sahen_j*]_[IP t_i]_[VP *den film t_j.*]]]]}

Láthatjuk, hogy az angol és a svéd között az alapvető különbség a V-ből I-be mozgatás; illetve ebből következően a V2-tulajdonság megléte vagy hiánya. Az angol és a német szórend közötti különbség ettől több, nemcsak a V-ből I-be mozgatás, illetve a V2 a különbség, hanem az I₀ és a VP sorrendisége is. A svéd és a német szórend közötti különbséget pedig csupán ez utóbbi, tehát az I₀ és a VP sorrendisége adja.

Érdekes, hogy e tulajdonságok tekintetében pontosan a két genetikailag közelebb álló nyelv – az angol és a német – áll a legmesszebb egymástól. Az eredetileg egymástól jobban különböző nyelvek – az angol és a svéd – váltak tehát hasonlóbbá egymáshoz, és ennek oka – minden bizonnyal – a nyelvi érintkezésből eredő hatás.

A jelenleg legtöbbször általánosan tekintett szakirodalom azonban általában máshol vizsgálódik.⁷

⁷ Uralkodó nézetek az angol SVO, nem-V2 szórend kialakulásáról:

Közös tulajdonság az alábbi szerzőkben, hogy az angolban a V2 megszűnését, valamint az OV→VO változást főképpen egy endocentrikus, a nyelv belső fejlődési tendenciáiból következő eseménynek tekintik.

Fischer et al. (2000) a V2 tulajdonság elveszését egyértelműen az ige morfológiai szegényedésének tulajdonítja. Az alany egyeztetéséhez szükséges morfológia egy, az IP-területen található fejben lakozik. Fischer és szerzőtársai szerint a morfológia szegényedésével megszűnik a V-ből I-be mozgatás, és ezért a további I-ből C-be való emelés is, ami pedig a V2 lényege. (Kivéve persze a wh-mozgatást kísérőt.) Ez az indoklás azonban önmagában nem lehet elégséges, mivel a skandináv nyelvekben talán még szegényesebb az igei morfológia, és mégsem szűnt meg sem a V-ből I-be mozgatás, sem a V2.

Stockwell és Minkova (1991) szerint az OV→VO változásért az angolban a nehéz tárgyak, valamint az utógondolat-szerű elemek (pl. vonatkozó mellékmondat, mellérendelések, stb.) felelősek (lásd a (24)-es példát). Stockwell szerint a beszélőkben felgyülemlenek a bizonyítékok az ilyen típusú mondatok létezéséről, mígnem egy ponton a beszélők arra a következtetésre jutnak, hogy a VO felszíni szerkezetű mondatok lehetségesek nagy általánosságban, így a mélyszerkezet átélézése következik be.

Lightfoot (1979) is osztja ezt az érvelést, és azt állítja, hogy az új szórend fokozatosan átterjed egyre könnyebb tárgyakra is, talán valamiféle kezdeti megkülönböztető jelentéssel, ami aztán elhomályosult.

Véleményem szerint ez a tényező valóban szerepet játszott a változásban, mivel azonban az angol legközelebbi rokonai következetesen SOV-t mutatnak, annak ellenére, hogy ott is megvannak az említett posztverbalis elemek, ez nem lehetett egyedüli ok.

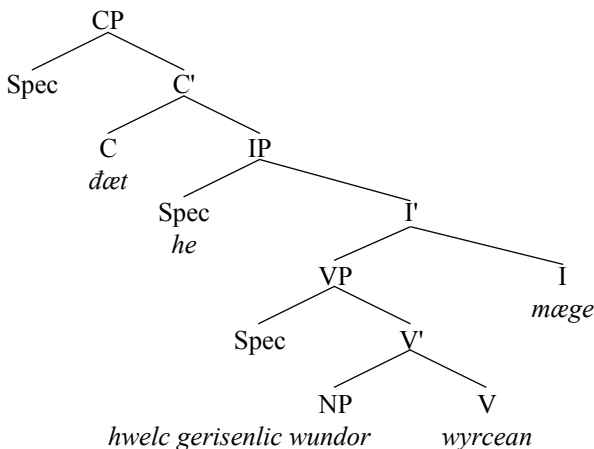
2. Az óangol és az óskandináv szórend az SOV-SVO, illetve a V2-tulajdonság szempontjából

2.1. Az óangol szórend

Modellünk magyarázatához kiindulópontnak kell vennünk, hogy a korai óangol uralkodóan SOV szórendű volt.⁸ Ezt, mint tudjuk (1.2.), a germán nyelvekben a mellékmondatok vizsgálatával állapíthatjuk meg:

(14)(Fischer et al. 2000: 140. o., CP⁹ 17.119.9)

ðæt he hwelc gerisenlic wundor wyrcean mæge
 that he some suitable wonder work may
 'hogy valami alkalmas csodát tegyen'

Főmondatokban a már megismert (1.1.) mozgások hatására V2-szórend jön létre.

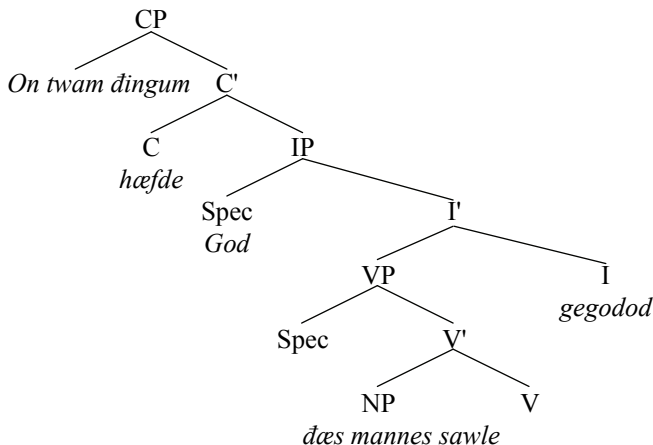
Kiparsky (1997) az OV→VO változásért főképp az NP-k esetvégződéseinek lekopását teszi felelőssé. Ez szintén meggyőzően hangzik, a germán rokonyelvekben azonban túl sok ellenpélda van, ahol a szintén nagymértékű morfológiai erózió mellett semmilyen szórendi változás nem következett be.

⁸ Mind a mai napig a legtöbb elemzés elfogadja azt a véleményt, hogy az óangol SOV mögöttes szórenddel rendelkezett. Az egyik legjelentősebb munka ebben a tárgyban Pintzuk és Kroch (1989) Beowulf-elemzése. Az SOV-szórend egyik legfontosabb bizonyítéka náluk a költemény metrikus elemzése. Az SOV természetesen csak mögöttes szórendet jelent; Pintzuk és Kroch is beszél például a nehéz tárgyakkal létrejött felszíni SVO-szórendről.

⁹ CP= Sweet, H. 1871. *King Alfred's West Saxon Version of Gregory's Pastoral Care*

(15) (Fischer et al. 2000: 118.o., *ÆC Hom I*¹⁰, 1.20.1.)

On twam ðingum hæfde God ðæs mannes sawle gegodod.
 on two things had God the man's soul endowed
 'Két dologra szánta Isten az ember lelkét.'

2.2. Az óskandináv szórend

Ekkora idő távlatából és írásos emlékek hiányában lehetetlen közvetlenül megmondanunk, pontosan milyen lehetett az angolszász lakossággal érintkezésbe kerülő skandináv törzsek fő- és mellékmondatainak szerkezete. Hozzáférhetünk azonban óskandináv monográfiákhoz – például Faarlund *The Syntax of Old Norse* c. munkájához (Faarlund 2004) –, melyek megközelítően jó adatokat tartalmazhatnak ehhez a témához; illetve ismerjük a skandináv nyelvek újabb kori fejlődését, amely szintén segíthet bennünket bizonyos következtetések levonásában.

2.2.1. Óskandináv mellékmondatok

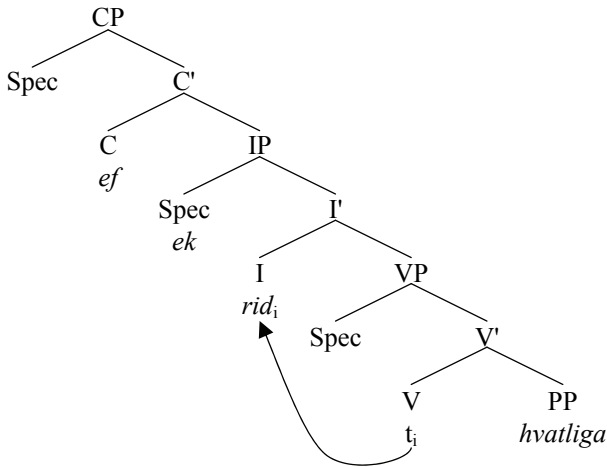
Faarlund (2004) kizárja mellékmondatokban a CP Spec-jébe való topikalizáció lehetőségét. Azt állítja (és ez megegyezik a mai angolra általában javasolt elemzési móddal), hogy az óskandináv mondatbevezetővel ellátott mellékmondatban – mely I₀-VP sorrendű – a finit ige nem mozog feljebb I-nél,

¹⁰ *ÆC Hom I*² = Clemons, P. 1997. *Ælfric's Catholic Homilies: The first series*

mivel a C_0 pozíciót a mondatbevezető tölti be, és így az alany az IP Spec-jében van.¹¹

(16)(Faarlund 2004: 245, Nj¹² 290/14)

ef ek rid hvatliga
 if I ride fast
 'ha gyorsan lovagolok'

Van azonban egy jelenség bizonyos mai skandináv nyelvekben – legfőképpen az izlandiban¹³, de az összes többi skandináv nyelvben is többékevésbé kimutathatóan – amely megteremti a mellékmondati V2 – azaz a finit ige C_0 -ba mozgatásának, és egy másik mondatrész CP Spec-jében való topikalizációjának – lehetőségét. Ez az úgynevezett C-rekurzió (Vikner 1995).

¹¹ A jelen dolgozatban bemutatott modell szempontjából nagyon kedvezőtlen lenne azonban elfogadni Faarlundnak ezt az állítását, és – mint látni is fogjuk a későbbiekben – ezt nem is teszem, hanem helyette Vikner C-rekurziós elméletét fogadom el.

¹² Nj= Jónsson, F. (szerk.) 1908. *Brennu-Njálssaga*. Halle

¹³ A mai izlandi nyelv rendkívül konzervatív természete évszázadokig tartó elszigeteltségének tudható be. Szinte azt lehet mondani, hogy megőrizte a legtöbb vikingkori vonását.

Vikner könyvében sok példát felhoz erre a skandináv nyelvekből. Állítása szerint (Vikner 1995; valamint lásd Fischer et al. 2000) minden mondatbevezetővel ellátott mellékmondatban megvalósuló V2-szórend C-rekurzió.¹⁴

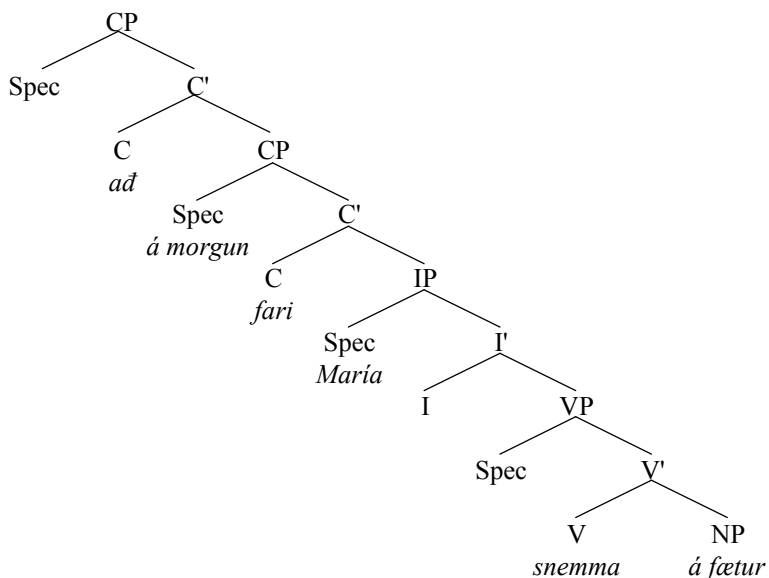
A V2 igazán akkor látható markánsan, ha más mondatrész, nem pedig az alany tölti be a mondatbevezető utáni első helyet.

(17) Izlandi: (Vikner 1995: 72, Rögnvaldsson és Thráinsson¹⁵ 1990: 23)

Jón efast um að á morgun fari María snemma á fætur.

Jón doubts about that tomorrow will María get to feet

'Jón kétli, hogy María holnap fel fog kelni.'

¹⁴ Az egyes skandináv nyelvek azonban különböznek abban, hogy milyen főmondati igék után valósulhat meg a mellékmondatbeli C-rekurzió. Az izlandi minden ige után megengedi, de például a dán és a svéd csak bizonyos, ún. híd-igék után, mint a *veta* ('tudni'), vagy a *påstå* ('állítani').

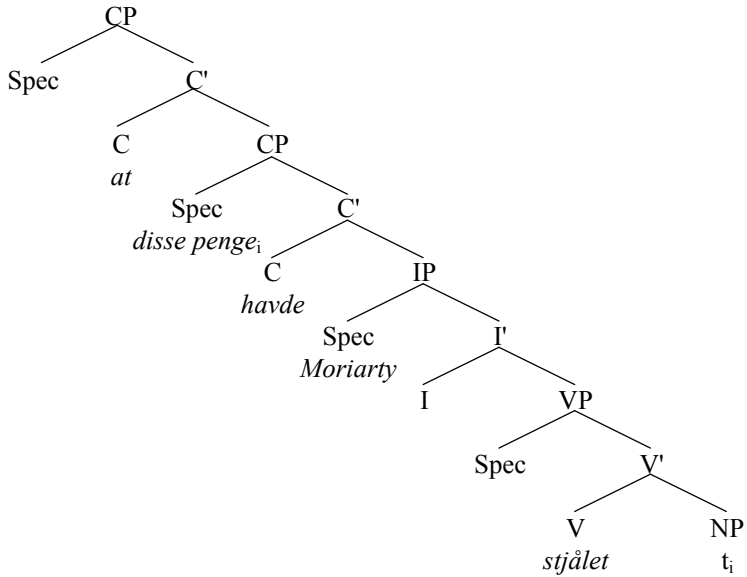
¹⁵ Rögnvaldsson, Eiríkur – Höskuldur Thráinsson 1990. On Icelandic word order once more. In Joan Maling – Annie Zaenen (szerk.) *Modern Icelandic Syntax*. Syntax and Semantics 24. San Diego, Academic Press.

(18)Dán: (Vikner 1995: 71)

Watson påstod at disse penge havde Moriarty stjålet.

Watson stated that this money had Moriarty stolen

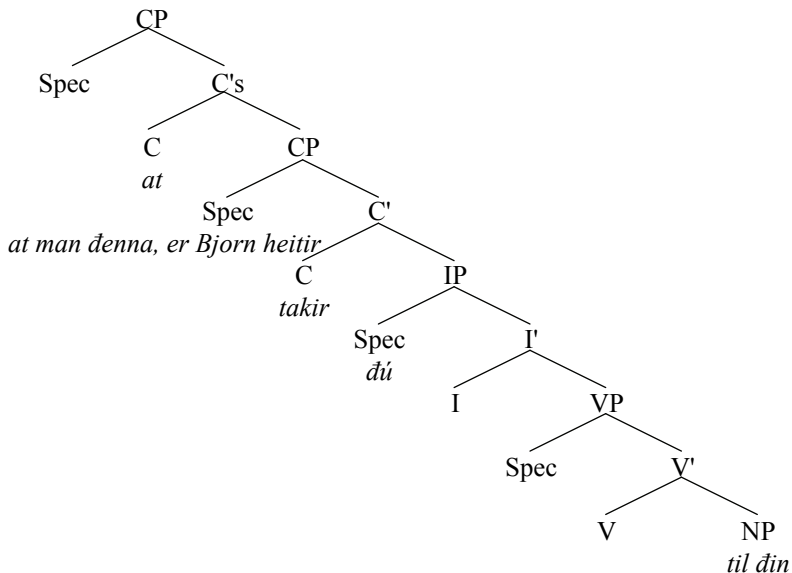
'Watson azt állította, hogy ezt a pénzt Moriarty lopta.'

A Faarlundtól 3.2.1. legelején idézett állítás ellenére azonban magánál Faarlundnál is – bár ő elsiklik fölöttük – található olyan mondatok, melyek megengedik a Vikner által a skandináv mellékmondatokra javasolt C-rekurziós elemzést:

(19)(Faarlund 2004: 252, Nj. 398.2.)

Dat wil ek, at man denna, er Bjorn heitir, takir dū til dīn
 that want I, that man-this, that Bjorn is-called, take you to you
 'Azt akarom, hogy azt az embert, akit Bjornnak hívnak, vidd magadhoz.'

A mellékmondati rekurzív CP által kínált elemzési lehetőséggel élve tehát láthatjuk, hogy a mellékmondatok a mondatbevezető után V2 szórendűek voltak. És azok is, mind a mai napig, hiszen a jelenkori skandináv nyelvekben igen nagy gyakorisággal lehet ezzel a mondattípussal találkozni. A részletesebb elemzésre azonban jelen dolgozat terjedelme nem ad lehetőséget.

2.2.2. Óskandináv főmondatok

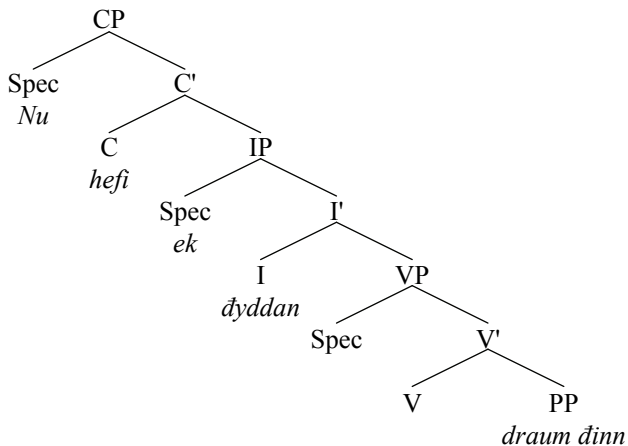
A főmondatok V2, SVO szerkezetűek voltak.

(20)(Faarlund 2004: 64, Gunnl.¹⁶ 516.)

Nu hefi ek đyddan draum đinn.

now have I interpreted dream yours

'Most már megfejtettem az álmodat.'

Ez megegyezik az 1.1. alatt bemutatott germán főmondati szerkezettel.

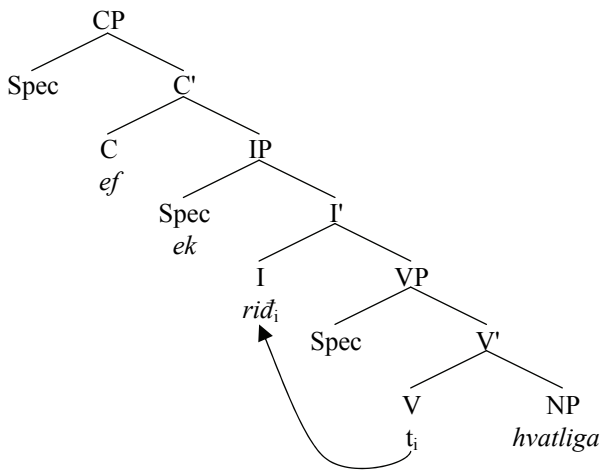
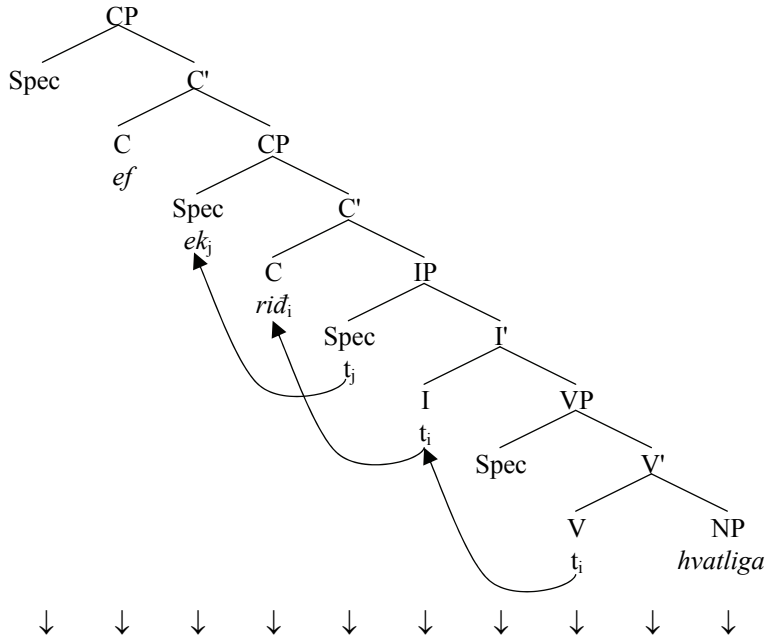
3. Az óangol és az óskandináv mellékmondatok találkozása és az ennek hatására lehetségesen bekövetkező szerkezeti ártéltelmeződés

Amikor az angolszász és a skandináv beszélők a szoros nyelvi együttélés állapotába kerültek egymással, főleg a VIII-X. század folyamán, a skandináv nyelvűeknél két generáció között a C-rekurzív mellékmondatok alábbi újraelemzése következhetett be:

¹⁶ Gunnl.= Jónsson, F. (szerk.) 1916. *Gunnlaugs saga ormstungu*. København.

3.1. Az óskandináv mellékmondat újraelemzése

(21=16) ...*ef ek riđ hvatliga*

A fentiek szerint vagy törlődött, vagy inaktivizálódott az alsó CP-szint. Bármelyik is következett be, ez mindenesetre magyarázattal szolgálhat arra, hogy hogyan veszítették el az anglicizálódó skandináv beszélők a V2 szórendet mutató mellékmondataikat.

A változás lényege tulajdonképpen az, hogy a korábbi C-rekurzív mellékmondat hajdani variációs lehetőségeinek száma most már egyetlenegyre csökkent: a mondatbevezető után kötelező az alannyal folytatni. Ez egybeesik azzal, és megerősítést nyer azáltal, hogy az angolszász mellékmondat is alanykezdetű (bár SOV).

A változás által feloldott konfliktus abban rejlett, hogy az SOV-szerkezetű angolszász mellékmondat az alannyal kellett, hogy folytatódjon a mondatbevezető után, míg az óskandináv mellékmondatban ezen a helyen többféle mondatrész is állhatott (ld. 17, 18, 19). Mivel a nyelvi együttélés során a skandináv beszélők az alanykezdetű felszíni szerkezetet követték, a redundáns dupla CP szerkezetből az alsó szint funkcióvesztetté vált, ezért törlődött.

3.2. Az angolszász mellékmondat újraelemzése

A 4.1.-ben felvázolt változás idején az angolszász mellékmondat is nagy változáson ment keresztül: a fejkezetű skandináv IP-VP terület hatására a fejkéző angolszász IP-VP terület is fejkezetűvé alakult.

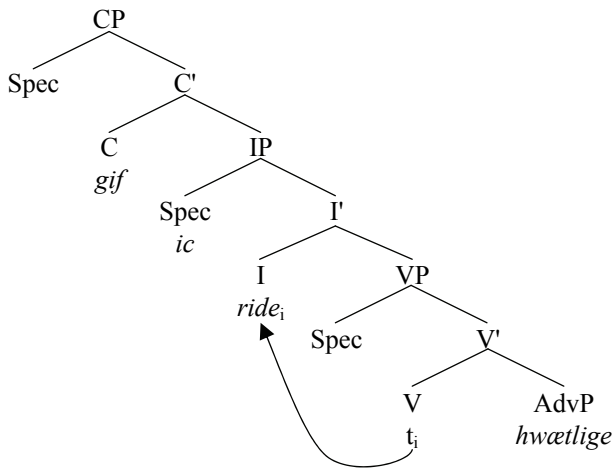
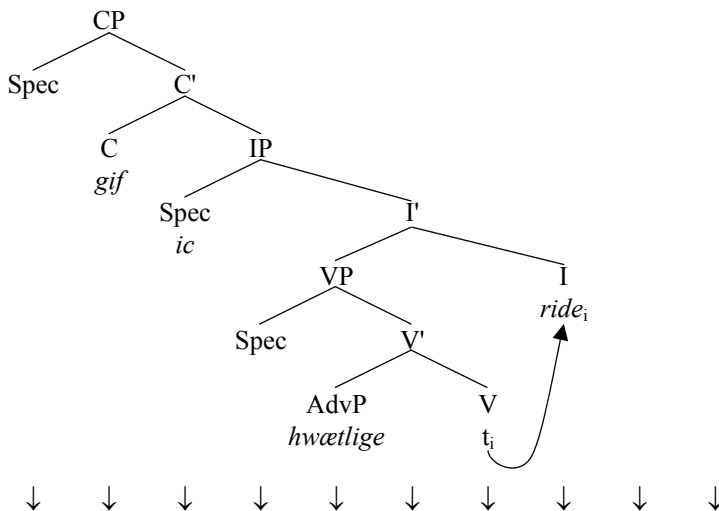
Ezzel amilyen mértékben a skandináv mellékmondatok hasonultak az angolszászokhoz, az angolszász mellékmondatok is hasonultak a skandinávokhoz.

- (22) ...*gif ic hwætlige ride*^{17,18}
...ha én gyorsan lovagolok
'...ha én gyorsan lovagolok'

¹⁷ Ezt az egyszerű mondatot én alkottam óangol nyelven, didaktikai célból, a párhuzamosság és az analógia világosabb láttatására, a (16)-ban és (21)-ben szereplő valóban dokumentált óskandináv mondat fordításaként, az általam ismert óangol lexikon és szintaktikai szabályok alkalmazásával. A mondat szigorúan követi a jelen dolgozatban az óangolról leírtakat, és szerkezetileg megegyezik hasonló, az óangolban valóban dokumentált mondatokkal.

¹⁸ Felmerülhet, hogy a *hwætlige* szabad határozó, és ezért nem tükrözi pontosan a kötelező bővítmények mozgató tulajdonságait. Amint azonban a mai SOV-nyelvekből (például a németből) is láthatjuk, az egyszerű szabad bővítmények – abból a szempontból, hogy balra vagy jobbra állnak – megbízható módon ugyanúgy viselkednek, mint a kötelezők.

Az angol nem-V2, SVO szórend kialakulásának egy újabb megközelítése

A változásban természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni bizonyos „belső tendenciák” szerepét sem, ilyenek például a „nehéz tárgyak”, melyek a mai SOV nyelvekben, így a németben is kiváltják a VO-t.

- (23)...*dass ich habe gesehen einen Mann, der einen roten Hut trug.*
...that I have seen a man that a red hat wore
'...hogya én láttam egy embert, aki piros kalapot viselt.'

És ez már az óangolban is így volt:

- (24)(Fischer et al. 2000: 148, Beo¹⁹ 1154–1155)
Sceotend Scyldinga to scypon feredon [eal ingesteald eorðcyninges].
shooters of-Scylding to ships transported all equipment of-land's-king
'Scyldingi íjászok az ország királyának minden vagyontárgyát hajókra
rakodták.'

Az itt leírt változásra további bőséges gyakorlati példával szolgál – csak más elméleti keretben, eltérő kiindulási pontokkal, de az itt bemutatottakkal azonos konklúziókkal – Fischer, Kemenade, Koopman és van der Wurff *The Syntax of Early English* (2000) c. művének 5. fejezete, mely részletesen bemutatja az óangolban uralkodó SOV és a középagolra egyre fokozódó mértékben jellemző SVO szórendet, és amelyből ebben a munkában a terjedelmi korlátok miatt csak egy példát tudok felhozni (25).

Az óangol mellékmondat tipikus szórendjének illusztrálására legjobb (14), mellyel azonos szerkezetű mondatok tömegével találhatók a legkülönbözőbb óangol szövegekben.

Ahogy azonban Fischer et al. (2000) kifejti, a következő típusú mondatok egyre gyakoribbá váltak a középagol folyamán:

- (25)...*ðet ye mahen ane pine me here.* (St. Juliana 182)
...that you.PL may alone torture me here
'...that only you can torture me here.'

Ez a mondat a (22) alatt felvázolt változást tükrözi (természetesen az ábra második felével megegyező szerkezettel). Az ilyen mondatok létrejöttét pedig véleményem szerint a (21) alatt bemutatott óskandináv mondat által képviselt analógia tette lehetővé. Azt pedig csak megismételni tudom itt, hogy az óskandináv mellékmondatban az okozhatta az alsó CP-szint törlődését, hogy az angolszász mellékmondat csak az alannal folytatódhatott a mondatbevezető

¹⁹ Beo = *Beowulf*. In Krapp G. P. – Dobbie E. V. K. (szerk.) 1931–1953. *The Anglo-Saxon Poetic Records: A Collective Edition*. (6 kötet) New York, London, Columbia University Press.

után, így a rekurzivitás redundáns jeggyé vált. Mindkét változásra igaz tehát, hogy csakis a másik feltételezésével együtt képzelhető el.²⁰

3.3. Összefoglalás

E fejezet összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy a mellékmondatok változására felállított modell szerint a két közeli rokonságban álló nyelv érintkezésekor olyan, a két nyelv összezsírozódását szolgáló változások következtek be, amelyek keretében mindkét nyelvi közösség – generációk közötti újraelemzés útján – igyekezett megtalálni azokat a minimális változtatásokat a saját nyelvében, melyeknek révén a másik közösség számára nagymértékben könnyebbé válik ennek a nyelvnek az értése (és elsajátítása). A változás útja tehát egyfajta kompromisszumkeresés a két nyelvváltozat stratégiai között, az UG paraméter-beállításainak legminimálisabb változtatásain keresztül. Hogy ez hogyan történhetett, azt a fenti (21) és (22) ábrák világosan mutatják.

4. Westergaard magyarázata az angol főmondati V2-t ért hatásra²¹

A dolgozatnak ebben a részében elsősorban Marit Westergaard (2009) érvelését fogom felhasználni, aki *Word Order in Old and Middle English* című cikkében (az általam a mellékmondatok terén Vikner nyomán felvázoltakhoz

²⁰ Esetlegesen kritikaként fogalmazódhat meg, hogy a dolgozat figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a mai angol is tartalmaz olyan mondatokat, amelyek az itt felvázolt változásokat nem követik (például V2-t megvalósítható, negatív vagy kvantifikált elemet tartalmazó mondatkezdeti frázisok, illetve bizonyos rögzült kifejezések). Ezek azonban mind nyelvi kövületeknek (Fischer et al. 2000) tekinthetők, melyek egy korábbi nyelvéllapotot konzerváltak. Történeti elemzésük jelen dolgozat terjedelmében nem lehetséges. (De lásd Fischer et al. 5. fejezetét!)

²¹ A dolgozat 4. fejezete némiképp eltér az eddigiektől. A főmondatok terén bekövetkezett változások tekintetében szinte kizárólag Marit Westergaard *Word Order in Old and Middle English* c. cikkére hagyatkozom; erre azért érzem magam feljogosítva, mert ugyanolyan jellegű kiindulóponttal (rekurzív CP) rendelkezik, mint az én saját, mellékmondatok ütközésén alapuló magyarázatom, továbbá a vizsgálat médiuma is ugyanaz: óangol, illetve skandináv dialektusok. A nagy különbség az, hogy Westergaard a diskurzusjelenségek jellemző közegeivel, a főmondatokkal foglalkozik. Mivel azonban nyelvek/dialektusok huzamos együttélése folyamán többféle nyelvi alakulat konfrontálódhat, mégpedig igen komplex módon, lehetségesnek tartom az itt leírt különböző jellegű változások egymás mellett való működését, esetlegesen bizonyos körülmények közötti együttműködését is. Mindemellett azért is szükségesnek tartottam megemlíteni a Westergaard-elméletet a jelen dolgozat keretein belül, mert a két párhuzamos, bár jelenleg egymással nem feltétlenül mindenben koherensnek látszó elmélet együttes elgondolása a további kutatás szempontjából is hasznos lehet, mégpedig éppen az esetlegesen hiányzó és egyesítő jelentőségű láncszemek felkutatása révén.

hasonló módon)²² a CP-terület többszintű felépítettségével magyarázza a V2 és nem-V2 dolgában tapasztalt szórendi variációt. Különösen hasznos a jelen cikk szempontjából, hogy Westergaard mindezt egy mai norvég dialektussal való összehasonlításban teszi.

4.1. Az ó- és középanyol főmondati V2

Az óangolban találunk mind V2, mind nem-V2 mondatokat:

(28)V2: (Westergaard 2009: 66, Chron A218.565.1²³)

On his dagum sende Gregorius us fulluht.

in his days sent Gregorius us baptism

'Az ő napjaiban Gregorius küldte nekünk a keresztséget.'

(29)Nem-V2: (Westergaard 2009: 72, Law 4 448.5.4²⁴)

and fela dīnga swa gerad man sceal don

and many things such accomplished man shall do

'és sok dolgot kell tenni egy ilyen művelt embernek'

Westergaard, Rizzi (1997)-hez és még sok más szerzőhöz hasonlóan egy összetett CP területet (split CP) feltételez.

A hagyományos felfogással ellentétben (mely azt mondja, hogy a V2-tulajdonság az UG egy paraméterének a +/- beállításától függ) Westergaard a többszintes CP elméletéből kiindulva többféle V2-szórendet feltételez, attól függően, hogy a V2 szórendet megvalósító (tehát C-be mozgó) ige a C-terület pontosan mely nódusába mozog(na). Westergaard szerint azt, hogy az ige a CP-terület mely C-fejébe mozog, elsősorban információ- és diskurzusszerkezeti tényezők határozzák meg. Tehát valószínűleg más C-területen landol az ige, ha lexikális

²² Tudjuk (1.1.), hogy a mai angol főmondat (egyedülállóan az összes germán nyelv között) alapvetően nem V2 szerkezetű.

(26a=4a) angol: *[_{CP} This book has [_{IP} Peter [_{VP} read.]]]

(26b=4b) német: [_{CP} Dieses Buch hat [_{IP} Peter [_{VP} gelesen.]]]

(26c=4c) svéd: [_{CP} Den här boken har [_{IP} Peter [_{VP} läst.]]]

(27a=5a) angol: *[_{CP} Maybe has [_{IP} Peter [_{VP} read this book.]]]

(27b=5b) német: [_{CP} Vielleicht hat [_{IP} Peter [_{VP} dieses Buch gelesen.]]]

(27c=5c) svéd: [_{CP} Kanske har [_{IP} Peter [_{VP} läst den här boken.]]]

A modern skandináv főmondat ugyanúgy alapvetően V2-t mutat, mint az óskandináv, tehát a főmondatok területén az angolban lejátszódott változásra kell koncentrálnunk.

Az angol nyelv történetét vizsgálva, V2 és nem-V2 mondatok keverékét találjuk a kijelentő mondatokban sok évszázadon át, a nem-V2 irányába történő fokozatos fejlődési tendenciával.

²³ Westergaard által megadott forrás.

²⁴ Westergaard által megadott forrás.

(nehéz) igéről van szó, és máshol, ha könnyű igéről (például létige és más kopulák). Szintén más területet használnak az igék a wh-mozgató folyamatban. Ugyanígy függ az igénybe vett C-terület attól is például, hogy az alany teljes főnév (29) vagy névmás (30), valamint attól, hogy a főnév újonnan említett-e a diskurzusban.²⁵ És mindezek a tényezők még kombinálódhatnak is, például (31)-ben.

(30)(Westergaard: 76, Homilies 11.9²⁶)

Nu beoð icumen ða bichumenliche dages and ða haliga dages uppen us.
now are come the acceptable days and the holy days upon us
'Most jöttek el ránk az elfogadható napok és a szent napok.'

(31)(Westergaard: 73, CP 60.17)

Hiora untrymnesse he sceal ðrowian on his heortan.
their weakness he shall atone in his heart
'Erőtlenségüket le fogja ő vezekelni a szívében.'

(32)(Westergaard: 75, Bede²⁷ 48.9-10)

Ne mihton hi nænige fultum æt him begitan.
not could they no help at him obtain
'Nem tudtak ők semmi segítséget nála kikönyörögni.'

Westergaard az óangolban tapasztalt V2-variációt a tromsøi norvég dialektus kérdéseiben létező diskurzusalapú V2-opcionalitás természetével hozza párhuzamba. A tromsøi dialektusban a diskurzusban új wh-elemekkel kötelező a V2:

(33)(Westergaard: 66)

Kor bor de norske studentan når dem er i York?
where live the Norwegian students when they are in York
'Hol laknak a norvég diákok, amikor Yorkban vannak?'

A diskurzusban régi wh-elemekkel azonban opcionálisan nem-V2 is lehetséges:

(34)(Westergaard: 80)

Ka like studentan best i York? / Ka studentan like best i York?
what like students best in York / what students like best in York
'Mit szeretnek a diákok legjobban Yorkban?'

²⁵ Westergaard elméletével megmagyarázható a mai angol ún. reziduális V2-természete is, melynek értelmében, bár a kijelentő mondatok általában nem-V2 természetűek, bizonyos könnyű igékkal, illetve negatív kifejezésekkel V2 szórend valósul meg.

²⁶ Westergaard által megadott forrás.

²⁷ Bede = Miller, T. (szerk.) 1890–1898. *The Old English Version of Bede's Ecclesiastical History of the English People*

Szintén szerepet játszik, hogy a wh-elem egy vagy több szótagú:

(35)(Westergaard: 80)

*Ka slags bøker les du? / *Ka slags bøker du les?*
what kind.of books read you / what kind.of books you read
'Milyen fajta könyveket olvasol?'

(36)(Westergaard: 80)

Ka les du? / Ka du les?
what read you / what you read
'Mit olvasol?'

Westergaard a kérdések területén tapasztalt variációhoz hozzáveszi a *kanskje* (talán) határozót is, amely, ha a mondat élén áll, szintén V2-opcionalitást tesz lehetővé:

(37)(Westergaard: 80)

Kanskje kongen kommer. / Kanskje kommer kongen.
perhaps king.the comes / perhaps comes king.the
'Talán jön a király.'

A *kanskje* után tapasztalt V2-opcionalitást Westergaard az óangolban megfigyelttekkel azonosítja.²⁸

Westergaard egyik legfontosabb állítása az, hogy a V2-variációval kapcsolatos variáció (71.o.) dialektusonként változik. Nagy változatosságot mutat az is, hogy mely nyelvek (pl. izlandi, norvég, dán) mely CP-területi C-fej betöltöttségét követelik meg az egyes típusú mondatokban.

4.2. A dialektusok együttélésének hatása az angolra

Tekintetbe véve a V2-szórend nagyfokú érzékenységét a diskurzus-faktorok változásaira (melyek maguk is igen változékony és sok más tényezőtől függő elemei a nyelvnek), nem nehéz elképzelni, mi történik, ha egymás dialektusát kölcsönösen értő, mégis eltérő módon beszélő népcsoportok találkoznak, és huzamosan együtt élnek.

Ha igaz az a feltételezés, hogy az óangolban a V2 eloszlása diskurzus-függő volt, valószínű, hogy az olyan durva behatás, mint a dialektusok együttélése nem tett jót ennek a kényes egyensúlynak, és szükségszerűen valamely uniformizálódó irányba toltja a rendszert. Ez az irány pedig a V2 által kifejezhető tartalom szegényedése, végső soron a V2 majdnem teljes eltűnése lett.

²⁸ Részletesen kifejtve a Westergaard-cikkben. Itt sajnos csak utalást tudok tenni; a magyar-ósszehasonlító kifejtés terjedelmi okok miatt nem lehetséges.

4.3. A változás időbelisége

Bech vizsgálatai (Westergaard 2009: 76) szerint a változás ilyen időrendi skála szerint játszódott le:

(38)A V2-szórend (XVS) nem alannyal kezdődő kijelentő mondatban, 5000 főmondat és 19 szöveg vizsgálatára alapozva:

Korai óangol (900–1000)	Késői óangol (1000–1150)	Korai középanyol (1150–1350)	Késői középanyol (1350–1480)
71% (391/464)	72,4% (336/502)	53% (266/502)	31% (187/603)

Mint láthatjuk, a V2 gyakoriságának szignifikáns csökkenése csak 1150 után következett be.²⁹

5. Összefoglalás

Amint az előző oldalakon olvashattuk, a változás kulcsát az északi germán dialektusokkal való kontaktusban látom, amely felfogásom szerint döntő mértékben járult hozzá a mellékmondati SOV szórend, illetve a főmondati V2-szórend megváltozásához, és így egyúttal azoknak a további nagy nyelvi változásoknak az elindulásához, melyeknek eredménye a jelenkori angol nyelv lett.

²⁹ A változás időbelisége látszólag az itt felvázolt, a V2 gyakoriságának csökkenésében a skandináv hatásnak szerepet adó elképzelés ellen szól. Talán olyanok is akadnak, akik inkább a normann behatást tennék felelőssé a változásért, mivel ez időben látszólag jobban összecseng.

Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk a következő tényeket:

1. A nyelvi változások az írott anyagokban sokszor csak jóval később, esetleg évszázadok múlva jelennek meg, mivel a köznép nyelvében lezajlott változás később kerül át az írásos presztízs-nyelvbe.
2. A skandináv nyelvi hatás (elsősorban a brit fősziget keleti-északkeleti részén), bár óriási területre terjedt ki, földrajzilag elkülönült az óangol írásbeliség elsődleges központjait adó nyugati szász területektől. Ezért, bár az ezekben a kulturális centrumokban született alkotások dominánsak az óangol nyelvemlékek között, mégsem valószínű, hogy a nyelv fejlődésében érvényesülő fő tendenciákat képviselték. A skandináv hatást magukon viselő szövegek csak fáziskéséssel, a középanyol periódusban kezdtek feltűnni.
3. A skandináv dialektusok a közemberek számára érthetőek voltak, a normann francia nyelv nem. A skandinávot valószínűleg nem is igazán érzékelték idegen nyelvként abban a korban. A normann franciát csak a nemesség beszélte. Valószínű, hogy jóval több skandináv őslakos is települt be az angolszász területekre, mint normann. Ezért, bár a normann francia nyelv is mind a mai napig ható befolyást gyakorolt az angolra, hatása a skandináv mellett valószínűleg eltörpül.

Ezt az elképzelést két, teljesen eltérő elméleti keretet felhasználó írás (Vikner, illetve Westergaard) támogatja, melyeknél a közös nevező a CP-terület rekurzivitásának a lehetősége. Vikner elméletéből a Fischer és társai által az ó- és középanyol területéről felhozott példák segítségével a CP-rekurzív struktúra átelemezhetőségére következtettem. A CP-rekurzív szerkezet Westergaard által elmagyarázott diskurzus-érzékenysége további motiváció az átelemezés számára, elsősorban a főmondatok terén, és az eltérő módszer ellenére jól illeszthető az előző fejezetekben kifejtettekhez.

Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ez a cikk elsősorban elméleti modell, melyhez korpuszelemzéses munka teheti még hozzá a nagyobb eredményeket.

Felhasznált irodalom

- Faarlund, Jan Terje 2004. *The Syntax of Old Norse*. New York, Oxford University Press.
- Fischer, Olga – Ans van Kemenade – Willem Koopman – Wim van der Wurff 2000. *The Syntax of Early English*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kiparsky, Paul 1997. *The rise of positional licensing*. In Ans van Kemenade – Nigel Vincent (szerk.) *Parameters of Morphosyntactic Change*. Dordrecht, Foris. 460–494.
- Lightfoot, David 1979. *Principles of Diachronic Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pintzuk, Susan – Anthony Kroch 1989. The rightward movement of complements and adjuncts in the Old English of Beowulf. *Language Variation and Change* 1: 115–143.
- Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In Liliane Haegeman (szerk.) *Elements of Grammar: Handbook of Generative Syntax*. Dordrecht, Kluwer. 281–337
- Stockwell, Robert P. – Donka Minkova 1991. Subordination and word order change in the history of English. In Dieter Kastowsky (szerk.) *Historical English Syntax*. Berlin, Mouton de Gruyter. 367–408.
- Vikner, Sten 1995. *Verb Movement and Expletive Subjects in the Germanic Languages*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Westergaard, Marit 2009. Word order in old and Middle English. *Diachronica* 26/1: 65–102.

AZ IGEKÖTŐK MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLÉMÁI*

KEREKES JUDIT

1. Bevezetés

Az igekötők mibenlétével kapcsolatban számos vitatott kérdéssel állunk szemben mindmáig. A szakirodalom egységes abban, hogy egy nagyon egyedi, mégis összetett, mitöbb, ellentmondásos kategóriával van dolgunk. Nem véletlen hát, hogy ellentmondó nézeteket találunk szófaji hovatartozásával, funkcióival, önálló szó illetve képző voltával, sőt, azzal kapcsolatban is, hogy mely elemek sorolhatók ezen kategóriába. Definíció híján ugyanis az is kérdéses, milyen szempontokat kell figyelembe vennünk ennek meghatározásához.

Mindazonáltal, bár az igekötőszerűen viselkedő elemek csoportja nagyon heterogén, nem tartom feleslegesnek e kategória feltételezését, de egyetértek Forgács (2005) érvelésével, miszerint nem egy jól körülhatárolt kategóriával van dolgunk: mivel az igekötő történetileg más szófajokból (határozószó, névutó, ragos névszó) eredeztethető, a köztük lévő határok elmosódhatnak. Így az elemek változatossága, illetve az igekötőkre jellemző viselkedésük mértéke azt mutatja, hol tartanak az igekötővé válás útján (Forgács 2005). Dolgozatom célja az igekötői státusz meghatározására szolgáló szempontok vizsgálata, s az igekötők hovatartozására vonatkozó problémák, nézetek rövid ismertetése.

Dolgozatom felépítése a következő. A rövid bevezetést követő 2. rész néhány, az igekötők státuszát érintő problémát ismertet, név szerint annak kérdését, önálló szó vagy képzőszerű elem-e az igekötő (más szóval összetett vagy képzett szó-e az igekötős ige), s az igekötő szófaji besorolásának problémáját. A 3. szakaszban az igekötők és más, hasonlóan viselkedő elemek, az igemódosítók szórendi viselkedését ismertetem, majd a 4. szakaszban azt vizsgálom, miben tér el az igekötők és a többi igemódosító viselkedése, illetve mely jellemzők segíthetik megkülönböztetésüket s így az egyes elemek

* A publikáció elkészítését részben az OTKA (K 72983), részben a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Tervén keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

igekötő voltának megállapítását. Elegendő és szükséges feltételek helyett a kérdés prototípus-elmélet felőli megközelítését javaslom. Végül az 5. szakaszban – nagyban hagyatkozva Forgács (2005) elemzésére – megkísérlem a vizsgált elemek besorolását a javasolt keretben, megvizsgálva azt is, hogy az egyes csoportok elemei hogyan viselkednek az általam felvetett formai szempontokból. Dolgozatom tanulságainak rövid összegzése a 6. szakaszban olvasható.

2. Képző vagy önálló szó?

Az igekötők többarcúságát az is mutatja, hogy a képzőkkel és az önálló szavakkal egyaránt hasonlóságot mutatnak. Az igekötős igék képzését többnyire szóalkotási folyamatnak tekintjük, mivel szoros lexikai egységként viselkednek, további morfológiai folyamatokban vehetnek részt, például nominalizációban (*meg-old-ás*), vagy összetételben (*vég-el-gyeng-ül-és*). Kérdés azonban, hogy a szóalkotásnak ezen módja a szóképzéssel vagy a szóösszetétellel rokonítható.

Képzőszerű az igekötő abban, hogy az ige jelentését a képzőkhöz hasonló módon módosítja, emellett grammatikai szerepe is van: megváltoztathatja az ige vonzatszerkezetét, ld. *beszél vmiről* → *megbeszél vmít*, illetve aspektusát/akcióminőségét is: *ír* → *megír*; *mesél* → *elmesél*. Másik közös vonás, hogy poliszém jellegükből kifolyólag ugyanazt a jelentésárnyalatot más-más ige esetén más igekötő, illetve képző fejezheti ki: *elolvas* vs. *megír* (perfektíválás); *pirosodik* vs. *sárgul* ('vmilyené válik'), illetve ugyanazon igekötő különböző igékkel összekapcsolva más-más módon módosítja azok jelentését – akárcsak például a *-ll* képző a *zöldell* ('zöldben pompázik' ill. 'kihajt') illetve *sokall* ('soknak talál') igék esetében. Az igekötők felcserélése így a fenti esetekben teljesen más jelentést eredményezne: *megolvas* ('megszámol'); *elír* ('rosszul ír'). Az, hogy az adott igekötő/képző mely jelentésével szerepel egy-egy kifejezésben, gyakran csak az ige/szótó és a létrejött kifejezés jelentésének összevetésével határozható meg (Szili 1985, 1995). Egyes esetekben, például *berúg* ('lerészegedik'), *felvág* ('nagyzol'), még így is nehéz meghatározni, lévén, hogy az alapige eredeti jelentésével nem járul hozzá a komplex kifejezés jelentéséhez.

Míg azonban a képzők tőhöz viszonyított helye állandó, az igekötők, mint az alábbi példák mutatják, szintaktikai műveleteknek engedelmeskednek, vagyis az igéhez viszonyított pozíciójuk nem kötött, mi több, rövid válaszként önmagukban is szerepelhetnek:

- (1) a. *János elment a boltba.*
b. *JÁNOS ment el a boltba. / János nem ment el a boltba.*
c. *János el akar menni a boltba. / János el sem ment a boltba.*
- (2) *Felvágtad a tortát?*
Igen./Fel./Felvágtam (a tortát).

Kenesei (2006) szerint „szónak egyrészt a *minimális szabad formákat* tekintjük, másrészt azokat a nyelvi elemeket, amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választhatnak el más (minimális) szabad formáktól” (Kenesei 2006: 82), ahol is *szabad formán* olyan elemeket értünk, melyek önmagukban is állhatnak egy-egy megnyilatkozásban, *minimális szabad formán* pedig olyan szabad formákat, melyek más szabad formát nem tartalmaznak. Az igekötőkre mindkettő érvényesül: a (2)-ben látott módon önállóan alkotnak rövid választ, illetve, mint az (1c) példa mutatja, más önálló szavak is beilleszthetők az igekötő és igéje közé. Ebben tehát inkább az önálló szavakhoz hasonlít, semmint a képzőkhöz.

Az igekötők és a képzők abban is különböznek, hogy előbbiek nem mutatnak hangrendi variációt, ami azonban a magyar toldalékok többségét jellemzi: *-ság/-ség; -on/-en/-ön; -va/-ve; -gat/-get*, stb, bár, köztük is számos kivétel akad, mint például *-ni, -t*. Továbbá a magyar nyelvben egyébként nem jellemzőek a prefixumok – ha egyáltalán annak kellene tekintenünk az igekötőt, hiszen, mint láthattuk, állhatnak az ige után is.

Mondattani viselkedése alapján az igekötő tehát inkább önálló szónak tűnik. Ez esetben pedig felmerül a kérdés, vajon az igekötős igék összetett szavak-e. Bár az igekötős ige, az összetett szavakhoz hasonló módon, gyakran az igei fej által jelölt esemény egy altípusát jelöli – pontosabban összetett eseményt, melyben az igekötő a végállapotot, az ige a cselekvést magát jelöli (É. Kiss 2004) –, mégis jelentősen különbözik azoktól, hiszen az összetételek tagjai nem elérhetők a szintaxis számára az (1)-(2)-ben látható módon.

Indokolt lehet tehát az igekötős igék képzését független szóalkotási folyamatnak tekintenünk, melyet a szakirodalom (Kiefer–Ladányi 2000) *I-képzésként* említi. Az I-képzés jellemzője, hogy az igekötő csak igéhez kapcsolódhat, mely ige lehet képzett szó is, s az így képzett komplex ige szintén képezhet bemenetet a szóképzés, illetve a ragozás számára. Szóösszetétel bemenete azonban nem lehet (Kiefer–Ladányi 2000). Így például a fent említett *végelgyengülés* szóban az igekötő a denominális *gyengül* igéhez járul, melyből az *-és* képző segítségével főnevet képzünk, s e főnév szolgál az

összetétel bemenetét. (A napjainkban elterjedt *végelgyengül* elvonással jött létre a *végelgyengülés* szóból.)

Az igekötő önálló szóként való kezelése maga után vonja a szófajiság kérdését is. E kérdésben is különböző nézetekkel találkozhatunk. Leggyakrabban a határozószók közé sorolják, mivel történetileg e kategóriára vezethetők vissza, jelentésük gyakran direkcionális, és sok esetben fokozhatók is. Az irányjelölés azonban csak egy az igekötők számos lehetséges jelentése közül, s az egyetlen, melyre jellemző a fokozás: *felmegy* → *feljebb megy* de: *felvág* ('darabokra vág' ill. 'nagyzol') → **feljebb vág*. Így talán helytállóbb a másik népszerű kategorizálás, azaz az igekötők viszonyiszók vagy segédszók közé sorolása, mivel jól körülhatárolható jelentéssel nem bírnak, illetve megkövetelik az ige jelenlétét. Ám jelen munkámban nem célozom e kérdés megválaszolása, előbbre való annak tisztázása, mely elemeket, és milyen jellemzők alapján sorolhatunk e kategóriába.

3. Az igekötők viselkedéséről

A fentiek célja annak szemléltetése, valóban milyen sokoldalú jelenséggel van dolgunk, nem csoda hát, hogy meghatározásuk gondot okoz a nyelvészet számára. Tanulmányom fő kérdésének megválaszolását, tudniillik hogy nyelvünk mely elemei tartoznak az igekötők közé, az is nehezíti, hogy hasonló szemantikai és mondattani viselkedést mutatnak bizonyos más elemekkel, mint például az ige tárgyi, határozói stb. vonzataként álló, önálló referenciával nem rendelkező, pusztán névszókkal és határozószókkal – nem véletlen, hogy gyakran az utóbbi szófajcsoportba sorolják az igekötőt –, pl. *fát vág, iskolába jár, rosszul bánik, tanulni akar, otthon marad, okosnak tart, rosszul van, kővé válik* stb., illetve állandósult szókapcsolatok tagjaival, mint *palira vesz, agyára megy, pórul jár*, melyek az igekötőkkel együtt alkotják az úgynevezett igemódosító csoportját.

Itt kell megemlítenünk, hogy a határozószók nem mindig igemódosítók, például míg az *otthon hagy* kifejezésben az igével szoros szemantikai egységet alkotó igemódosítóval van dolgunk, az *otthon olvas* esetében pusztán opcionális helyhatározóról. A névszói igemódosítókhoz hasonlóan, a határozószó csak akkor igemódosító, ha az igei fej valamely vonzatát fejezi ki. Az igemódosító-ige kapcsolatok – beleértve az igekötős igét – közös jellemzője, hogy semleges mondatban a főhangsúly az igemódosítóra esik, az ige hangsúlytalan. Ezzel szemben az *otthon olvas*-hoz hasonló szerkezetekben mindkét tag hangsúlyos. Az ilyen esetekben tehát nem okoz gondot annak

megítélése, hogy az adott bővítmény igekötő-e, koncentráljunk hát kizárólag az igemódosítókra.

Az igemódosítókat szintaktikailag is hasonló viselkedés jellemzi: semleges mondatban közvetlenül az ige előtt állnak, máskor poszt-verbálisan fordulak elő, illetve más elemek, például segédigék ékelődhetnek az igemódosító és az ige közé.

- (3) a. *Péter iskolába jár.*
b. *János szénné égette a piritózt.*
c. *Otthon maradok.*
- (4) a. *Péter nem jár iskolába.*
b. *János nem égette szénné a piritózt.*
c. *Nem maradok otthon.*
- (5) a. *Péter iskolába fog járni.*
b. *János szénné fogja égetni a piritózt.*
c. *Otthon fogok maradni.*

Mivel nyelvtanaink – definíció híján – leginkább e tulajdonságokkal írják le az igekötőt, sok esetben, például *tönkre, észre, cserben* stb., nehéz megítélnünk, a szóban forgó igemódosító igekötő-e. A megválaszolendő kérdés tehát az, miben különbözik az igekötő a többi igemódosítótól. Kiindulásul vehetjük azon elemeket, melyek igekötő státusza elfogadott, azaz úgynevezett ősi igekötőinket (*be; ki; le; fel; meg; el*), melyek sajátosságait összegyűjtve megvizsgáljuk az igekötő-gyanús elemeket. A vizsgált elemek listáját a Forgács (2005), Jakab (1976), Kiefer–Ladányi (2000), Komlósy (1992), MHSz 11 és Rác–Takács (1959) által besorolt, illetve vizsgált elemek összessége adja:

abba, agyon, alá, alább, alul, által, át, átal, be, bele, belül, benn, cserben, egybe, egyet, együtt, el, elé, elébe, ellen, ellent, elő, előre, elől/elül, észre, fel, félbe, félre, felül, fenn, fent, fölé, hanyatt, haza, hátra, helyben, helyre, helyt, hozzá, ide, jól, jóvá, keresztbe, keresztül, ketté, kétségbe, ki, kinn, kívül, kölcsön, körbe, köré, körül, közbe, közben, közre, közzé, külön, le, létre, meg, mellé, mögé, neki, oda, odább, ott, össze, rá, rajta, szembe, szerte, széjjel, szét, tele, tova, tovább, tönkre, túl, utána, utol, újjá, újra, vele, végbe, véghez, végig, végre, viszont, vissza

Mivel azonban, mint láttuk, éles határ az igekötők és más igemódosítók közé nem húzható, megkülönböztető jegyek, szükséges és elegendő feltételek helyett inkább tendenciákra mutathatunk rá az igekötők jellemzésében, melyek többé vagy kevésbé érvényesek az egyes elemekre. Ennek alapján Forgács (2005) nyomán ahelyett, hogy egyértelműen kizárnánk bizonyos elemeket az igekötők sorából, elemeinket egy „skálán” helyezhetjük el, a prototípus-elméletnek megfelelően. E megközelítés mellett szól az igekötők történeti szempontból való változatossága, az, hogy más szófajokból alakultak ki hosszú, ma is tartó folyamat eredményeképpen, hisz nyelvünk állandóan változik – ez az oka az egybe- illetve különírás terén megfigyelhető látszólagos következetlenségnek. Így egyes elemek egységes viselkedést mutatnak, míg mások csak bizonyos szempontból viselkednek igekötőként.

A prototípus-elmélet definíciók helyett az adott kategória elemeire jellemző, közös jegyeket állapít meg, mely jegyek azonban nem azonos mértékben jellemzik az egyes kategóriák összes elemét: különböző mértékű hasonlóságot mutatnak az ún. *prototípushoz*, azaz, a kategória legtipikusabb tagjához. Annak alapján, hogy mekkora ez a hasonlóság, megkülönböztetünk tipikusabb, azaz *centrálisabb* és *periférikusabb* tagokat, így az egyes kategóriák elemei kiválóan ábrázolhatók koncentrikus körök segítségével. A prototípus-jelenség a nyelv különböző szintjein jelen van, így az igekötők besorolásánál is ésszerű lehet ezt a megközelítést alkalmazni (Lakoff 1987). Lássuk tehát, milyen jegyeket vehetünk figyelembe a prototipikus besorolásban.

4. Az igekötők jellegzetességeiről: lehetséges szempontok vizsgálata

Vegyük hát sorra, milyen szempontokat vehetünk figyelembe az említett elemek besorolásakor, azaz miben tér el az igekötő a többi igemódosítótól. Elsőként vizsgáljuk meg az igekötők formai illetve mondattani jellegzetességeit, ezekben keresvén szempontokat az igekötőség megítéléséhez. A szóban forgó szempontok az igekötők ismert jellemzői, ám kritériumként nem szokás tárgyalni őket a szakirodalomban. Ez az oka annak, hogy dolgozatomban elsőként ezen jellemzők bemutatásának szentelem figyelmem, míg az igekötő irodalmában leggyakrabban felmerülő és vizsgált szempontokról, mint a produktivitas, később esik röviden szó.

4.1. Az igekötők és más igemódosítók viselkedésének összevetése egyes szerkezetekben

Mint láttuk, az igekötők szerepelhetnek eldöntendő kérdésre adott pozitív rövid válaszként. Ez elmondható a többi igemódosítóról is, azzal a

különbséggel, hogy esetükben a kérdés fókuszában az igemódosító áll, a kérdés az általa kifejezett körülményre vonatkozik. Így a (6a)-ra adott válasz (6b) lenne, míg (7b) (7a)-ra felel. E példában eleve feltételezünk valamilyen olvasási eseményt. Az igekötő ezzel szemben rövid válaszként a komplex predikátum egészét helyettesíti (lásd (2)-es példa).

(6) a. *Könyvet olvastál (vagy tévét néztél)?*

b. *Igen/Könyvet olvastam.*

(7) a. *Könyvet olvastál (vagy újságot)?*

b. *Könyvet.*

A lexikalizálódott szókapcsolatok, például *gallyra megy* ('elromlik'), *palira vesz* ('átver'), melyek esetében gyakran vitatott, igekötővel állunk-e szemben, e tekintetben az igekötőkhöz hasonlóan viselkedhetnek. A hagyományos megközelítésben tehát ezt a jellemzőt szükséges, de nem elegendő feltételként vehetnénk számba, esetünkben pedig az igekötők kevésbé tipikus példájának tekinthetnénk azokat az elemeket, melyek nem szolgálhatnak rövid válaszként az igekötőkre jellemző módon. Mivel azonban valamennyi vizsgált elem egyaránt alkalmazható rövid igenlő válaszként a (2)-ben bemutatott értelemben, ez a tulajdonság nem bizonyult hasznosnak az elemek besorolásában.

Következő vizsgálati szempontom az igekötők azon jellemzője volt, hogy progresszív olvasatú és felszólító mondatokban gyakran lehetséges a *-fele* morféma hozzákapcsolása.

(8) a. *Ahogy mentem befele a házba, zajt hallottam.*

b. *Nézzük csak megfele!*

(9) *Épp festettem zöldre(*fele) a kerítést (mikor kifogyott a festék).*

Bár például a *meg, el* igekötők esetében ezzel kapcsolatban megoszlik a beszélők véleménye, napjainkban egyre elterjedtebbek e formák olyan igekötők esetében is, melyek nem lativusi jelentésűek. Tekintve, hogy a *-fele* jelentéséből ('vmilyen irányba') adódóan az igekötőkön kívül többféle határozói kifejezésben szerepelhet, nem mondható az igekötők sajátosságának, de mivel ez a tendencia növekedni látszik az igekötők nem irányjelentésű használatában is, érdekes lehet megvizsgálni.

Következő szempontunk az igekötők duplikációja. Az egy- vagy kétszótagú igekötők megkettőzve gyakorító jelentést fejeznek ki: *meg-megáll, ki-kinéz.*

Az igekötőkön kívül más elemek is duplikálhatók, mint *lassan-lassan a végére ér, nagyobbra-nagyobbra nő*, ám ezek a melléknévi tövű példák nem igemódosítók, s könnyedén megkülönböztethetők az igekötőktől. A többi igemódosítóra nem jellemző a duplikáció, így szintén alkalmas szempont lehet (Kiefer 2003): **kékre-kékre fest, *fát-fát vág*.

Az igekötős igék és más igemódosító-ige kapcsolatok esetében is lehetséges a nominalizáció. Fontos különbség azonban, hogy az igekötős nominalizációkban nem lehetséges a *való* szócska beékelődése: **a lecke meg való tanulása*, míg más igemódosítóknál sok esetben előfordul: *?János okosnak való tartása; a rács pirostra való festése*. Más esetekben viszont, az igekötőkhöz hasonlóan, helytelen lenne a nominalizáció e típusa: többek között a lexikalizálódott kapcsolatok újfent az igekötőkhöz hasonlóan viselkednek e tekintetben (pl. **a mosógép gallyra való menése, *Péter faképnél való hagyása*), de szintén helytelen például a **könyvet való olvasás, *tudni való akarás* (Szabolcsi–Laczkó 1992). Fontos esetünkben elkülöníteni az igekötői illetve névutói használatot, hiszen míg *a telefon János mellé való tevése* helyes forma, **a mellé való beszélés* nem az. Hasonlóan a rövid válasz lehetőségének vizsgálatához, számunkra azok az elemek lehetnek fontosak, melyek e szempontból az igekötőkre nem jellemző módon viselkednek, azaz lehetővé teszik a *való* szócska beékelődését. Minél inkább elfogadható az így alkotott nominalizáció, annál periférikusabb pozícióba kerülhet a szóban forogó elem.

E szócskával ellentétben a *nem* tagadószó beékelődhet az igekötő és az ige közé a nominalizációkban: *a lecke meg nem írása, a lopás be nem ismerése*. A legtöbb más igemódosítóra is érvényes ez (*?pirosra nem festés, nyitva nem tartás*), ám e szempontból az állandósult szókapcsolatok többnyire az igekötőkkel ellentétesen viselkednek (**?palira nem vétel, *?gallyra nem menés*), s sok más esetben is helytelen szerkezetet kapunk (**levelet nem írás, *okosnak nem tartás*), így hasznos szempontnak bizonyulhat, főként az idiómarészből kialakult elemek vizsgálatában.

4.2. Az igekötők szemantikai sajátosságairól

A fenti jellemzésben főként arról olvashattunk, hogyan viselkednek az igekötők különféle szerkezetekben a többi igemódosítóval összehasonlítva. A következőkben további, a szakirodalomban leggyakrabban vizsgált szempontok kerülnek bemutatásra.

Az egyik ilyen gyakran vizsgált szempont a produktivitás. Mivel e kritérium különbözteti meg az igekötős igéket más, lexikalizálódott elemektől, mint

palira vesz ('átver'), *köddé válik* ('eltűnik'), e szempont mindenképp hasznosnak bizonyulhat. Mint Ladányi (1994–1995) rámutat, a produktív használat a jelentés kiterjedésének függvénye, így az igekötőség feltétele lehet a polysémia, illetve az „átvitt” jelentés megléte is. Azon elemeket tehát, melyek csak „konkrét” jelentésükben kapcsolódnak az igékhez, nem tekinti igekötőnek (Ladányi 1994–1995). Az igekötőszerű elemek vizsgálata abból a szempontból, hogy részt vesznek-e „idiomatikus” kifejezésekben, nem új, azonban figyelemre méltó a leírt összefüggések levezetése, hisz ezen érvelést követve voltaképpen egyesít olyan szempontokat, melyek korábban különálló feltételekként merültek fel.

Szintén gyakran említjük az igekötő perfektiváló funkcióját. Meg kell jegyeznünk, hogy egyrészt nem minden igekötő, illetve nem minden jelentésben bír ilyen funkcióval (*eljár vhová* 'gyakran ellátogat', *kiáll* 'kiemelkedik, kiszögellik'), másrészt pedig ez gyakran elmondható más igemódosítókról is, ám a javasolt megközelítésben mégis érdemes lehet felvenni szempontjaink közé. Mint fentebb láthattuk, az átvitt jelentések megléte is egy lehetséges szempont, így célszerű megvizsgálni, a lehetséges jelentések perfektiváló szereppel bírnak-e. Valójában a jelen tanulmány szempontjából az lehet fontos, hogy az adott elem inkább eredeti jelentésével szerepel a vele alkotható komplex igékben, avagy erősebb a grammatikai, perfektiváló funkciója.

Az igekötők alaki szerkesztettsége is felmerülhet vizsgálati szempontként (Jakab 1976). Mivel e kategória történetileg más szófajokra vezethető vissza, s az ilyen kifejezések eredeti jelentésüket idővel gyakran elveszítik, bár az egyes elemek egyértelmű kizárása szerkesztettségük alapján nem lenne indokolt, annál inkább alkalmas e szempont annak megállapítására, mennyire őrzik az egyes elemek határozószói, névutói, ragos névszói jellegüket, azaz hol is tartanak az igekötővé válás útján.

5. Kísérlet a vizsgált elemek besorolására

Az egyes elemek besorolásánál a jelentéstani és morfológiai szempontok vizsgálatában Forgács (2005), illetve Jakab (1976) elemzését vettem alapul, míg a 4.1.-ben javasolt formai szempontok, azaz az egyes elemek különböző szerkezetekben való viselkedésének vizsgálata anyanyelvi beszélők ítéleteire épül.

5.1. Prototipikus besorolás szemantikai jegyek alapján

Forgács (2005) a prototípus-elmélet kereteiben vizsgálja az igekötő-jelölteket, figyelemre méltóan átfogva a fent tárgyalt szempontokat. Forgács (2005)

a grammatikalizálódás mértékét vizsgálja az egyes igekötő-jelöltek esetében. Szemantikai oldalról, illetve az alaki szerkesztettség szempontjából közelíti meg az igekötőség kérdését. Ennek alapján, nem meglepő módon, legtipikusabbnak ősi igekötőinket találja, mely csoporton belül a következő sorrendet állítja fel: a legcentrálisabb helyet a *meg* foglalja el, mivel lativusi jelentését mára elveszítve elsősorban átvitt jelentéseket fejez ki, amit a főleg átvitt, de irányjelentésben szintúgy használt *el* követ, s csak utánuk következik a *be*, *ki*, *le* és a *fel*, melyek szintén bírnak mind lativusi, mind irányjelentéssel, de esetükben az utóbbi még erősebben jelen van, mint a fenti két elemnél. Közös bennük az is, hogy igekötővé alakulásuk morfémavesztéssel járt (Jakab 1976).

Az ősi magyar igekötőket követően a *hátra*, *félre*, *körül*, *ide*, *oda*, *szét*, *össze*, *alá*, *fölé*, *mellé*, *át*, *keresztül*, *túl* határozószói, illetve névutói eredetű elemeket említi, melyek jobban őrzik határozói jelentésüket s „önálló mondatrész jellegüket, de morfológiai transzparenciájuk elveszett, ez pedig megkönnyíthette a szófaji jelleg megváltozását is” (Forgács 2003: 21). E csoportba sorolhatnánk az említetteken kívül a *neki*, *felé*, *elé*, *elébe*, *mögé*, *köré*, *hosszá*, *vele*, *rá*, *bele*, *utána*, *ellen*, *által/átal*, *abba*, *utol*, *ott*, *elő*, *előre*, *vissza*, *hanyatt*, *körbe*, *közbe*, *félbe*, *szembe*, *közre*, *körül*, *keresztbe*, *egybe*, *külön*, *elöl*, *széjjel*, *szerte*, *odébb*, *tova*, *ketté*, *rajta*, *kinn*, *benn*, *viszont*, *közben*, *alul*, *fenn*, *felül*, *együtt*, *kívül*, *belül*, *fent* elemeket is. Megfigyelhetjük, hogy e csoporton belül sem minden elem egyenrangú: alaki szerkesztettség szempontjából kevésbé tipikus igekötő a *hátra*, *félre*, *keresztül*, *körül*, *egybe*, *keresztbe*, *szembe*, *közbe*, *körbe*, *félbe*, *közre*, melyekben, bár jelentésük kisebb-nagyobb mértékben átalakult, ma is felismerhető a tő+toldalék szerkezet (Jakab 1976). Más szempontból, de szintén eltér a többitől a *belül*, *fenn*, *külön*, *elöl*, *rajta*, *kinn*, *benn*, *közben*, *alul*, *együtt*, *kívül*, *fent*, *felül*. Ezek az elemek közelebb állnak a határozószókhöz, inkább lokatív, semmint lativusi jelentésűek, s hiányozni látszik belőlük a már Jakab (1976)-nál szempontként felmerülő dinamikus jelleg. Kevés olyan szerkezet van, melynek jelentése több a tagok jelentésének összegénél, ilyen például a *fenntart* (‘működtet/megőríz’), *együtt érez* (‘megért/részvétet tanúsít’), *bennég* (‘zárt térben tűz által elpusztul’). Produktivitásuk tekintetében is alulmaradnak a csoport többi elemével szemben. Forgács (2005) e csoportját a fentieknek megfelelően tehát három részre oszthatjuk.

Forgács (2005) prototipikussági elemzése szerint őket követik idiómás-részből kialakult elemeink, mint *agyon*, *tönkre*, melyek szemantikailag

kevésbé transzparensnek, bár morfológiailag elemezhető ragos névszók. Ide sorolnám a következő elemeket: *kétségbe, helyt, helyben, kölcsön, jól, végbe, véghez, végre, jóvá, egyet, létre, ellent, cserben, közzé, észre*. Ezek, bár hasonlóknak tűnnek a fenti *félre, hátra*, stb. elemekhez, kevésbé produktívak, jelentésük szempontjából kevésbé határozószó-szerűek, közelebb állnak a *palira vesz* típusú lexikalizálódott kapcsolatokhoz. Egyes elemeket indokolt lehet még e csoportból is kizárni produktivitásuk hiánya miatt, többek között a *cserben, végbe, véghez* például csak egy-egy képződményben szerepel (*cserbenhagy, végbemegy, véghezvisz*).

Végül, az igekötőség perifériáján azon elemek következnek, melyek mind szemantikailag, mind morfológiailag átlátszók, határozószói jellegük a vizsgált elemek közt a legerősebb: *újra, tovább, végig*. Az általam vizsgált elemek közül ide tartozhat a *haza, újjá, helyre, tele*. Mint Forgács (2005) rámutat, e csoport elemeinél csak produktivitásuk és gyakoriságuk teszi indokolttá, hogy igekötőnek tekintsük őket. „Minél kintebbi körön található egy elem, annál nagyobb szerepe van a státuszát illetően a produktitásnak, hiszen ha idővel termékeny mintát képes alkotni, akkor bentebb is helyet tud foglalni.” (Forgács 2005: 21)

Meg kell említenünk, hogy a vizsgált elemek sok esetben kettősséget mutatnak, így például a *mellé, alá*, stb. igekötőként viselkedik a *mellébeszél, aláír* típusú szerkezetekben, míg névutóként a *könyv mellé, asztal alá* példákban. Ugyanígy a *jól* vagy az *együtt* egyértelműen határozószó a *jól futballozik, együtt dolgoznak* szerkezetekben, ám a *jóllakik* vagy az *együtt érez* esetében inkább igekötőszerű, sőt, az *együtt*-nek névutói oldala is van: *Péterrel együtt*. A prototípus-elméletnek ez azonban nem okoz gondot, mivel e megközelítés a legalkalmasabb az e fajta átmeneti kategóriák kezelésére.

A fentiek alapján a vizsgált elemek „igekötősége”, illetve annak mértéke a következőképpen ábrázolható a prototípus-elméletnek megfelelően:

- 5 – Teljesen elfogadom, tudom értelmezni, és használnám is.
- 4 – Elfogadom, tudom értelmezni, de nem biztos, hogy használnám.
- 3 – Elfogadom, tudom értelmezni, de biztos, hogy nem használnám.
- 2 – Nem fogadom el, de tudnám értelmezni.
- 1 – Egyáltalán nem fogadom el, és értelmezni sem tudnám.

A vizsgált elemek viselkedése leginkább a duplikáció lehetőségét tekintve korrelál a fent megállapított szintekkel. Ősi igeikötőink e tekintetben is kiemelkedőek, átlaguk meghaladja a 4,3-at. A következő két szint (lásd fent) átlageredménye csak kis mértékben tér el egymástól, azonban 3,4 körüli értékelésükkel jócskán alulmaradnak az előbbiekkal szemben. A fenti kategorizálással ellentétben őket a periférián található elemek követik 3,1-es átlaggal, majd a dinamikus jelleget nélkülöző szint, s végül az idiómarészből kialakuló csoport következik, 2,86 illetve 2,66 átlaggal. Jelentéstani szempontból vizsgálva nem meglepő a *fenn* és társai alacsony pontszáma, hiszen statikus jellegű eseményeknél a gyakorító olvasat nem lenne kézenfekvő. Megállapítható tehát, hogy a duplikáció szempontjából elemeink viselkedése csak részben felel meg a korábban vázolt kategorizációnak, mindazonáltal a prototipikus, ősi magyar igeikötőkre e feltétel is teljesül, s többnyire a következő két szint határozószói illetve névutói eredetű, régebbi keletű elemekre is, így nem zárható ki, hogy a duplikáció lehetősége is egy lépés az igeikötővé válás útján.

Következő vizsgált szempontom a *-fele* szócska csatolhatósága volt. Bár az ősi igeikötőink csaknem 4 egészes átlaga e szempontból is magasan kiemelkedő, a többi szint sorrendje nem lehet hasznunkra a tipikusság vizsgálatában: valóban megfigyelhető egy tendencia az igeikötők e morfémával való összekapcsolására, de ez nem lehet szempontunk, hiszen jelentéséből adódóan ('vmilyen irányba') a *-fele/-felé* nem csak igeikötőkhöz, hanem határozószókhoz, sőt, névszókhoz is kapcsolódhat, mint *erre felé*, *Pest felé*, *balfelé*. Így az sem meglepő, hogy kevesen ítélték elfogadhatónak a lativusi jelentést nélkülöző elemek (átlag: 1,81), illetve az idiómarészek (átlag: 2,07) esetében, míg például a *haza* elem pontszáma a legmagasabbak közt van. Amennyiben azonban elfogadjuk azt a szakirodalomban többször felvetett szempontot, hogy az igeikötő lativusi jellegel is kell, hogy bírjon, indokolt lehet az e feltételnek nem engedelmessé elemeket periférikusabb szintre szorítani.

A *nem*, illetve *való* szócskák igeikötős nominalizációkba való beékelődésének lehetősége illetve lehetetlensége, mint korábban kifejtettem, nem határolja el az igeikötőt a többi igemódosítótól, de érdemesnek tartottam megvizsgálni e szempontokat is, mivel tipikus igeikötőinkkel szemben más

igemódosítókra nem mindig teljesülnek, így ha a vizsgált elemek illetve csoportok valamelyike szélsőségesen alacsony értékelést kap, ez újfent indokolhatja valamely periférikusabb helyzetbe sorolását. Röviden összegezve az eredményeket, itt is az ősi magyar igekötők értékelése a legmagasabb, bár a *nem*-teszt esetében ez nem kiemelkedő. A többi szint eredményei mindkét tesztben egymáshoz közeli értékeket mutatnak, egyedül az szembetűnő, hogy a *nem*-tesztben a *fenn*-csoport átlaga nem éri el a 3-at.

	1	1∩2	2
3	1∩3 <i>utána, újjá</i>	1∩2∩3	2∩3
3∩4 <i>ketté, széjjel, utol, létre, keresztül, felül, tönkre, fenn, közben, helyt, helyre, jóvá, véghez, kétségbe, kölcsön, végig</i>	1∩3∩4 <i>hátra, körbe, körül, közbe, közre, rá, viszont, együtt, mellé, össze, egybe, félbe, félre, külön, ellent, közzé, abba, alá, át, észre, bele, felé, végre, tele, hozzá, egyet, tovább, újra</i>	1∩2∩3∩4 <i>be, ki, le, fel, el, meg, elő, vissza</i>	2∩3∩4 <i>előre, szét, haza</i>
4 <i>kívül, agyon, cserben, helyben, jól, végbe, elől, belül, alul, keresztbe, vele, túl, tova, szerte, által, elébe, hanyatt, köré</i>	1∩4 <i>kinn, rajta, fent, oda, odébb, ott, szembe, benn, átal, elé, ellen, mögé, neki</i>	1∩2∩4	2∩4

2. ábra

1. Duplikáció lehetősége
2. A *-féle* morféma kapcsolhatósága
3. A *nem* szócska beékelődésének lehetősége a nominalizált alakokban
4. A *való* szócska beékelődésének lehetetlensége a nominalizált alakokban

A négy teszt eredményeit a 2. ábra összegzi, mely a könnyebb átláthatóság érdekében nem tartalmazza a pontos pontértékeket, ám halmazok segítségével megmutatja, hogy az egyes elemek hány tesztnek felelnek meg az általam vizsgált négy közül, illetve melyek ezek a tesztek. Az ábra elkészítéséhez azt vettem figyelembe, mely elemek értek el minimum 3 pontos átlagot az anyanyelvi beszélők értékelése alapján. Ezeket tartalmazzák az ábra egyes halmazai. Az 1. halmaz például azokat az elemeket tartalmazza, amelyeknél lehetséges a duplikáció, azaz, melyek ezen a teszten elérték a 3-as átlagot. Vizsgáljuk meg például az *utána*, *újja* elemeket. Ezek az 1. és 3. halmazok metszetében helyezkednek el, azaz a duplikáció-teszten és a *nem*-teszten érték el a 3-as átlag pontszámot.

Megfigyelhető, hogy ősi magyar igeekötőink mellett a beszélők értékelése alapján az *elő*, *vissza* elemek is mind a négy feltételnek eleget tesznek, a különböző szerkezetekben való előfordulásuk alapján tehát ezek tekinthetők legtipikusabbnak, ezek mutatják a leginkább igeekötőszerű viselkedést. Az 1. ábra alapján az *elő* és a *vissza* az ősi igeekötőinket követő szinten helyezkedik el, melynek elemei jobban őrzik határozói jelentésüket, de morfológiai transzparenciájuk elveszett. E szint többi eleme az általam vizsgált szempontok alapján nem mutat egységes viselkedést. A következő szint elemei, melyek szintén határozószó-jellegűek, de szerkezetük átlátszóbb a fentiekénél, már némiképp egységesebb képet alkotnak: egyikük sem eleme a 2. halmaznak, azaz nem teljesül rájuk a *-fele*-teszt, de mindannyian elemei a 4. halmaznak, engedelmesskedve a *való*-tesztnek. A *szembe*, *keresztbe*, *keresztül* kivételével e szint minden eleme az 1., 3. és 4. halmaz metszetében helyezkedik el, azaz a *fele*-teszt kivételével mindegyik tesztnek megfelelnek. Az ezt követő két szint elemei (a statikusabb, lokatív jelentésű elemek, illetve idiómáreszek) hasonlóképp mind a 4. halmazba kerültek, de egyikük sem eleme a 2.-nek. Közülük azonban már kevesebb elem engedelmesskedik három feltételnek is. A periférián elhelyezett elemek viselkedéséről pedig az állapítható meg, hogy mindannyiukra teljesül a 3. feltétel, azaz a *nem* szó beékelődése nominalizációkban, s egy kivétellel a negyedik, a *való*-teszt is.

A 2. halmazt megvizsgálva az is látható, hogy a *-fele*-tesztnek csak kevés elem, még az irányjelölő jelentésűek közül sem mind engedelmesskedik: az imént említettek mellett az *előre*, *szét*, *haza* elemekre teljesül a 2. számú feltétel. Szembetűnő továbbá, hogy csak néhány elem, az *utána* és az *újja* esik kívül a 4. halmazon, azaz csak ezek esetében találták a beszélők lehetségesnek a nominalizációs alakulatokban a *való* szócska beékelődését, mely az

igekötőkre egyébként nem jellemző. A többi vizsgált elem esetében az eredmények alapján nem lehetséges ez a beékelődés. Szintén egyedülálló a 4. halmaz abban, hogy egyedül ennek a halmaznak vannak olyan elemei, melyek nem elemei semelyik más halmaznak.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az említett két elem, az *utána* és az *újjá* pontátlagos sem marad el jelentős mértékben az említett 3-as határértéktől. Az empirikus vizsgálatok természetéből adódóan az ilyen kis értékkülönbségek esetében nem zárható ki bizonyossággal az adott elemek az egyes halmazokból. Mivel a 2. ábra a pontos értékkülönbségek ábrázolására nem alkalmas, pontosabb képet kaphatunk az egyes elemek viselkedéséről a Függelékben ismertetett, pontos számadatok ismeretében. A Függelék az adatokat az 1. ábrának megfelelő szintek szerint lebontva ábrázolja, a centrumtól a periféria elemei felé haladva.

A fenti négy szempont vizsgálatából mindenesetre szembetűnő, hogy az ősi magyar igekötők mindegyik esetben kiemelkedő eredményt mutatnak, míg a lativusi jelentést nélkülöző, statikusabb jelentésű elemcsoport több szempontból is alulmarad. Megítélésem szerint ősi igekötőink helyzete a legegyszerűsebb, míg a kintebbi szinteken elhelyezkedők viszonya megkérdőjelezhető, hiszen bizonyos szempontból az egyik, más szempontból a másik mutat igekötősebb viselkedést. Mivel az 5.1.-ben javasolt egyes szintek elemei az általam vizsgált szempontokból nem mutatnak teljesen egységes viselkedést, az egyes szinteken belül is egyes elemek kiemelkednek a többi közül, az eredmények alapján indokolt lehet az 1. ábrán bemutatott szintek tovább bontása aszerint, hogy mennyire engedelmessé válnak a tanulmányban felvetett formai szempontoknak, így árnyaltabb képet kaphatunk az igekötőség szintjeiről. Magasabb szintre emelhetőek azon elemek, melyek mindegyik tesztnek megfelelnek, míg azok, melyek csak egy szempontnak felelnek meg, kevésbé tipikus igekötők. Meg kell jegyeznem azonban, hogy a 88 elemre kiterjedő, elemenként 50 fő alany segítségével végzett vizsgálatom eredményeire hagyatkozva nem állapítható meg bizonyossággal az egyes elemek illetve csoportok státusza, eredményeim pusztán előzetes jellegűek.

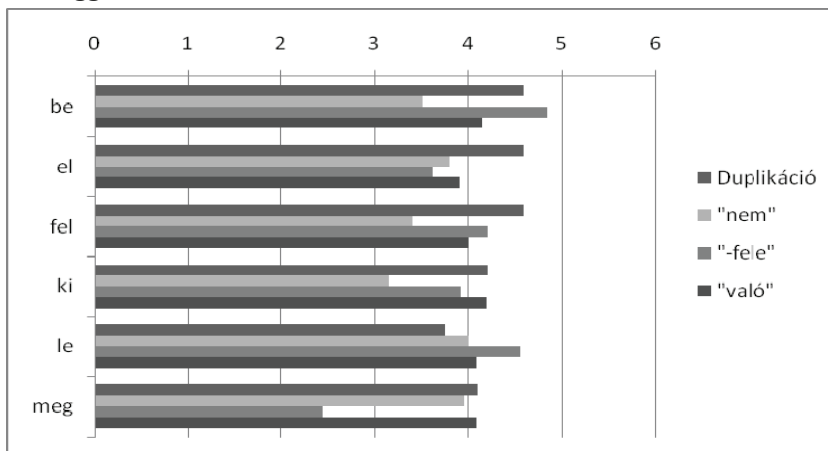
További vizsgálat tárgyát képezheti tehát, megbízhatóbb eredmények érdekében, a javasolt szempontok nagyobb volumenű empirikus vizsgálata, illetve esetleges további szempontok megállapítása, melyek révén – finomabb eltérésekre is rámutatva – tisztább képet kaphatunk az igekötőség szintjeiről. A fentiek alapján egy szélesebb körű vizsgálat nyomán várhatóan haszталannak bizonyulhat a 4. számú feltétel, hisz a jelen vizsgálat szerint két kivétellel

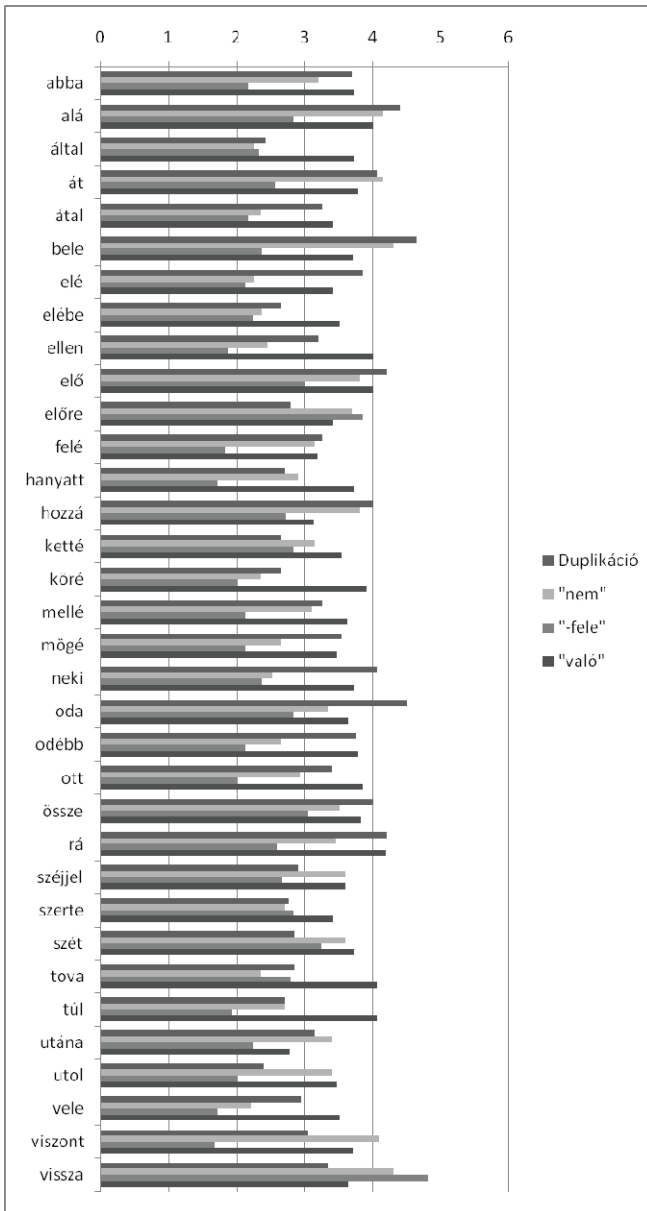
valamennyi vizsgált elemre teljesül – s e két kivétel sem határolódik el élesen a többitől –, így alkalmatlan különböző csoportok megállapítására. Ha azonban ez így van, mindenképp megfontolandó azon elemek státusza, melyekre egyedül e feltétel teljesül.

6. Összegzés

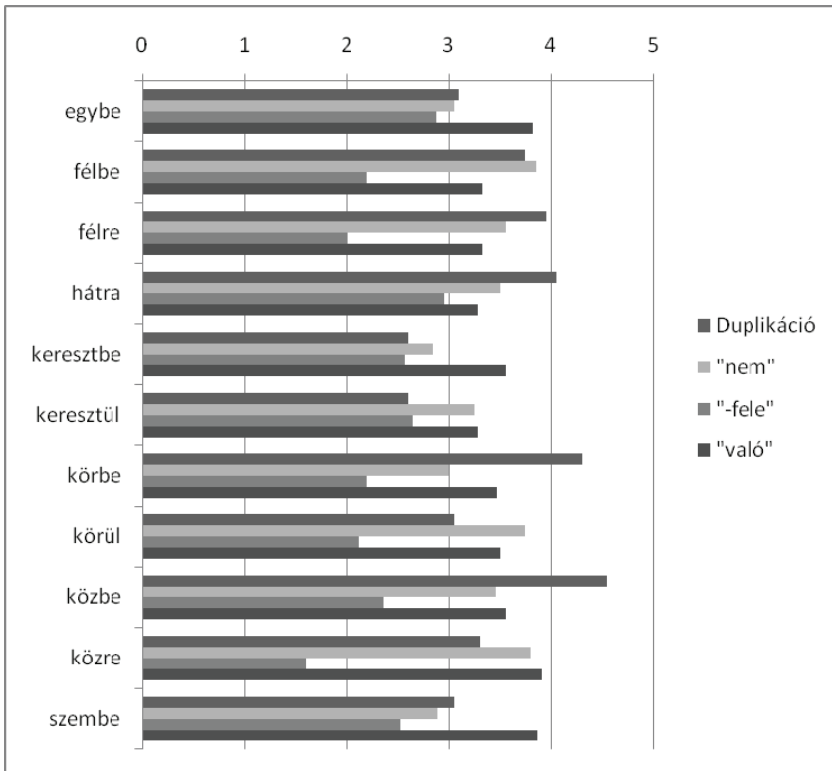
Dolgozatomban ismertettem néhány, az igekötők meghatározásával kapcsolatos főbb problémát, melyeken keresztül megfigyelhettük e kategória sokoldalúságát. Láthattuk, miben hasonlít és miben tér el az igekötő viselkedése más igemódosítókétól, illetve milyen szempontokat vesz figyelembe a szakirodalom az igekötőség meghatározásakor. Ezek a tendenciák szolgálták vizsgálatom alapjául, melynek célja az igekötőség meghatározására szolgáló szempontok megállapítása volt. E kategória definiálásának kísérlete helyett a prototípus-elméletet követve az igekötőség fokozatossága mellett érveltem, melyről további szempontok vizsgálatával kaphatunk tisztább képet. Vizsgálatom folytatása tehát esetleges további szempontok megállapítása, s ezek, illetve a már ismertetett kritériumok szélesebb körű, átfogó vizsgálata, s a vizsgálati eredmények összesítése lehet.

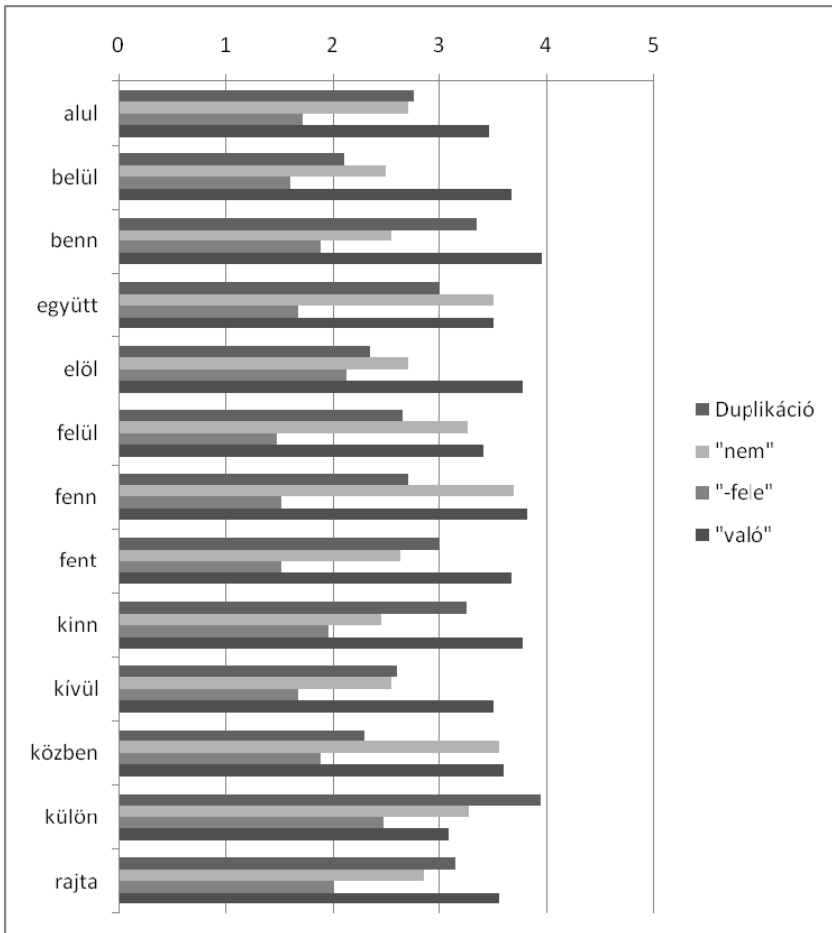
Függelék

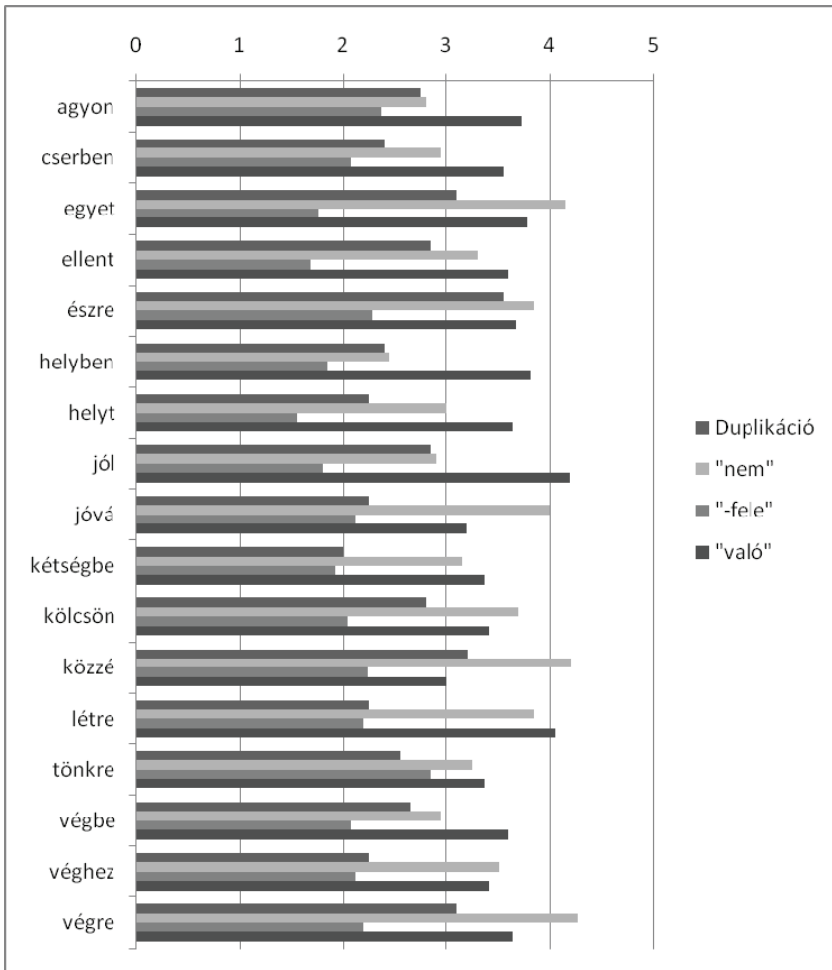

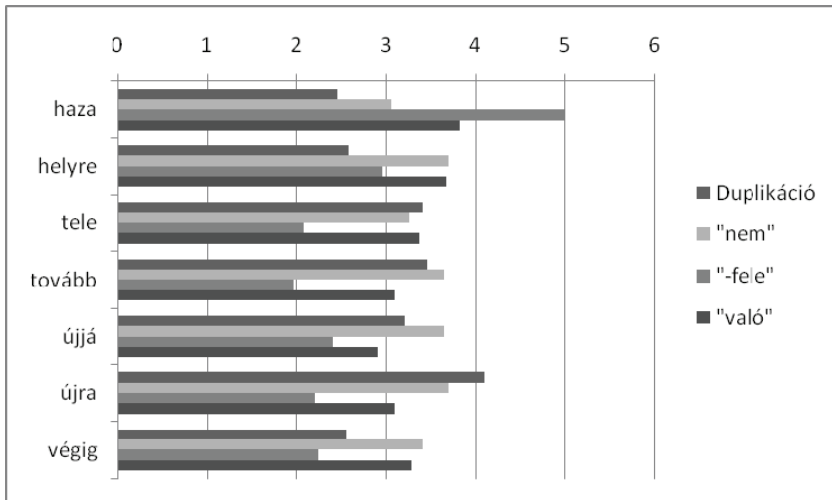
Az igeekötők meghatározásának problémái

Az igekötők meghatározásának problémái

Irodalom:

É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv C*: 15–42.

Forgács Tamás 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. *Uráli grammatizáló, BUM 4*. MTA Nyelvtudományi Intézet. 88–116

Jakab István 1976. *A magyar igekötők állományi vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések 91*.

Kenesei István 2006. Szófajok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 80–109.

Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények 100*: 177–86.

Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 453–518.

Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 299–528.

Ladányi Mária 1994–1995. Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről. *Nyelvtudományi Közlemények 94*: 45–85.

- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Rácz Endre – Takács Etel 1959. *Kis magyar nyelvtan*. Gondolat.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179–298.
- Szili Katalin 1985. *Az igeekötő és az igeekötős ige mibenlétéről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 7*.
- Szili Katalin 1995. *Az igeekötős igék képzéséről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 32*.

TANÁR LENNI VAGY TANÁRNAK LENNI? A MAGYAR INFINITÍVUSZOS SZERKEZETEK FAJTÁIRÓL AZ AUXILIARIZÁCIÓ KAPCSÁN*

MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT

1. Témaválasztás és elméleti háttér

Korábbi írásomban (Modrián-Horváth 2009) már foglalkoztam az infinitívuszt vonzó (segéd)igékkel¹ és a különböző infinitívuszos konstrukciókkal. A jelen tanulmány ezeknek a szerkezeteknek egy kis csoportjára összpontosít: azokra, amelyek (szinkrón szempontból nézve) variációt, illetve diakrón szempontból változást mutatnak fel az infinitívuszos szerkezet morfológiájában, nevezetesen az állítmánykiegészítő² *-nak/-nek* ragos vagy ragtalan voltát illetően (például *megszűnik tanár lenni* vs. *tanárnak lenni*). Elsődleges céloom e szerkezetek használati szabályszerűségeinek, valamint a használati szabályszerűségekből tapasztalható ingadozásoknak és változásoknak a feltárása, és ezekre megfelelő magyarázat keresése. A tanulmány tárgyából és célkitűzéséből adódóan vizsgálati módszerként egy mind a szinkrón, mind a diakrón szempontokat figyelembe vevő korpuszvizsgálat mellett döntöttem.

Szintén a témaválasztás és a vizsgálati módszer indokolja, hogy olyan elméleti háttérrel kellett választanom, amely a nyelvi sokféleséget és változást tekintetbe veszi és magyarázza. Ilyen elméletek a tanulmányban használt grammatikalizációs és egyéb funkcionális szemléletű nyelvelméletek, mindegyiknél a Haiman-féle ikonicitáselmélet és a természetes morfológia, melyek különösen alkalmasak a vizsgált jelenség tisztázására, mert empirikus alapokra épülnek, hangsúlyozzák a gyakoriság fontosságát és a nyelvi variabilitást,

* Ez a tanulmány az OTKA támogatásával készült (projektszám: OTKA-76878). Köszönet illeti a végleges változat kialakításában nyújtott segítségért az ELTE Diagram funkcionális-kognitív nyelvészeti műhelyének tagjait, valamint Gécség Zsuzsannát, a kötet szerkesztőjét és anonim lektoromat is.

¹ A segédige fogalmát – az angol és magyar terminológiának megfelelően – hiperonimaként használok az összes analitikus állítmány létrehozásához használt igére; ezenkívül a segédigék és igék között nem teszek kategoriális különbséget (a segédigék az igéknek egy speciális, a grammatikalizáció folyamán létrejövő, nem élesen elkülönülő csoportja).

² Kálmán C. és mtsai. (1989: 60)-hoz hasonlóan állítmánykiegészítőnek nevezem az összetett állítmányból levezethető infinitívusz névszói részét is, például az idézett *kövérenek lenni vidám dolog* szerkezet *kövérenek* tagját.

valamint igyekeznek számot adni a nyelvi változásról. A jelen tanulmány gondolatmenete és érvelése él tehát konkrét funkcionális szemléletű elméletekkel, de nem alapul teljes egészében egyik vagy másik irányzatra, hanem elméleti háttérben sokkal inkább a tágan értelmezett funkcionalizmus (vö. Tolcsvai Nagy–Ladányi 2008) elvei állnak, például a szinkronia és diakronia közti éles határ tagadása, a prototípuselven történő kategorizáció vagy a használat alapú megközelítés. Ez fokozottan érvényes a harmadik fejezetben felvázolandó segédige-értelmezésre, amelyre a vizsgált jelenség (az ingadozó toldalékolású állítmánykiegészítő) értelmezéséhez lesz szükség.

A tanulmány a következőképpen épül fel: a második fejezetben olvasható rövid szakirodalmi áttekintést az itt használt segédige-értelmezés bemutatása követi (3. fejezet), majd a korpuszvizsgálat (az összetett infinitívusz állítmánykiegészítőjének vizsgálata, különös tekintettel az ingadozó toldalékolású alakokra) eredményeit ismertetem a 4. fejezetben, végezetül kísérletet teszek a vizsgálat eredményeinek értelmezésére (5. fejezet); a tanulmányt összefoglalás zárja (6. fejezet).

2. Szakirodalmi áttekintés

Az utóbbi években jelentősen fellendült a magyar infinitívusz kutatása, elsősorban generatív elméleti keretben (vö. É. Kiss–van Riemsdijk 2004, Rákosi 2004, Dalmi 2005). A segédige-kutatás jelentősebb eredményei ezzel szemben inkább a múlt század végére koncentrálnak (Kálmán C. és mtsai. 1989, M. Korchmáros 1997, de vö. Kenesei 2001 és Tolcsvai Nagy 2009 is). Az említett munkák többnyire nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy az infinitívuszos szerkezetekben a cselekvő/átélő³, illetve az összetett állítmányból levezethető infinitívuszos szerkezetekben az állítmánykiegészítő (például *tanár(nak) lenni*) morfológiája hogyan változik meg az infinitívuszt vonzó ige vagy szerkezet⁴ hatására. A szakirodalmi áttekintés ezért azokra a művekre korlátozódik, amelyek egyáltalán említést tesznek erről a jelenségről.

A *-nak/-nek* ragos, illetve ragtalan cselekvő/átélő váltakozását megemlíti Kenesei (2000) a Strukturális Magyar Nyelvtanban, aki azonban nem ad

³ Ez alatt mindig az infinitívusz „logikai alanyát” kifejező, ragtalan vagy *-nak/-nek* ragos ágenst/experienst értem; a Kálmán C. és mtsai. (1989) és M. Korchmáros (1997) tanulmányaiból származó idézetek ugyan (feltehetően a rövidség kedvéért) csak cselekvőt említenek, de ugyanezt a „logikai alanyt” értik alatta.

⁴ A tanulmányban az egyszerűség kedvéért az igékhez sorolom a melléknév + kopula konstrukciókat, valamint a vitatott szófajú *muszáj* (+ esetenként kopula) állítmányt is.

használati szabályt ehhez az alternációhoz. Nem regisztrálja ezt a váltakozást, és meglátásom szerint legalábbis megkérdőjelezhető Lengyel (2000a, 2000b) eljárása, aki – a „segédigenév” egyébként hasznos fogalmából kiindulva – egyedül a ragtalan állítmánykiegészítőt tartja számon, tekintet nélkül arra, hogy az aktuálisan használt ige vagy szerkezet milyen állítmánykiegészítőt kíván. Így kerülhetnek a Magyar Grammatikába (Keszler szerk. 2000) tömegével a *De jó volna mindig boldog ember lenni* típusú példamondatok (i. m. 132),⁵ amelyek a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) tanúsága szerint⁶ meglehetősen ritkaságszámba mennek a sztenderd magyarországi nyelvváltozatban. A Magyar Grammatikában egyébként egyedül Kugler (2000a: 407) apró betűs megjegyzése utal arra, hogy létezik *-nak/-nek* ragos állítmánykiegészítő is.

A továbbiakban a két legjelentősebb idevonatkozó szakirodalmi eredményt foglalom össze. Elsőként Kálmán C. és mtsai. (1989) fogalmaznak meg használati szabályt a mondat cselekvőjére/átélőjére vonatkozóan:

Az igeik egy része mellett a cselekvő látszólag részeshatározó-esetben jelenik meg [...]. Ez mindig és csakis a nem személyragozottak mellett következik be [...]. [...] A *-nak/-nek* rag használatát a legszívesebben szubjektívusznak neveznénk [...] (i. m. 60)

Az ezután következő zárójeles megjegyzés „(ugyanilyen az alanyi szerepű *ni*-alak saját állítmánykiegészítője: *Kövérenek lenni vidám dolog*)” arra utal, hogy a szerzők implicit módon azt feltételezik, hogy az állítmánykiegészítő és a cselekvő/(átélő) morfológiailag egyformán viselkedik, ezt a feltevést azonban az empirikus vizsgálatok megcáfolták (vö. 4. rész). A mondat „logikai alanyára” vonatkozó megállapítása azonban alapesetben teljességgel helytálló.

A másik fontos vonatkozó szakirodalmi eredmény M. Korchmáros Valéria nevéhez fűződik: Az *Ige vagy segédige* (M. Korchmáros 1997) című tanulmányban ő foglalkozik ugyanis elsőként a cselekvő/(átélő) morfológiájának változásával, amelyet rögtön a segédigésülés folyamatával hoz kapcsolatba. Kifejtetlen módon abból a feltevésből indul ki, hogy az ágens *-nak/-nek* ragjának elvesztése a *tetszik* ige segédigésülésének a jele.

⁵ Legalább nyolc további példa található a sztenderdtől eltérően használt ragtalan állítmánykiegészítőre a 254., 350. és a 407. oldalon, valamint a Keszler–Lengyel (2008) írta *Ungarische Grammatik* 98. és 168. oldalán.

⁶ A *-nak/-nek* ragos és a ragtalan állítmánykiegészítők aránya a *jó* állítmány mellett (3 szón belül) az MNSz magyarországi nyelvváltozataiban 245:5 volt.

„Gyakran alkotunk azonban velük [a *méltóztatik*, *tetszik* típusú igékkel, H.B.] olyan szerkezetű mondatokat, amelyekben nyilvánvaló a szintaktikai átrendeződés és funkcióváltás: az agens válik grammatikai alannyá, mellyel a(z immár segéd)igét egyeztetjük: (*Mari néniéknek*) (*nem tetszik*) (*leülni*)? → (*Mari néniék*) (*nem tetszenek leülni*)? = H_{dat} – Á_{sg3} – A_{inf} → A_{pl3} – Á_{pl3}” (i. m. 121)

Hasonlóképpen Kugler (2000b: 121) szintén a *tetszik* ige segédigésülésének jeleként tekinti a *-nak/-nek* rag elvesztését (amely, hozzáteszem, a mai napig sem zajlott le teljes mértékig).

3. Mi a segédige?

A tulajdonképeni téma, az összetett infinitívusz állítmánykiegészítőjének empirikus vizsgálata előtt szükséges tisztázni a segédigeség, illetve a segédigei használat fogalmát, amelyekre a későbbi magyarázat (5. rész) épülni fog. A segédige magyar szakirodalmára általában jellemző, hogy:

1. különféle kritériumokat adnak meg a segédigeség megállapításához, de
2. ezeket a kritériumokat nem vezetik le a segédigeség definíciójából vagy fogalmából, hanem vagy intuitíve alkalmazzák őket, például Lengyel (1995: 323): „A főnévi és a főnévi igenévi bővítmények fölcserélhetősége az igékre jellemző”, illetve Kálmán C. és mtsai. (1989: 61): „Alapföltevésünk a következő: (i) Azok a *ni*-alak melletti segédigék, amelyek semleges körülmények között hangsúlytalanok”; vagy pedig a más nyelvekben alkalmazott kritériumokból veszik át őket, többé-kevésbé önkényes módon:

„De vajon mik lehetnek a segédigeség általános ismérvei? Összehasonlításképpen idézünk a nemzetközi irodalom egy áttekintő értekezéséből [...] megtartva a legfontosabb tulajdonságokat, *dőlt* betűvel emelve ki azokat, amelyek a magyarban érdekesek lehetnek, és **félkövér** szedéssel azokat, amelyeket a magyarra nézve döntő fontosságúaknak tartunk.” (Kenesei 2000: 109).

Ezen túlmenően

3. nem veszik tudomásul, hogy a kritériumrendszerek a családi hasonlóság szerint elrendeződő halmazokat adnak ki⁷, miközben a szerzők többnyire a

⁷ A családi hasonlósággal olyan, különböző tulajdonságok révén egy kategóriába tartozó tagokat lehet leírni, amelyek e kategóriához sorolásának nem létezik (vagy nem kell, hogy létezen) közös „szükséges és elégséges” feltétele. A családi hasonlóság elvét Wittgenstein (1989: 65–71. §) alkalmazza először a *játék* szó szemantikájának leírásához.

Segédigei használat esetén a két ige (ragozott ige és igenév) egy elválaszthatatlan egységet alkot. Kognitív elméleti keretben Pelyvás (1998) fogalmazza meg, hogy a magyar segédigéknek (és kognitív predikátumoknak) többek között az episztemikus lehorgonyzásban lehet szerepük, így a velük alkotott mondatok egy tagmondatnak minősülnek. Meggyőződésem szerint ezért *nem* alakíthatók át a segédige + infinitívuszos szerkezetek Lengyel (1995: 324) példájához hasonló módon: „*Azt akarja, hogy biciklizzen = Biciklizni akar.*” Nem tehető egyenlőségjel a két mondat közé, hiszen az első mondat csak akkor értelmezhető, ha két tagmondatához két különböző alany tartozik (ez az *akar* ige aktuálisan nemsegédigei használata), ami az egyenlőségjel utáni mondat esetében lehetetlen. Az utóbbi esetben az *akar* (aktuális és grammatikalizált) segédige a komplex állítmányon belül a volitív mozzanat kifejezője, és az állítmány ragjainak hordozója (lásd bővebben a következő alfejezetet).

3.2. *Segédigeség, segédigei használat: a fokozatos átmenet jelentősége*

A következőkben az imént bemutatott segédige-fogalomnak egy fontos következményére szeretnék rámutatni: a segédigeségnek az általam alkalmazott meghatározása egy olyan intenzionális definíció, amely természetszerűleg nem húz éles határt segédige és nem segédige között. A meghatározásból az is következik, hogy nem (csak) a nyelvi elemek egy csoportját gyűjti a (grammatikalizált) segédigék kategóriájába, hanem aktuális használatok alapján állapítja meg, hogy egy adott nyelvi elem – általában – segédigei funkcióban jelenik-e meg. A segédigei használat mértékét aktuálisan az ige és igenév szemantikai integrációja vagy önállósága határozza meg, viszont az integráltság vagy önállóság lehetséges mértéke függ a ragozott ige grammatikalizáltságának fokától. Eltekintve az *-ás/-és* képzős deverbális fővevektől, alapvetően két lehetőségünk van arra, hogy két igét használjunk egy mondatban: a ragozott ige + mellékmondat, valamint a ragozott ige + infinitívusz szerkezet (az infinitívuszok lehetséges fajtáit most figyelmen kívül hagyjuk), vö. Rákosi (2004: 65). Egyes igéknél nem tehető egy tagmondatba a ragozott ige és a preszupponált cselekvés, például *megbánta/tagadta, amit tett* vagy *megbánta/tagadta, hogy ezt tette*, mivel a két elemi esemény (’megbánás’/’tagadás’ és ’tett’) szemantikailag elkülönül egymástól.¹⁰ Más igék esetében választhatunk, hogy mellékmondatral vagy infinitívusszal fejezzük ki az egyik eseményt (vagy eseménykomponenst), mint az alábbi példákban:

¹⁰ Hogy melyek ezek az igék, az részben nyelvspecifikus.

- (2) a. *Az előbb láttam bemenni Pétert.*
b. *Láttam, ahogy Péter bemegy a házba.*

Hasonlóak a szándékot kifejező (segéd)igék (*akar, kíván, szeretne*), melyekre a 3.1.-ben Lengyel Klára példája kapcsán már utaltam. Ezeknek az igéknek az az érdekessége, hogy viszonylag gyakran használjuk őket főigei értelemben, de ilyenkor más, szemantikailag komplexebb jelentéssel, kb. 'egy esemény bekövetkeztét szeretné'. Ezért két **különböző**, illetve **különböző típusú** alany esetén kötelező, illetve használható mellettük a mellékmondat:

- (3) a. *Nem akarod, hogy meggyógyuljon?* (te – ő; különböző alany)
b. *Nem akarod, hogy meggyógyulj?* (*meggyógyul*: történetet jelentő ige, páciens típusú alany)
c. *Nem akarsz meggyógyulni?*

Agentív igék mellett azonban, ahol a segédige „csak” szándékot (volitív mozzanatot) fejez ki, az ige nem emelhető ki külön tagmondatba (nem jó mondat az *azt akarom, hogy bemenjek*). Azonban az agentív ige modalizálásával (*szeretném, ha bemehetnék/be tudnék menni*) ismét elérhető, hogy az immár páciens típusú alany önálló tagmondatba kerüljön; ilyenkor a szándékot kifejező ige szemantikailag komplexebb „variánsát” használjuk.

Végül a centrális segédigék (például *tud, bír, mer, fog*) esetében rendkívül nehezen oldható meg a segédigeige szemantikai önállóságának megteremtése, fókuszálása. Azonos cselekvő esetén a főige szemantikai sematizációjával (*Azt fogom/tudom csinálni, hogy...*) emelhetjük ki külön tagmondatba a ragozott igét; a *bír* és a *mer* segédigék esetén ez a lehetőség nincs meg. A mellékmondatba való kiemelés lehetetlensége a segédigék szemantikai önállóságát jelzi. Elérhető egy bizonyos fokú szemantikai önállóság különböző fókuszos szerkezetekkel (vö. még a szórend és a segédigei használat összefüggéseiről az 5.4. alfejezetet):

- (4) a. *Akar kicsinyesnek lenni, aztán lopni is akar.*
b. *Nagyon fogsz hiányozni.*
c. *Alig akart hinni a fülének.*

3.2. Az alanysemlegesség kérdése

Az infinitívusz tagmondattá való átalakítása az egyik lehetséges teszt, amellyel azt próbálják megállapítani, hogy segédige-e az adott infinitívusz vonzó ige. Amint azonban a fenti példa is mutatja, az egyes nyelvész intuíciója sokszor nem nyújt elegendő támpontot a példamondatok

grammatikalitásának megállapításához. Ráadásul valószínűleg nem létezik olyan mondat vagy szerkezet, amelybe bármely „segédigegegyanus” igét be lehetne helyettesíteni, mivel a szemantikai kompatibilitás is egy fontos tényező, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Nem hozhatnak ezért meggyőző eredményt véleményem szerint más, az egyéni intuíción alapuló (gyakran szokatlan kontextusokban előforduló szerkezetek megítélését kívánó) tesztek sem, például a tematikus szerep kimutatására irányuló ágensteszt (Kenesei 2001), illetve alanysemlegesség-teszt. Diwald (1999: 59–61) például azt kutatja korpuszadataiban, hogy mely modális segédigék, illetve azoknak mely használata fejt ki szemantikai restriktciókat az alanyra, tehát lehet-e az alany nem élő, expletívum (itt kerülnek szóba az időjárásigék), mellékmondat vagy alanytalan szerkezet. Némileg hasonlóképpen Lengyel (2000b: 63) a segédigegegyanus igék időjárásigék infinitívuszához való illeszthetőségével operál (ezen a szűrőn a *kell*, *kezd*, *szokott*, *talál* és a *tud* igék mennek át egyértelműen), de hogy miért alkalmazza ezt a tesztet, és milyen helyet foglal el az alanysemlegesség próbája a kritériumrendszerben, az nem derül ki világosan az értekezésből. Kenesei tanulmányában (2001) szintén fontos szerep jut az alanysemlegességnek, lévén ez a teszt a tematikus szerepek vizsgálatának egyik legfőbb módszere. Kenesei az időjárásigék helyett (más) alanytalan struktúrákat alkalmaz a vizsgálatban, például a *ki van takarítva* típusú szerkezetet.

Az alanysemlegességi tesztekre általában jellemző, hogy rendkívül gyakori a szemantikai inkompatibilitás, például a *mikor tetszik/óhajt/kíván havazni?* grammatikailag tökéletes mondatok, de ezeket a kérdéseket nem tudjuk kihez intézni. Az alábbi korpuszpéldák mégis azt mutatják, hogy (alanytalan) időjárásigékkel is használható például a *kell*, bár szemantopragmatikai okokból viszonylag ritkán élünk ezzel a struktúrával:

- (5) *Nekem elég, ha egy forgatáson akkor esik, amikor a történet szerint esnie kell.*
- (6) *Persze, hogy ilyenkor kell havaznia, meg fagyonia is, nehogy nyugodtan felérjek kocsival.*

A fenti megfontolásokból kitűnik, hogy az alanysemlegesség kérdését is érdemes lenne empirikus eszközökkel – bővebb kontextuslehetőségekkel, illetve más anyanyelvi beszélők bevonásával – megvizsgálni.

3.4. A segédigei tulajdonságok funkcionális szempontból

A fejezet elején felvázolt segédige-értelmezés alapján most a segédigei használat három fő morfoszintaktikai korrelátumát emelem ki a magyarban: a csüggő/beférkőző használatot, a főige ragjainak átvételét, valamint az összetett infinitívuszos konstrukciókban az állítmánykiegészítő ragtalanságát. Intuitive, azaz a segédigeség fogalmára nem visszavezethető módon, mindhárom tulajdonság említésre kerül a magyar segédigékről szóló nagyobb munkákban (például Kálmán C. és mtsai. 1989, Kenesei 2000, Lengyel 2000a, 2000b), azonban a szerzők szemmel láthatólag nem tudnak mit kezdeni e kritériumok együttesével, hiszen az általuk kiadott halmazok a családi hasonlóság elve szerint rendeződnek el. Miért veszi át például a *-lak/-lek* ragot az *igyekszik* az *Igyekezlek megérteni* mondatban, holott az ige nem beférkőző (tehát nem segédige)? A válasz véleményem szerint az (aktuális) segédigei használat fogalmában rejlik: segédigei használatkor az igék olyan mértékben képesek formailag kimutatni a szemantikai integrációt, hogy átveszik a főige ragját (fokozottan képesek erre a tárgyas ragozású¹¹ igék, mert ezek a ragozás tárgy/tárgyatlan jellegét is átveszik). Ehhez a morfoszintaktikai művelethez azonban nem szükséges az ige magas fokú grammatikalizáltsága, hanem elegendő hozzá az aktuálisan segédigei használat – ezért nem használható fel ez a tulajdonság a segédigék „halmazának” extenzionális megállapításához.

A beférkőző/csüggő használat (vagyis amikor az ige megszakítja az infinitívusz és a hozzá tartozó igekezőt, valamint más szorosan összetartozó szókapcsolatok – kollokációk, állandósult kifejezések – egymásutánját) azonban már mélyen összefügg az auxiliarizáció mértékével: minél gyakrabban használunk segédigeként egy igét, annál hajlamosabb a csüggésre/beférkőzésre. Ez a szintaktikai jegy egy inherensen segédigei tulajdonság, mivel a Haiman-féle ikonicitás elve alapján¹² a morfémák szemantikai közelségét, illetve integrációját

¹¹ Hangsúlyozom, hogy több ilyen ige (például a *mer, fog, bír, tud* igék) a segédigeinek megfelelő jelentésben (azaz eltekintve a *levest mer* illetve a *fogja a korlátot* szerkezetekbeli homonimától, valamint a *nem bírja a terhet* és a *tudja a megoldást* szerkezetekbeli igevariánsoktól) nem bővíthető tárgyi vonzattal. Így elvetendőnek tartom azt az elképzelést, miszerint az igék ragozását „tárgyuk” (az infinitívusz) tárgya határozza meg (Balogh 2000: 417), hiszen itt az infinitívuszi vonzatot még analógiás alapon sem lehet tárgyként besorolni.

¹² Haiman az ikonicitást a nyelvi struktúrák egy átfogó motivációs elvének tekinti, amely különböző nyelvi szinteken érvényesül. A (diagrammatikus) ikonicitás a nyelven kívüli, illetve konceptuális tartalmak diagramszerű leképezését jelenti a nyelvi szerkezetekre, így például a jelentések konceptuális közelségét a morfémák topológiai közelsége (az intonációs szakaszokon belül) és hierarchiája is tükrözi (Haiman 1985, ehhez különösen 102–130).

képes kifejezni (Haiman egyébként a magyar segédigék beférkőzését említi példaként, lásd Haiman 1985: 130). A szerkezeti ikonicitás azonban – a ragok átvételével ellentétben – nem az aktuális segédigei használatnak, hanem a segédige grammatikalizáltságának fokmérője.

A harmadik tulajdonság, az összetett infinitívusszal alkotott konstrukcióban a *-nak/-nek* rag hiánya az állítmánykiegészítőn, szintén elsősorban a grammatikalizáltsági szinttel függhet össze, de ez a téma, komplexitásánál fogva, az ötödik fejezet egészének tárgyát képezi.

4. A korpuszvizsgálat

Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, ha M. Korchmáros (kifejtetlen) hipotézisét nem korlátozzuk a cselekvő/átélő alakjára, akkor a ragvesztési (illetve feltételezett grammatikalizációs) folyamat nemcsak a *tetszik* igét, hanem több más igét és szerkezetet is érint (többek között a *talál*, *látszik*, *vágyik* igét), sőt a korpuszvizsgálat eredményei alapján az ellenkező irányú folyamattal, a *-nak/-nek* rag megjelenésével is találkozunk az állítmánykiegészítőn (például a *megszűnik*, *képes* esetében). Először azonban tekintsük át, mely igék/szerkezetek milyen állítmánykiegészítővel állnak alapesetben.

4.0. A vizsgálat módszere

A korpuszvizsgálatot a magyar nyelv elektronikus korpuszain (MNSz és TSz, Történeti Szövegtár) végeztem. Első lépésben az MNSz-ben vizsgáltam, melyik szerkezet (ragtalan, illetve *-nak/-nek* ragos névszó + *lenni*) milyen igéhez, illetve szerkezethez kötődik; ez egy durvább besorolást tett lehetővé. A keresőfeltételek a következők voltak: *nak/-nek* ragos névszó és utána egy szón belül álló *lenni* az egyik oldalon; ragtalan névszó és utána egy szón belül álló *lenni* a másik oldalon – ez utóbbi keresés az adatok nagy mennyisége miatt csak betűnként lehetséges (a keresendő névszó első betűjét kell megadni).

A korpuszvizsgálat második lépése abból állt, hogy az első vizsgálatból kirajzolódó állítmányokról, valamint a szakirodalomban „segédigeanyúsoknak” tartott infinitívuszt vonzó igékről és szerkezetekről (összesen 49 igés és kopulás szerkezet) próbáltam megállapítani, hogy – összetett állítmányból levezethető infinitívusz, a továbbiakban: **összetett infinitívusz** esetén – ragos vagy ragtalan állítmánykiegészítő áll szintaktikai környezetükben. Ehhez, amennyiben volt ennyi előfordulás, igénként kb. 100 véletlenszerűen kiválasztott adatot dolgoztam fel, ahol a *lenni* szó legfeljebb 3 (kopulás szerkezeteknél 5) szó távolságban követte az adott igét.

4.1. A tipikus előfordulások

Az MNSz-ben a névszó + *-nak/-nek* + *lenni* alakok nagyságrendekkel kevésbé gyakran fordultak elő, mint a ragtalan névszó + *lenni* szókapcsolatok, holott az előbbieket sokféle állítmány mellett jelennek meg, míg az utóbbiak kevés, de rendkívül magas gyakoriságú állítmány mellé kapcsolódnak (kiemelendő, hogy a magas gyakoriság a grammatikalizációs elméletek nagy részében kiemelt fontossággal bír, vö. például Lehmann 1985 és Bybee 2003).

4.1.1. A ragtalan névszó + *lenni* szerkezet

Megközelítőleg 100%-ban ragtalan névszó + *lenni* szerepelt az *akar*, *fog*, *kezd*, *kíván*, *óhajt*, *szeretne*, *szokott*, *talál*, *tud* igék mellett. A többi ige/szerkezet, amely mellett a személyes ragozású paradigma alapján ragtalan névszót várhatnánk, kisebb-nagyobb ingadozást mutatott fel ebből a szempontból. Ezenkívül voltak olyan állítmányok is, amelyek mellett egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán fordult elő a (ragos vagy ragtalan) névszó + *lenni* szókapcsolat, ezek a statisztikai kiértékelhetetlenség miatt kiestek a vizsgálatból (például a *szokás*, *igyekszik* és a *sajnál*).

4.1.2. A *-nak/-nek* ragos névszó + *lenni* szerkezet

A *-nak/-nek* ragos névszó + *lenni* szókapcsolat használata két csoportba osztható. Az egyik csoport ismét magas gyakoriságú igéket/szerkezeteket tartalmaz; jellegzetessége, hogy az e csoportba tartozó igék többnyire egyúttal beférkőzők is, valamint hogy a mellettük használt (tipikusan nem az összetett) infinitívusz gyakran kap személyragot. Ilyenek a *kell*, *sikerül*, *szabad*, *illik*, *muszáj* állítmányok.

Itt szeretném a figyelmet felhívni arra, hogy a szakirodalomban személytelen ragozásúként emlegetett *kell*, *illik*, *lehet* és *tetszik* igéknek csak a segédigei (infinitívuszt vonzó) variánsa személytelen ragozású, főigei variánsuk ragozható személyesen – azaz ezek az igék legalább két, **morfoszintaktikailag és szemantikailag** is jól elkülönülő igevariánssal rendelkeznek. Elhibázottnak tartom ezért a Lengyel (1995: 323)-hoz hasonló példákban a két igevariáns keverését: „Felcserélhető [az infinitívuszt vonzó ige a névszói vonzatával, H. B.] a következőkben: [...] *Nekem kell az alma; Nekem kell bemennem.*”

A *-nak/-nek* ragos névszó + *lenni* szókapcsolat másik tipikus előfordulása az önálló használat. Az önállóságot itt tágan értelmezem: a szerkezet megjelenik ugyanis címként önmagában (például *Zsidónak lenni Auschwitz után; Szírtfoknak lenni; Szépnek lenni, mint régen*), (ritkábban) önálló tagmondatként (például *A hét idézete: Boldognak lenni és mást boldoggá tenni.*), vagy

mondatrészként – itt elsősorban az alanyi¹³ szerepkörre kell gondolni (értékelő, azonosító állítmányok mellett). Néhány példa az állítmányok sokféleségére a szerkezet alanyi használatakor:

- (7) a. *Japánban a legjobban fizetett alkalmazotti réteg a tanároké, tanítóké, annyira, hogy általános iskolai tanárnak lenni komoly rangot jelent.*
b. *Igen, magyar költőnek lenni még nagyobb abszurdum, mint általában költőnek lenni.*
c. *A cár leszármazottjának lenni a XX. században tulajdonképpen az Elvis-él-mítosz közvetlen előfutára, bár az orosz történelem egyébként is hemzseg a II. ál-Dimitrij-szerű ál-leszármazottaktól.*

További példák: igék: *megéri, (annyit) jelent / (azt) jelenti, (annyit) tesz; főnevek azonosító állítmányokban: rang, tuti dolog, nagy megtiszteltetés, kihívás, (rossz) üzlet, vmilyen foglalkozás, sértés; jellemzők még a mellékeves szerkezetek: jó, rossz, nehéz, könnyű stb. is.*

4.2. Az ingadozó használatú szerkezetek

Az alábbiakban a tanulmány tulajdonképpeni fő témájáról, az összetett infinitívusos szerkezetek alternáló használatáról lesz szó. Néhány összetett infinitívusos szerkezet ugyanis nagyfokú ingadozást mutat abban a tekintetben, hogy az állítmánykiegészítőn megjelenik-e a *-nak/-nek* rag, ezért az infinitívuszt vonzó ige/szerkezet nem, vagy nem egyértelműen sorolható be a fenti csoportokba. Tekintsük először az alábbi példákat:

- (8) a. *Ha gazdag lennél, megszűnnél megvesztegethető lenni?*
b. *A belügyi tárca egyre inkább megszűnik a közigazgatás minisztériumának lenni.*
- (9) a. *De bármennyire vágnék is pincér lenni, Kosztolányit nem tartom mesteremnek.*
b. *Nagyon kellemetlen dolog lehet, nem vágyom telepatának lenni.*
- (10) a. *Azért szeretett hát, mert képes voltam olyan lenni, amilyen nem voltam, [...]*
b. *de éppen a barátságának az erősségét mutatja, hogy képes türelmesnek és empátikusnak lenni a barátjával*
- (11) a. *És még mindig ügynöknek tetszik lenni? – kérdezte a vendéglős.*
b. *A folyosón szembejön a szomszéd bácsi, de csinos tetszik lenni, mondja.*

¹³ Itt a 3. lábjegyzetben említett „logikai alannyal” szemben a mondat szintaktikai alanyáról van szó.

A fenti példák egyikéről sem mondható, hogy hibás („agrammatikus”) lenne, sokkal inkább a nyelv változatosságának egy pregnáns jelét láthatjuk bennük, amely egyúttal nyelvi változást sejtet a háttérben.

4.2.1. Ingadozó használat az MNSz-ben

Az állítmánykiegészítő *-nak/-nek* ragjának kitétele szempontjából a legerőteljesebb ingadozás a következő igék környezetében található: *látszik*¹⁴, *tetszik*, *megszűnik*, *vágyik*, *képes* valamint *tanul*; az *enged*, *imád* és *utál* igék mellett nagyon ritkán fordult elő összetett infinitívusz, de ezek is nagy mértékű ingadozást mutattak. Csekély mértékű ingadozás fordult elő például a *lehet*, *mer*, *szeret* és *igyekszik* környezetében is (lásd az 1. táblázatot). Ezek az igék többnyire egyúttal azok, amelyek megcáfolják azt az intuitív feltevést (vö. 2.), miszerint az állítmánykiegészítő morfológiailag ugyanúgy viselkedik, mint a cselekvő/átélő (azaz személytelen ragozású igék esetén *-nak/-nek* ragot kap, a személyes paradigmába tartozó igék mellett ragtalan).¹⁵

	ragtalan állítmánykiegészítő	<i>-nak/-nek</i> ragos állítmánykiegészítő	<i>lenni</i> -konstrukció összesen
<i>akar</i>	85	0	100
<i>talál</i>	10	0	12
<i>igyekszik</i>	74	2	91
<i>mer</i>	84	4	94
<i>szeret</i>	36	2	95
<i>enged</i>	1	2	9
<i>képes</i>	34	5	86
<i>vágyik</i>	9	3	16
<i>megszűnik</i>	66	23	97
<i>tetszik</i>	20	35	89
<i>lehet</i>	3	56	88
<i>szabad</i>	1	47	54
<i>kell</i>	0	66	97

1. táblázat

¹⁴ A *látszik* ige pusztán formális szempontból való vizsgálata keveset mond az ige ingadozó jellegéről, ezért a táblázatban ez az ige nem szerepel. Külön vizsgálatot (és külön fejezetet) érdemelne a *látszik* mellett szereplő különféle állítmánykiegészítők, amelyek közül a hagyományos nyelvtanok által állandó határozónak tekintett elemek túlnyomórészt *-nak/-nek* raggal állnak (például *amelyek a felszínen nem mindig látszanak igaznak lenni*). A legnagyobb ingadozást a formálisan alanyként megjelenő, funkcionálisan állítmányközeli névszók (*igaza van*, *szüksége van vmire* stb.) mutatják, például *nagyon is igaza látszik lenni J. M. Cohennek* vs. *ezen a ponton a tudománynak látszik igazának lenni*.

¹⁵ A *tetszik* ige példája arra utal, hogy az állítmánykiegészítőhöz hasonló alaki változáson mehet keresztül az alany is, ez azonban sokkal lassabb folyamatnak tűnik.

A variáció mögött feltételezhető nyelvi változások felkutatása újabb, diakrón szempontú vizsgálatokat tesz szükségessé; az általam e célból elvégzett vizsgálat egyelőre csak néhány szerkezet morfoszintaktikai tulajdonságaira terjedt ki, és a TSz szövegeire (1771 után keletkezett szövegek) korlátozódott.

4.2.2. A változás iránya: a TSz szövegeinek vizsgálata

A TSz szövegeiben az állítmánykiegészítőket az MNSz-ben alkalmazott keresőfeltételekhez hasonlóan vizsgáltam, csak itt a keresett ige/kopulás szerkezet és a *lenni* maximum 30 karakter távolságban állt egymástól. Elsősorban az ingadozó toldalékolású állítmánykiegészítő igékre kerestem rá, de más igék véletlenszerű vizsgálata során kiderült, hogy létezik olyan ige is (a *talál*, de nem zárom ki további hasonló igék meglétét sem), amely a jelen nyelvállapotban semmilyen ingadozást nem mutat ebből a szempontból, mégis jelentős változáson ment keresztül.¹⁶

	TSz, –ca. 1835 -nAk ragos/ ragtalan	TSz, össz. -nAk ragos/ ragtalan	MNSz minta -nAk ragos/ ragtalan	MNSz gyakoriság inf. mellett
<i>lehet</i>		0 ragtalan	56/3	177 869 (1080/M szó)
<i>képes</i>	0/0	0/7	5/34	20 202 (123/M szó)
<i>tetszik</i>	4/0	14/10	35/20	3182 (1932/M szó)
<i>talál</i>	17/10	17/25	0/10	1479 (9/M szó)
<i>vágyik</i>	0/1	0/14	3/9	607 (3,7/M szó)
<i>megszűnik</i>	0/10	8/46	23/66	507 (3/M szó)

2. táblázat

A korpuszvizsgálat eredményei azt mutatják, hogy míg egyes igék (ez egyértelműen csak a *talál*, *tetszik*, és kis mértékben a *lehet* igéről állapítható meg) mellett az állítmánykiegészítő *-nak/-nek* ragjának lekopása van folyamatban, addig meglepő módon más igék mellett gyakorlatilag ezzel egyidejűleg egy fordított irányú folyamat figyelhető meg: az eredetileg ragtalan állítmánykiegészítőn kezd megjelenni a *-nak/-nek* rag. Ez a kettős folyamat (egyes konstrukciókban ragvesztés, másokban a *-nak/-nek* rag megjelenése) egy rendkívül érdekes nyelvi változás, amelyre azonban annál nehezebb feladat adekvát magyarázatot találni. Mindenekelőtt a következő kérdések vetődnek fel:

¹⁶ Ennek megállapításához további diakrón vizsgálatok szükségesek, régebbi nyelvemlékek bevonásával.

segédige rendelkezik főigei variánssal is (vö. például Heine 1993: 22). Szerepet játszik az adott infinitívuszt vonzó ige aktuális használata is, azaz hogy az adott megnyilatkozásban az ige szemantikai önállósága kerül-e előtérbe, vagy szoros szemantikai egységet alkot az infinitívusszal (vö. még 5.4.).

A grammatikalizációs hipotézis mellett több érv szól: a *-nak/-nek* rag lekopása tekinthető például a grammatikalizációs folyamat során fellépő morfológiai egyszerűsödésnek vagy fonológiai erózióznak (vö. Lehmann 1985, Heine 1993). A grammatikalizáció itt az a folyamat, amelynek során a két predikátumból/tagmondatból valamikor egy komplex egység lesz. Egy nagyobb konceptuális egység létrejötte pedig indokolja a morfológiai egyszerűsödést, hiszen egy szemantikailag összetettebb struktúrából egy szemantikailag kevésbé összetett struktúra lesz, és a szemantikailag kevésbé tagolt struktúrákat a természetes morfológia egyik univerzális elve (biuniqueness) szerint hajlamosak vagyunk morfológiailag is kevésbé tagoltan kifejezni (lásd Mayerthaler 1987). Hogy ez az elv nem valósul meg maradéktalanul az említett összetett infinitívuszos szerkezetekben (vö. 5.2. és 5.3.), az az univerzális elveket felülírni képes rendszerkongruencia elvével magyarázható (lásd Wurzel 1987, különösen 69).

5.2. Az ellenkező irányú folyamat: *-nak/-nek* rag megjelenése az állítmánykiegészítőn

A *-nak/-nek* ragos, illetve ragtalan állítmánykiegészítővel álló konstrukciók között szintén köztes helyzetet foglalnak el például a *megszűnik, vágyik, szeret, képes* igékkel alkotott szerkezetek; ezek azonban nem azért mutatnak ingadozást, mert a grammatikalizáció folyamatában lennének. A ragvesztés, illetve ragfelvétel kétirányúságával kapcsolatban sokkal inkább egy differenciálódási folyamatról beszélhetünk, mely egyúttal két paradigma konfliktusát mutatja. Az egyik paradigma a személyes/személytelen ragozáshoz kapcsolódó, az ágenssel/experienssel kongruáló ragozás – azaz, ha az infinitívuszt vonzó ige személytelen, *-nak/-nek* ragot kap az „alany” és az állítmánykiegészítő (ezt támogatja a magas gyakoriságú *kell* ige analógiája is, vö. 5.3. rész), ellenkező esetben (személyes paradigmába tartozó ige esetén) ragtalan marad mind az alany, mind az állítmánykiegészítő. Ennek a paradigmának felelnek meg a (8a), (9a), (10a) és (11a) példamondatok:

- (8) a. *Ha gazdag lennél, megszűnnél megvesztegethető lenni?*
b. *A belügyi tárca egyre inkább megszűnik a közigazgatás minisztériumának lenni.*

- (9) a. *De bármennyire vágnék is pincér lenni, Kosztolányit nem tartom mesteremnek.*
b. *Nagyon kellemetlen dolog lehet, nem vágyom telepatának lenni.*
- (10)a. *Azért szeretett hát, mert képes voltam olyan lenni, amilyen nem voltam*
b. *de éppen a barátságának az erősségét mutatja, hogy képes türelmesnek és empatikusnak lenni a barátjával*
- (11)a. *És még mindig ügynöknek tetszik lenni? – kérdezte a vendéglős.*
b. *A folyosón szembejön a szomszéd bácsi, de csinos tetszik lenni, mondja.*

A másik, talán kialakulóban levő paradigma alapján viszont a segédigés szerkezetekben ragtalan az állítmánykiegészítő, a nem segédigésekben pedig *-nak/-nek* ragos, vö. a (8b), (9b), (10b) és (11b) példákat. A *vágyik, megszűnik* és hasonló igék mellett megjelenő *-nak/-nek* rag mögött egy differenciálódási folyamat állhat, ami explicit módon jelzi a két külön állítmány (tagmondat) jelenlétét, és egyértelműen elkülöníti ezt a szerkezetet az „automatikus” képzésű segédigés mondatoktól. Alátámasztja ezt a hipotézist az a tény is, hogy az MNSz magyarországi szövegein végzett vizsgálat alapján a fenti igék egyáltalán nem rendelkeztek beférkőző használattal, szemben például a valószínűleg segédigésűlő *tetszik* és *látszik* igékkel. Hogy a folyamat milyen gyorsan és milyen mértékig fog végbemenni, azt természetesen nem lehet megjósolni, hiszen erőteljesen ellene hat a személyes/személytelen paradigma; tény azonban, hogy a korpuszokban egyértelmű nyomát találjuk az említett differenciálódási folyamatnak. Szeretném mindazonáltal kiemelni, hogy a grammatikalizálódással ellentétes irányú folyamat (tehát a *-nak/-nek* rag megjelenése a konstrukcióban) nem nevezhető „degrammatikalizációnak”, azaz nem érinti a grammatikalizációs elméletek egyirányúsági hipotézisét. Osztom ugyanis Dér (2008) felfogását, aki szerint degrammatikalizációról kizárólag már grammatikalizált nyelvi elemek esetén lehetne szó, itt azonban még a fent vázolt differenciálódási folyamat végbemetele esetén is csak átstrukturálódásról (paradigmaváltásról) beszélhetünk.

5.3. A gyakorisági tényező

Az 5.1. alfejezetben leírt grammatikalizációs folyamattal kapcsolatban a legfőbb probléma az, hogy miért csak bizonyos konstrukciókon figyelhető meg, miért marad ki a ragvesztési folyamatból például a (sokak által egyértelműen segédigének tartott) *kell*, és nagyrészt a *lehet* ige is: A 100-as véletlenszerű mintában a *kell* mellett egyetlen ragtalan állítmánykiegészítő sem volt, a *lehet* mellett mindössze három.

Ha megnézzük azonban a legnagyobb változáson átesett konstrukciók ragozott igéit és ezeknek az igéknek a gyakoriságát (vö. 2. táblázat), akkor az összefüggés rendkívül szembeötlő: az alacsony gyakoriságú igék mellett következett be a legnagyobb változás (a *talál* ige esetében teljesen végbement a grammatikalizáció és a ragvesztés), míg a leggyakoribb vizsgált ige, a *kell* mellett (ez az MNSz egészében a második leggyakrabban előforduló ige) nem volt változás. A jelenség könnyen megmagyarázható Bybee (2003) gyakorisági elmélete segítségével: Bybee terjedelmes tipológiai korpuszvizsgálatai alapján megállapította, hogy a magas gyakoriság konzerválja a szerkezetek (illetve szavak) morfoszintaktikai tulajdonságait, míg az alacsony gyakoriság elősegíti a morfoszintaktikai változásokat. Ezért mehetett végbe a ragvesztés teljesen az alacsony gyakoriságú *talál*-lal alkotott konstrukciókban, illetve nagymértékben a *tetszik* mellett, és ezért zajlik le a ragvesztés nehezen vagy egyáltalán nem a *lehet*, illetve a *kell* igével alkotott konstrukciókban. A *kell*, *lehet*, *sikerül* és hasonló igék ezáltal a segédigéknek egy másik, személytelen ragozású prototípusát alkotják.

Mindezt figyelembe véve úgy tűnhet, nehéz megállapítanunk, mikor állunk szemben segédigével és mikor nem. Bár a jelen tanulmány célja nem elsősorban ennek a kérdésnek a megválaszolása, mégis jelentős támpontot adhat egy olyan szemlélet, amely a teljes konstrukciót, illetve az ahhoz kapcsolódó folyamatokat (azaz a szinkrón és diakrón szempontból vizsgált morfoszintaxist) is figyelembe veszi: A gyakoriság, a beférkőzés, vagy az állítmánykiegészítő *-nak/-nek* ragjának elvesztése mind utalhat a segédigés konstrukció jelenlétére.

5.4. Az auxiliarizáció összefüggései a szórendi jelenségekkel

Külön szót érdemelnek még a szórendiség, valamint a *-nak/-nek* rag megjelenésének, illetve elvesztésének a segédigei használattal való összefüggései. Elsőként kiemelendő, hogy azoknak az igéknek az esetén, amelyek összetett infinitívussal alkotott konstrukcióiban megjelent a *-nak/-nek* rag, szinte egyáltalán nem találkozunk beférkőző használattal: a *vágyik*, a *képtelen* és a *megszűnik* egyáltalán nem, a *képes* és a *szerelem* összesen 9, illetve 5 alkalommal fordul elő az MNSz egészében igekötő és infinitívusz között. Az állítmánykiegészítő *-nak/-nek* ragjának elvesztésével kapcsolatban pedig (amely az auxiliarizáció kísérőjelensége) az látható, hogy a szintaktikai változás, azaz a beférkőző használat megjelenése (például a *tetszik* és a *talál* ige esetében) megelőzi a ragvesztési folyamatot.

Az alábbi példák azt mutatják, hogy az általában beférkőző használatú személyes ragozású igék (például *mer*, *akar*, *próbál*, *bir*) esetén is előfordul olyan,

„főigei” használat, amelyben az infinitívuszt vonzó ige szemantikai önállósága kerül előtérbe; ez többnyire tagadásnál vagy felszólításnál, illetve az ige fókuszba kerülésekor fordul elő, csüggő helyzetben nem. Meglepő módon ilyenkor (de csak ilyenkor!) néha a *-nak/-nek* ragos állítmánykiegészítő is megjelenhet:

- (12)a. *Akar kicsinyesnek lenni, aztán lopni is akar.*
b. *Merjünk magyarnak lenni*
c. *mernek elgyengülni és érzelmesnek lenni*
d. *nem mersz férfinak lenni*
e. *tetszik, hogy mer liberálisnak lenni*
f. *De itt a földön is próbáljunk némiképp bölcsnek lenni.*
g. *Ha valaki meg van győződve valaminek a helyességéről, akkor bizonyos körülmények között nem bír nem vértanúnak lenni.*

6. Összefoglalás

A tanulmány fő célja a ragtalan, illetve *-nak/-nek* ragos összetett infinitívusok (állítmánykiegészítő + kopula infinitívusz) használati szabályszerűségeinek megállapítása volt. Az ehhez végzett szinkrón és diakrón szempontú korpuszvizsgálatok eredményei az infinitívuszt vonzó igék (és kopulás szerkezetek) egy részénél az állítmánykiegészítő *-nak/-nek* ragjának jelentős mértékű ingadozását mutatták ki. Ez az ingadozás történetileg két, ellentétes irányú folyamatból ered: egyes igék mellett az eredetileg *-nak/-nek* ragos állítmánykiegészítő ragjának lekopása, míg más igék mellett a rag megjelenése van folyamatban.

A különböző funkcionális elméletek eredményei alapján arra lehet következtetni, hogy a ragvesztés az összetett infinitívusz + (segéd)ige konstrukciók grammatikalizációs folyamatának része, az ellenkező irányú folyamatot pedig egy, a grammatikalizáció által kiváltott paradigmaütközés (személyes–személytelen kongruencia vs. segédigés–nem segédigés konstrukció) váltja ki.

A jelenség hátterének magyarázatát egy olyan segédige-felfogás tette lehetővé, amely az ige-segédige fokozatosságot több dimenzióban értelmezi és előtérbe helyezi: konceptuális síkon (a segédigés komplex állítmányok és más ige + főnévi igeneves szerkezetek elkülönítésekor), az aktuális használat, valamint a grammatikalizáció síkján.

Források:

MNSz = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. <http://www.corpus.nytud.hu/mnsz>

TSz = *Magyar Történeti Korpusz*. <http://www.nytud.hu/hhc>

Hivatkozások

- Balogh Judit 2000. A tárgy. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 414–422.
- Bybee, Joan 2003. Mechanisms of change in grammaticalization: The role of frequency. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The handbook of Historical Linguistics*. Malden, MA – Oxford, Blackwell. 602–623.
- Dalmi, Gréte 2005. *The Role of Agreement in Non-finite Predication*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins.
- Dér Csilla Ilona 2008. Önálló nyelvváltozás-e a degrammatikalizáció? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 121–161.
- Diewald, Gabriele 1999. *Die Modalverben im Deutschen. Grammatikalisierung und Polyfunktionalität*. = *Reihe Germanistische Linguistik 208*. Tübingen, Max Niemeyer.
- É. Kiss, Katalin – Henk van Riemsdijk (szerk.) 2004. *Verb Clusters: A study of Hungarian, German and Dutch*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins.
- Haiman, John 1985. *Natural Syntax: Iconicity and Erosion*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York – Oxford, Oxford University Press.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*: 49–103.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–136.
- Kenesei, István 2001. Criteria for auxiliaries in Hungarian. In István Kenesei (szerk.) *Argument Structure in Hungarian*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–106.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2008. *Ungarische Grammatik*. Hamburg, Helmut Buske Vlg.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **88**: 3–38.
- Kugler Nóra 2000a. Az alany. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 405–413.
- Kugler Nóra 2000b: Az igeragozás. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 104–122.
- Lehmann, Christian 1985. Grammaticalization: Synchronic variation and diachronic change. *Lingua e Stile* **20**: 303–318.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Magyar Nyelvőr* **119**: 310–333.
- Lengyel Klára 2000a. A segédigék és származékaik. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 254–260.
- Lengyel Klára 2000b. *Az igenevek helye a szófaji rendszerben* (= Nyelvtudományi Értekezések **146**). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mayerthaler, Willi 1987. System-independent naturalness. In Wolfgang U. Dressler – Willi Mayerthaler – Oswald Panagl – Wolfgang Ulrich Wurzel (szerk.) 1987. *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 25–58.
- M. Korchmáros Valéria 1997. Ige vagy segédige? In Büky László (szerk.) *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szeged, JATE. 109–123.
- Modrián-Horváth Bernadett 2009. Gesichtspunkte zu einer funktionalen Typologie der ungarischen Infinitiv regierenden Hilfsverben. *Acta Linguistica Hungarica* **56/4**: 405–439.
- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. Szeged, JATE. 117–132.
- Rákosi, György 2004. Infinitival clauses as syntactic subjects in Hungarian. In Sylvia Blaho – Luis Vicente – Mark de Vos (szerk.) *Proceedings of Console XII*. 65–80.
[http://www.sole.leidenuniv.nl/content_docs/ConsoleXII2003pdfs/rakosi-2003.pdf]
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* **133**: 373–393.

- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Traugott, Elizabeth Closs 2003. Constructions in grammaticalization. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The handbook of Historical Linguistics*. Malden, MA – Oxford, Blackwell. 624–647.
- Wittgenstein, Ludwig 1953/1989. *Philosophische Untersuchungen*. In L. Wittgenstein *Werkausgabe Bd. I*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- Wurzel, Wolfgang U. 1987. System-dependent morphological naturalness in inflection. In Wolfgang U. Dressler – Willi Mayerthaler – Oswald Panagl – Wolfgang Ulrich Wurzel (szerk.) 1987. *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 59–98.

A DIAKRÓN BESZÉDAKTUS-KUTATÁS EGYES MÓDSZERTANI PROBLÉMÁIRÓL*

NAGY C. KATALIN

1. Bevezetés

Tanulmányomban a diakrón beszédaktus-kutatás egyes módszertani problémáit vizsgálom meg egy történeti pragmatikai esettanulmány segítségével. A még folyamatban lévő kutatás számos érdekes módszertani problémát vet fel, amelyek gyakran még a nemzetközi történeti pragmatikai szakirodalomban sem megoldottak. A vizsgálat egy nagyobb kutatás részét képezi, amely a katalán „*anar* ’megy’ + főnévi igenév” és a spanyol „*ir* ’megy’ (*a*) + főnévi igenév¹” perifrázisok grammatikalizációs jelentésváltozásával foglalkozik (lásd Nagy C. 2010). Az eredmények ezen mozgásigés szerkezetek akaratot kifejező szerkezetekkel való konceptuális hasonlóságára utalnak. Az eddig vizsgált akaratot kifejező középkori perifrázisok a következők voltak: a spanyol „*pensar* ’gondol’ *de* + FI” és a katalán „*pensar* ’gondol’ *de* + FI”. E két szerkezet használata a középkori katalánban és spanyolban párhuzamot mutatott a vizsgált mozgásigés szerkezetek használatával elbeszélő kontextusokban, ahol a mozgásigés és akaratot kifejező perifrázisok segédigéje befejezett múlt időben állt (Nagy C. 2009). Jelen tanulmányban az akaratot kifejező szerkezetek egy másik használatát vizsgálom meg, amikor is a segédige kötőmódban vagy felszólító módban áll,² bevonva a kutatásba további akaratot kifejező perifrázisokat is, nevezetesen a spanyol „*querer* ’akar’ + FI” és a katalán „*voler* ’akar’ + FI” szerkezeteket. Mivel úgy tűnik, a fent említett akaratot kifejező szerkezetek egyes kontextusokban direktívák végrehajtására voltak használatosak, a kutatás a történeti beszédaktus-kutatás területéhez tartozik. A jelen dolgozat célja, hogy e kezdeti fázisban lévő vizsgálat kapcsán bemutassa a történeti beszédaktus-kutatásban felmerülő módszertani nehézségeket, ugyanakkor számot adjon az eddigi eredményekről és a megoldásra váró problémákról is.

* Jelen tanulmány az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával jött létre. Ezúton fejezem ki köszönetemet Németh T. Enikőnek a tanulmányban szereplő gondolatok kibontásában nyújtott segítségéért.

¹ A továbbiakban főnévi igenév: FI.

² Az újlatin nyelvekben felszólító módú alak csak második személyben létezik. A többi személyben a kötőmód formáit használják felszólító értelemben.

2. A diakrón beszédaktus-kutatás

2.1. Kutatási módszerek

A beszédaktusok történeti vizsgálata fiatal, dinamikusan fejlődő kutatási terület (lásd Arnovick 1999, Traugott–Dasher 2004 [2002], Taavitsainen–Jucker 2007, Kohnen 2007, Jucker–Taavitsainen 2008), amelyről Taavitsainen és Jucker (2007) adnak rövid ismertetést *Speech act verbs and speech acts in the history of English* című tanulmányukban (lásd még Traugott–Dasher 2004 [2002]: 190–225). A szerzők mellett, hogy az angol nyelv korábbi szakaszaiban vizsgálják a verbális agresszióhoz kötődő beszédaktusokat, megpróbálják körvonalazni e terület módszertani problémáit, és kifejleszteni egy használható metodológiát a beszédaktusok diakrón kutatására. Amint Taavitsainen és Jucker (2007) jelzik, a beszédaktusok keresése nagy korpuszon elég problematikus, hacsak nem viszonylag kötött formájúak, és így rájuk lehet keresni. A szerzőpáros két módszert említ a diakrón beszédaktus-kutatás számára. Egyrészt dolgozhatunk beszédaktus-igék³ alapján, másrészt megpróbálhatjuk felfedezni egy adott beszédaktus típus összes megvalósulását, beleértve az úgynevezett „rejtett megvalósulásokat” (*hidden manifestations*, lásd Kohnen 2007) is. Taavitsainen és Jucker az első módszert választják, kutatási kérdéseiket korlátozott számú BA-ige disztribúciójának vizsgálatán keresztül közelítik meg, amelyek összegyűjtéséhez szótárakat is használnak. A második módszert alkalmazza Kohnen (2007), aki szintén a történeti beszédaktus-kutatás módszertani kérdéseivel foglalkozik, különös hangsúlyt fektetve a következő két problémára: egy beszédaktus összes formájának megállapítása – beleértve az úgynevezett „rejtett megvalósulásokat” is – és a szövegtípusok szerepe. Mivel a korpuszmódszer elsősorban a formán alapszik, számos előfordulás észrevétlen maradhat, ha csupán automatikus kereséssel akarjuk megtalálni őket. Ha BA-igékre keresünk rá, nagy korpuszt tudunk átvizsgálni, de a kérdéses beszédaktusnak nem minden megvalósulását tudjuk az adathalmazunkba bevenni, így nem is tehetünk érvényes általánosításokat az adott beszédaktus történeti alakulásáról. A kérdéses beszédaktus rejtett megvalósulásai, amelyek nem tartalmazzak explicit BA-igét, nem elérhetőek az automatikus kereső számára, azokat csupán kézi elemzéssel lehet megtalálni. Kohnen azt is hangsúlyozza, milyen nagy szerepe van a szövegtípusoknak és a műfajnak a történeti beszédaktus-elemzésben: egy adott szövegtípus kiválasztása érvényes összehasonlítást tesz lehetővé az egyes nyelvállapotok

³ A továbbiakban beszédaktus-ige: BA-ige.

között. Az egyes előfordulások gyakoriságát még így is csak akkor tudjuk értelmezni, ha az egyes formák történetét a beszédaktus teljes történeti alakulásának figyelembevételével elemezzük (Kohnen 2007: 153, 158). Mert ha például az egyik szövegtípusban nő, a másikban csökken az adott beszédaktus típus előfordulásainak száma, az összességében változatlan állapotot mutatna, így a változás elkerülhetné figyelmünket. Így például ha a direktívák történetét illetően a direkt BA-igét tartalmazó előfordulások számának csökkenését akarjuk értelmezni, nem mindegy, hogy csupán ezek gyakorisága csökkent-e, míg az indirekt előfordulásoké nőtt (kvalitatív változás), vagy úgy általában visszaszorultak-e a direktívák (kvantitatív változás) (Kohnen 2007: 140–141). Továbbá szükséges a predikátumok vizsgálata és a tágabb kontextus figyelembevétele annak meghatározásához, hogy egy megnyilatkozás milyen beszédaktusként értelmezzünk (Kohnen 2007: 151, 157). Traugott és Dasher (2004 [2002]: 46) a szövegtípusok fontosságának egy másik aspektusát hangsúlyozzák a történeti beszédaktus-kutatásban. Ők a BA-igék kialakulását és a jelentésfejlődésükben megfigyelhető univerzális szabályszerűségeket vizsgálva felhívják a figyelmet arra, hogy egyes szövegtípusokban jobban tetten érhetőek a BA-igék előfordulásai, mint másokban. Jelen tanulmány szempontjából az első módszernek lesz nagyobb jelentősége, hiszen BA-igéket fogunk keresni egy adott szerkezet kontextusában, ugyanakkor a keresés nem lehet automatikus, hiszen ezek előre nem meghatározottak.

2.2. *A beszédaktus-igék*

A BA-igék olyan nyelvi elemek, amelyek jelentésük alapján bizonyos beszédaktusokra utalnak. A korai beszédaktus-kutatás központi kérdése volt, hogy hogyan azonosíthatóak be a beszédaktusok, és hogyan állapítható meg illokúciós erejük (Austin 1990 [1962], Searle 1991a [1969]). Erre vonatkozott az ún. illokúciós erő jelölő eszköz (IFID) fogalma, amely az olyan elemekre utalt, amelyek konvencionálisan jelölnek egy adott illokúciós erőt. Ezek közé tartoznak a BA-igék is ún. performatív használat esetén. Fontos azonban megjegyezni, hogy természetesen nem esnek egybe magukkal a beszédaktusokkal. A továbbiakban vizsgáljuk meg a BA-ige és az általa leírt beszédaktus közti viszonyt.

Egy BA-ige megjelenése a nyelvhasználatban nem minden esetben jelzi egy beszédaktus tényleges végrehajtását. A BA-ige ugyanis kétféle módon utalhat a beszédaktusra, azaz a BA-igék kétféle használata különíthető el, a **leíró** és a **performatív használat** (lásd Austin 1990 [1962]: 74 és 77–78, a történeti beszédaktus-kutatásban: Taavitsainen és Jucker 2007: 112–113). A

beszédaktus típusától is függ, hogy melyik mennyire gyakori. A BA-ige leíró használatának azt nevezzük, amikor a BA-ige egy beszédaktusról szóló beszámolóban jelenik meg, performatív használatnak pedig azt, amikor egy BA-ige kimondásával hajtunk végre egy beszédaktust. A performatív igék csoportja tehát a BA-igék egy alcsoportja, a terminus lényegében a performatív használatban álló BA-igére utal. A performatív használatot bizonyos formai jegyek is jellemzik. A BA-ige ilyenkor tipikus esetben cselekvő, kijelentő módú, jelen idejű és egyes szám első személyben áll (de nem mindig, lásd Austin 1990 [1962]: 71–74, Traugott–Dasher 2004 [2002]: 190–191, Verschueren 1999: 208 példáit). A BA-igét ilyen formában tehát használhatjuk az adott beszédaktus végrehajtására is, bár erre nem minden BA-ige alkalmas. A beszédaktusról való beszédben, azaz leíró használatban megjelenő BA-igét nem jellemzik ezek a formai kötöttségek.

A beszédaktusok és a BA-igék viszonyával kapcsolatban négy dolgot kell kiemelnünk. Először, amint fentebb említettem, amikor a BA-igét az adott beszédaktus végrehajtásakor, annak végrehajtására használjuk, performatív használatról beszélünk. Lényeges azonban, hogy egy beszédaktus végrehajtásához a performatív ige jelenléte nem elengedhetetlen.⁴ Sőt, egyes beszédaktusok nem is hajthatók végre performatív igével, azaz az ezekhez tartozó BA-igéknek nincsen performatív használatuk, csak leíró használatuk. Ilyen beszédaktus például a sértés.⁵

Másodszor, a performatív használatban sem mindig egyértelmű, hogy a BA-ige kimondásakor azt a beszédaktust hajtja-e végre a beszélő, amelyet az ige leír, azaz egy adott beszédaktus végrehajtásakor használt BA-ige nem mindig a végrehajtott beszédaktust írja le. Így például az *ígér* igével nemcsak ígéreni, de fenyegetni is lehet (ígéret és fenyegetés viszonyáról lásd Traugott–Dasher 2004 [2002]: 204–205). A BA-igék performatív használata az egyazon szemantikai mezőn belüli fokozatokat sem árulja el, így nem tudhatjuk például, hogy a *kérni* BA-igével végrehajtott beszédaktus vajon könyörgés, kérés, vagy esetleg parancs, utasítás. Feltehetően Taavitsainen és Jucker (2007) is ezért jutnak arra a következtetésre, hogy az egy adott szemantikai mezőhöz tartozó beszédaktusokat együtt érdemes vizsgálni. Taavitsainen és

⁴ Amint már Austin (1990 [1962]: 84–85) is megfigyeli, az explicit performatív igék csupán világosabbá teszik a jelentést, a megnyilatkozás erejét, azt, hogy miként értendő.

⁵ Érdekes azonban, hogy egyes BA-igék, amelyek a beszédaktus végrehajtására nem alkalmasak, használhatóak az illokúcióról és a perlokúcióról való egyezkedésre (lásd Taavitsainen–Jucker 2007: 131–134).

Jucker (2007: 108) arra is felhívják a figyelmet, hogy bár maguk a BA-igék nem jelentenek közvetlen hozzáférést a beszédaktusokhoz, amelyeket jelölnek, ugyanakkor azonban információt szolgáltatnak arról, hogy egy adott beszélőközösség hogyan látja az egyes beszédaktusokat, és hogy melyek azok a beszédaktusok, amelyeket elég fontosnak ítélnék meg ahhoz, hogy külön nevet adjanak nekik.

Harmadszor, szorosabb a megfelelés a BA-ige és a beszédaktus között, amikor a BA-igével a beszédaktus végrehajtásáról szóló beszámolóban, azaz leíró használatban találkozunk. Azt azonban, hogy ténylegesen milyen beszédaktust hajtott végre a beszélő, a leíró használat sem árulja el teljes bizonyossággal, csupán arra utal, hogy az arról beszámoló személy milyen beszédaktus végrehajtásának tartja a kérdéses megnyilatkozást. Taavitsainen és Jucker (2007: 110) azonban mégis szorosabb megfelelést feltételeznek, feltehetően azért, mert a megnyilatkozásról beszámoló személynek a BA-igén túl más támpontjai is lehetnek az illokúciós erő megállapítására (például hangsúly, non-verbális jelzések, nem nyelvi információk, háttérismeretek, stb.).⁶

Negyedszer, az egyes nyelvek és kultúrák eltérnek a tekintetben, hogy milyen beszédaktusokat különböztetnek meg lexikailag (a problémákról, amelyeket ez a tény a beszédaktus-elmélet számára jelent, lásd Verschueren 1999: 132), illetve hogy ezek közül melyeknek van performatív használatuk az adott nyelvben (Traugott–Dasher 2004 [2002]: 225). Abban is különbözhetnek a világ nyelvei, hogy egyáltalán milyen mértékben részesítik előnyben a performatív igék használatát. Így például a japán nyelvben ritkábban fordulnak elő performatív használatú BA-igék, viszont előszeretettel alkalmaznak indirekt beszédaktusokat. Ezt a jelenséget részben az magyarázza, hogy az udvariasság fogalma a különböző nyelvekben és kultúrákban eltér. Így bár az egyes nyelvek hasonlóságokat mutatnak a tekintetben, hogy bennük hasonló nyelvi elemek hasonló funkciókra alkalmasak, ezeknek tényleges előfordulásában különbségek mutatkozhatnak, hiszen minden nyelv eltérően ítélni meg, hogy az egyes nyelvhasználati szituációkban milyen kifejezőmód az elfogadott (Traugott–Dasher 2004 [2002]: 193–194). Az általam bemutatott kis korpuszon is megfigyelhető, hogy a direktíva végrehajtására alkalmas szerkezet mellett szinte minden esetben megjelenik a BA-ige is, nemcsak a leíró, hanem a performatív használatban is. Ezek az előfordulások utalnak rá, hogy a középkori katalán nem kerülte a performatív

⁶ Természetesen a hallgató tévedése, félreértések előfordulhatnak a tényleges nyelvhasználatban.

igék használatát direktívák végrehajtásakor. Természetesen az, hogy a performatív igék jelenléte mennyire gyakori, nemcsak a nyelvtől, hanem a beszédaktus fajtájától is függ. Így például míg az angol korábbi nyelvállapotaiban direktívák esetében a BA-igék gyakori performatív használatát írták le, sértéssel kapcsolatos BA-igék szinte kizárólag leíró használatban fordultak elő (vö. Taavitsainen–Jucker 2007: 135).

3. Egy történeti pragmatikai esettanulmány

3.1. A kutatás eddigi eredményeinek bemutatása

A jelen tanulmányban bemutatott vizsgálat egy tágabb kutatás keretébe illeszkedik, amelynek témája a katalán „*anar* ’megy’ + FI” és a spanyol „*ir* ’megy’ (*a*) + FI” szerkezetek grammatikalizációja. A kutatás eddigi eredményei alapján e mozgásigés szerkezetek grammatikalizációs jelentésváltozása a következőképpen jellemezhető: az eredetileg célhatározói, azaz egy cselekvés céljával végrehajtott mozgásra utaló szerkezetek akaratot kifejező szerkezetté alakultak, és azáltal, hogy a cselekvést végrehajtó alany akaratára utaltak, alkalmassá váltak arra, hogy a leírásnak dinamizmust kölcsönözzenek. A katalánban az akaratot kifejező perifrázisból a továbbiakban azért lett múlt idő, mivel annak segédigéje befejezett múltban állt, ami egy, a cselekvés tényleges végrehajtására való következtetést tett lehetővé.

Mivel hasonló mozgásigés szerkezetek nemcsak a katalánban, hanem más nyugati újlatin nyelvekben is használatosak voltak a középkorban (vö. Colon 1978 [1976]), az összehasonlító szempont is felmerül. Ilyen megfontolásból vontam be az eredetileg a katalán „*anar* ’megy’ + FI” grammatikalizációjának feltárását célzó vizsgálatba spanyol szövegeket is. A spanyol nyelvvel való összevetés azért is érdekes lehet, mert ebben a nyelvben, szemben a katalánnal, a hasonló mozgásigés szerkezet („*ir* (*a*) + FI”) közeljövővé alakult. A „’megy’ + FI” típusú szerkezetek jövő idővé alakulása jól ismert folyamat a világ egyéb nyelveiből is, amelynek egyik állomása, hogy a szerkezet akaratot kifejező perifrázissá válik (vö. Bybee 2002: 181, Heine–Kuteva 2002). Mivel a spanyolban a „’megy’ + FI” szerkezet grammatikalizációs jelentésváltozása úgy zajlott le, ahogyan azt más nyelvekből ismerjük, ennek összevetése a katalán szerkezet történetével hasznos adatokkal szolgálhat a katalán szerkezet eltérő fejlődéséről. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a grammatikalizáció kezdeti szakasza a katalán szerkezet esetében is hasonlóan zajlott: akaratot kifejező szerkezetté vált. Ezt a hipotézist az a megfigyelés támasztotta alá, hogy a középkori nyelvállapotban e mozgásigés

szerkezetek használati kontextusai igen hasonlóak voltak az akaratot kifejező „*pensar* ’gondol’ + *de* + FI” kontextusaihoz, ami konceptuális hasonlóságra utal. A vizsgált kontextusok olyan narratív szövegrészek voltak, amelyek a kérdéses szerkezetek kijelentő módú, befejezett múlt idejű segédigés előfordulásait tartalmazták (lásd Nagy C. 2009). A nyelvi szerkezetek általában több jelentésárnyalat közvetítésére is képesek. Ha a vizsgált szerkezetek több funkciója is egybeesik, az még erősebb érvet szolgáltat az említett hipotézis mellett. A „’megy’ + FI” szerkezet azon előfordulásai, amelyekben a segédige kötőmódban vagy felszólító módban állt, a középkori szövegekben javaslat, kérés vagy parancs kifejezésére is használatosak voltak. Ezekben az előfordulásokban a mozgás jelentés elhalványulni látszik. Az esetleges konceptuális hasonlóságok feltárása végett tehát érdemes megvizsgálni az akaratot kifejező szerkezetek ezen előfordulásait is. Ha a két perifrázis nemcsak egy, de több használatában is hasonlóan bizonyul egymáshoz, ez megerősíti azt a feltételezést, hogy konceptuálisan és szemantikailag van valami hasonlóság, közös bennük, azaz az általam vizsgált mozgásigés („’megy’ + FI”) szerkezetek jelentésfejlődésük egyik állomásán akaratra utaló perifrázissá váltak. A korpusz jelenleg a következő történeti szövegeket tartalmazza, távlati céloom azonban, hogy ezek körét kiterjesszem:

Spanyol: *Cantar de mio Cid*. Espasa–Calpe, Madrid. 1976. 12–13. sz.; *Cuento de Tristan de Leonis* (ismeretlen szerző) CNUM 389. BOOST3 2676. In ADMYTE (Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles), 1390–1410.

Katalán: Muntaner, Ramón. *Crònica I*. Barcelona: Edicions 62, 1990 [1979]. 1325 k.; Muntaner, Ramón. *Crònica II*. Barcelona: Edicions 62, 1991 [1979]; Desclot, Bernat. *Crònica*. Barcelona: Edicions 62, 1990, 1283–1288; *Parlaments a les corts catalanes*. 14–16. sz.

A jelen történeti pragmatikai kutatás a spanyol „*pensar* ’gondol’ *de* + FI” és a katalán „*pensar* ’gondol’ *de* + FI”, valamint a spanyol „*querer* ’akar’ + FI” és a katalán „*voler* ’akar’ + FI” szerkezetek azon előfordulásaira terjed ki, amelyekben a „segédige” felszólító vagy kötőmódban áll. A továbbiakban vizsgáljuk meg a négy szerkezetet egy-egy történeti előforduláson keresztül.

3.1.1. *A spanyol* „*pensar* ’gondol’ + *de* + *főnévi igenév*”

A jelenlegi vizsgálatban a spanyol „*pensar* ’gondol’ + *de* + FI” szerkezet azon előfordulásaiival foglalkozom, amelyekben a *pensar* ’gondol’ ige kötőmódban vagy felszólító módban áll. Tekintsük a következő (1) előfordulást.

- (1) *Penssad seňor de entrar ala çibdad*
gondol.TSZ2.FELSZ⁷ PREP bemegy.FI
E yo con los myos posare a san seruan (Cid 3046–3047)
'**Gondoljon**, uram, **bemenni** a városba (= **menjen be**)
Én pedig az enyémmel San Servánban szállok meg'

A fenti (1) példában a többes szám második személy használata az udvariasságnak köszönhető. A beszélő két cselekvést állít párhuzamba: a saját jövőbeli cselekedetét és egy másikat, melynek végrehajtását a hallgatótól várja. Bár a felszólító mód formailag a *pensar* 'gondol' igéhez kötődik, a tényleges cselekvést pedig főnévi igenév írja le, a beszélő feltehetőleg e cselekvés végrehajtását szeretné elérni a hallgatótól, nem csupán az arra való „gondolást”. Hogy miért nem használja egyszerűen a 'bemegy' ige felszólító alakját, annak feltehetőleg udvariassági okai lehetnek.

3.1.2. *A katalán* „pensar 'gondol' + de + főnévi igenév”

A (2)-ben látható megnyilatkozás a katalán „pensar 'gondol' + de + FI” szerkezet egy olyan előfordulását tartalmazza, amelyben a *pensar* 'gondol' ige felszólító módban áll.

- (2) *pensats*⁸-vos-en *d'anar*.
gondol-TSZ2.FELSZ-NM PREP'MEGY.FI
– *E sobre açò los missatges partiren-se del papa malpagats, e tornaren-se'n en Catalunya, al senyor rei;* (Munt I 162)
'**Gondoljanak elmenni!** (= **menjenek el**) – Erre a követek csalódottan távoztak a pápától, és visszatértek Katalóniába, a királyhoz.'

A (2)-ben látható megnyilatkozást a pápa hajtja végre, és a követekhez szól a tárgyalás végén. A vizsgált szerkezet szó szerinti jelentése: 'gondoljanak elmenni'. Feltehetőleg azonban a felszólítás nem a gondolatra, hanem a főnévi igenévben megnevezett cselekvésre vonatkozik, hasonlóan a fenti spanyol (1) példához. A megnyilatkozás kontextusa jól mutatja, hogy a követek is így értelmezik, hiszen el is távoznak. Mivel a megnyilatkozás formailag eltér attól, mintha a beszélő csupán az 'elmenni' ige felszólító

⁷ A glosszákbán a következő rövidítéseket használom: Esz3: egyes szám harmadik személy, Tsz1: többes szám első személy, Tsz2: többes szám második személy, FELSZ: felszólító mód, KÖT: kötőmód, JEL: jelen idő, FI: főnévi igenév, PREP: prepozíció, NM: névmás.

⁸ Régies felszólító módú alak. A felszólító mód és a kötőmód történetéhez lásd Pérez Saldanya (1998).

módú alakját használta volna, jelentéskülönbséget is feltételezhetünk, melynek természetéről egyelőre csupán feltételezéseink lehetnek: a perifrázis használata talán udvariasabb megfogalmazást eredményez, vagy pedig nagyobb nyomatékot ad a felszólításnak.

3.1.3. *A spanyol „querer 'akar' + főnévi igenév”*

Tekintsük a következő (3) megnyilatkozást, amely a „*querer* 'akar' + FI” szerkezet egy előfordulását tartalmazza.

(3) *yo vos pido & ruego tanto Commo yo puedo rrogar que vos*

querades dezir

akar.TSZ2.KÖT mond.FI

vuestro nonbre & de qual tierra `(a) sodes (Tris 57v)

'én kérem Önt és könyörgök Önnek, amennyire csak tudok, hogy **akarja megmondani** (= **mondja meg**), hogy hívják és honnan jött'

A fenti (3) példában a *querer* 'akar' ige kötőmódban áll, így a beszélő megnyilatkozásával szószerinti értelmezésben arra szólítja fel a hallgatót, hogy 'akarja megmondani a nevét'. Feltehetőleg azonban a felszólítás a főnévi igenévben megnevezett cselekvés végrehajtására vonatkozik, hasonlóan a fentebb bemutatott „'gondol' + FI” szerkezetekhez. A (3) megnyilatkozást egy lovag mondja egy másik lovagnak, akik feltehetőleg udvarias interakciót folytatnak. A lovag két BA-ige összekapcsolásával teszi nyomatékosabbá kérését, amelyek performatív használatban szerepelnek: *pido* 'kérem' és *ruego* 'kérem/könyörgök'.

3.1.4. *A katalán „voler 'akar' + főnévi igenév”*

Tekintsünk egy példát (4) a „*voler* 'akar' + FI” szerkezet azon előfordulásaira, amelyekben a *voler* 'akar' ige kötőmódban vagy felszólító módban áll.

(4) *Yo són vengut a vós qui sóts refugi d'exilats, e prec-vos, sènyer, que*

ajats mercè de mi, que.m

vulats sostenir

akar.TSZ2.KÖT megtart.FI

en vostra terra (Desc II 9, 6–8)

'Eljöttem Önhez, a száműzöttek menedékéhez, és kérem, uram, hogy legyen kegyelmes hozzám, hogy **akarjon** engem az országába **befogadni** (= **fogadjon be**)'

A fenti (4) példa annyiban tér el a korábbi (1)–(3) példáktól, hogy ebben az esetben a kérés szó szerinti értelmezése is megfelelő interpretációhoz vezet: ilyen értelemben a beszélő a hallgatót nem a főnévi igenévben megnevezett cselekvés végrehajtására szólítja fel, hanem csupán a jóindulatát kéri a kérdéses cselekvéssel kapcsolatban. A másik három bemutatott szerkezethez hasonlóan azonban a beszélő végső célja nyilván az lehet, hogy a hallgatót rávegye a főnévi igenév által leírt cselekvés végrehajtására. A hasonló kontextusokban felmerülő kétértelműségnek jelentősége lehet a szerkezet jelentésének alakulásában (vö. Heine 2002, Diwald 2002). Ez a megnyilatkozás is tartalmaz BA-igét: *prec-vos* 'kérem Önt'.

A fent bemutatott négy szerkezettel kapcsolatos kutatási kérdésem a következő: milyen beszédaktus végrehajtására szolgáltak a középkori spanyolban és katalánban a felsorolt perifrázisok azon előfordulásai, amelyekben a ragozott ige felszólító értelmű, azaz felszólító módban vagy kötőmódban áll? A fenti példák arra utalnak, hogy a beszélő célja az volt, hogy a hallgatót rávegye a főnévi igenévben megnevezett cselekvés végrehajtására. Erre azonban nem közvetlenül szólítja fel őt, ami akár az udvariassággal is magyarázható. A korábbi szakirodalomban az általam vizsgált szerkezetek hasonló előfordulásaira és ilyen értelmű funkciójára csupán szórványos utalások vannak. Montgomery (1998) egyes direktív beszédaktusok végrehajtásának módjait vizsgálja a középkori spanyol epikában, és megjegyzi, hogy bizonyos perifrázisok is szolgálhattak a felszólítás enyhítésére: ezek között említi a „*pensar de* 'gondol vmire' + FI” és a „*querer* 'akar' + FI” szerkezeteket (Montgomery 1998: 105). Beardsley (1921: 34) Menéndez Pidal-t idézi, aki szerint a „*querer* + FI” szerkezet „erőteljesebbé teszi a kéréseket”, és „majdnem teljesen haszontalan” perifrázissnak nevezi, azaz úgy véli, a jelentéshez szinte semmivel sem járul hozzá. Maga Beardsley (1921: 36) azonban úgy gondolja, hogy használata udvariasabbá tehetné a kéréseket, mert általa ki lehetett küszöbölni a felszólító formát. Továbbá említést tesz egy hasonló, francia szerkezetről a *veuillez* 'akar' igével, amely szintén udvarias forma. A korábbi szakirodalomban tehát részletes leírást nem találunk, és azok csak a spanyol szerkezetekre vonatkoznak, megjelenik azonban bennük három feltételezés, amelyek alátámasztják az általam végzett előzetes megfigyelés eredményeit. E három feltételezés szerint az akaratra utaló szerkezetek használata enyhíti, erőteljesebbé, vagy pedig udvariasabbá teszi a felszólítást. Az „enyhíti a felszólítást” homályos megfogalmazás, amely látszólag ellentétben áll a második elképzeléssel, miszerint „erőteljesebbé teszi”, feltehetőleg azonban ez is az udvariasságra utal.

A korábbi szakirodalom szórványos utalásai tehát egybevágóan a korpusz felületes vizsgálata alapján tett megfigyeléseimmel. Amint a fenti példák is mutatják, a vizsgált szerkezetek akkor voltak használatosak, amikor a beszélő valamely dolog megvalósulását kívánatosnak tartja, és ennek megvalósítását a címzettől várja. A beszélő azon kísérlete, hogy a hallgatót rávegye valaminek a megtételére, Searle osztályozásában direktíva beszédaktusnak számít. Első látásra úgy tűnik tehát, ezek a történeti előfordulások direktívák udvarias vagy meggyőző végrehajtására voltak alkalmasak a vizsgált nyelvallapotban. Nézzük meg, hogy milyen érveket találhatunk erre nézve. A továbbiakban kiválasztom az egyik szerkezetet, valamint az egyik alkorpuszt, és azon mutatom be a kutatás kezdeti szakaszában felmerülő módszertani problémákat. A kiválasztott alkorpusz a *Parlaments a les corts catalanes* (Katalán parlamenti beszédek) című gyűjteményes kötet, amely katalán parlamenti beszédeket tartalmaz a 14–16. századból. A szövegekben a katalán „*voler* 'akar'+FI” szerkezet 59 előfordulása figyelhető meg, amelyek kontextusában számos BA-ige is felfedezhető.

3.2. A katalán „*voler* 'akar' + főnévi igenév”

3.2.1. Beszédaktusok a jelenlegi kutatásban

A jelen kutatásban alkalmazott módszer hasonlít a 2.1.-ben bemutatott első módszerre, amely a BA-igékre épít, hiszen itt is BA-igéket keresünk a kérdéses szerkezetek kontextusában. Eltér azonban tőle, mert a vizsgálat kiindulópontját nem a BA-igék képezik, hanem egy szerkezet, amelyről egyelőre nem tudjuk, mi volt a funkciója, így a vizsgálat a „formától a funkcióig” halad (vö. Jacobs–Jucker 1995: 13–18). Csupán azokat a BA-igéket vesszük be tehát a vizsgálatba, amelyek a vizsgált perifrázis kontextusában jelennek meg. Amint említettem, a BA-igék kétféleképpen utalhatnak a végrehajtott beszédaktusra, állhatnak leíró vagy performatív funkcióban. Az alkorpuszban mindkét használat megfigyelhető. Tekintsünk rájuk egy-egy példát.

- (5) *Per què us pregam, per conservació de nostra corona,*
vullats fer tres coses (Parl 50, 5–6, 1370)
akar.TSZ2.KÖT tesz.FI

’Ezért **kérjük** Önöket, hogy királyságunk fennmaradása érdekében **akarjanak megtenni** (= **tegyenek meg**) három dolgot.’

A fenti (5) példában szereplő BA-ige a performatív használat jegyeit viseli magán: első személyben (bár többes számban), kijelentő módban, jelen

időben áll: *pregam* 'kérjük'. Feltehetőleg kérésről van szó, de mivel, amint azt fentebb említettem, egy szemantikai mezőn belül a performatív igék gyakran helyettesíthetik egymást, akár könyörgésről vagy parancsról is szó lehetne. Ahhoz, hogy ezt eldöntsük, további körülményeket kell megvizsgálunk, mint például a beszélő és hallgató társadalmi státusza, a köztük lévő hatalmi viszonyok, a beszédhelyzet stb. Bár az illokúciós erő sajnos teljes bizonyossággal nem állapítható meg, az (5)-ben található megnyilatkozás esetében azonban az a körülmény, hogy azt III. Péter király intézte a parlamenthez, valószínűtlenné teszi, hogy könyörgésről lenne szó. A többes szám első személy csupán egy konvencionális forma, „királyi többes”, hiszen egyetlen beszélőről van szó. A király a kérésében a perifrázist használja, amely feltehetőleg szintén egy konvencionális formula, a kérés intézményesült, udvarias formája lehetett.⁹

A BA-igék leíró használatakor a BA-igével egy beszédaktus végrehajtásáról számolunk be, amely lehet múltbeli, jövőbeli vagy jelenlegi cselekvés is. A leírást követheti a tényleges szóhasználat felidézése, ez azonban el is maradhat. A diakrón beszédaktus-kutatásban a leíró használat a legfontosabb forrásunk egy megnyilatkozás illokúciós erejének megállapításához (vö. Taavitsainen–Jucker 2007). Fontos azonban megjegyezni, hogy ez viszont nem nyújt a megnyilatkozás formájáról olyan pontos információt, mint a performatív használat közvetlen felidézése. Figyeljük meg a következő (6) példát.

- (6) *vengueren a nós certs ambaixadors (...) nos **suplicaven**, ab la major instància que podien, **volguéssem convocar** corts als catalans*
akar.TSZ1.KÖT összehív.FI
per proveir en la defensió del principat (Parl 179, 9–12, 1442)
'bizonyos követek jöttek hozzánk (...) **kérleltek** minket, a lehető legállhatatosabban, hogy **akarjuk összehívni** (= **hívjuk össze**) a katalán parlamentet a hercegség védelmének elrendelése végett'

A fenti példa a *suplicar* 'kérlel' BA-ige leíró használatát mutatja. A BA-ige, szemben az (5) példával, itt nem viseli magán a performatív használat formái jegyeit, hanem többes szám harmadik személyben, folyamatos múltban áll. A beszédaktust végrehajtó személy és az arról beszámoló személy nem ugyanaz: a királyné számol be az Aragón koronához érkezett követek egy

⁹ E feltételezéshez azonban már több történeti előfordulást kellett figyelembe venni.

korábbi beszédaktusáról. Ebben az esetben nem nyerünk pontos információt arról, hogy ez hogyan, milyen szavakkal történt, és hogy vajon a BA-ige megjelen-e a beszédaktus tényleges végrehajtásakor is. Csupán a leíró használatban megjelenő *suplicar* 'kérel' BA-ige és az *ab la major instància que podien* 'a lehető legállhatatosabban' határozói szerkezet utal a végrehajtás módjára, arra, hogy nem egyszerű kérésről volt szó, hanem az feltehetően udvarias módon és a hallgató meggyőzését célzó fordulatokkal zajlott le. A leíró használatban szereplő *suplicar* ige mutatja, hogy a királyné, aki jelen volt a beszédaktus végrehajtásánál, azt kérelésként értelmezte, feltehetően a megnyilatkozás formájának és körülményeinek a figyelembevételével.¹⁰

A performatív és a leíró használat elkülönítése azonban nem mindig egyszerű.¹¹ Bizonytalanságra adhat okot az értelmezésben, amikor a beszédaktust végrehajtó és az azt leíró személy egybeesik. Tekintsük a következő (7) példát.

(7) *Per tal, la majestat sua m'ha tramès a dir, que així com ho he fet, vos degués congregar en la present cort, e que de la sua part vos **pregue** molt afectuosament que **vullau proveir,** ... (Parl 207, 7–8, 1454)*
akar.TSZ2.KÖT rendelkezik.FI

'Ezért Ófelsége üzent nekem, hogy, amint azt meg is tettem, hívjam össze Önöket e parlamenti gyűlésre, és hogy a nevében **kérjem** meg Önöket nagyon kedvesen, hogy **akarjanak rendelkezni** (= **rendelkezzenek**) arról, hogy...'

A fenti (7) példában a *pregar* '(meg)kér' BA-ige a *m'ha tramès a dir, que (...) vos pregue* 'üzent nekem, hogy (...) kérjem meg Önöket' szerkezetben szerepel, ezért kötőmódban áll. Bár a performatív használatú BA-igék tipikus esetben kijelentő módban állnak, mégis elképzelhető, hogy a (7)

¹⁰ A (6) példa másik érdekessége, hogy megmutatja, a kérdéses beszédaktus vizsgálatában két szint különíthető el: a szöveg szintje, amely a beszédaktusról történő beszámolót tartalmazza, és a tényleges végrehajtásé. Taavitsainen és Jucker (2007) levelekben vizsgáltak hasonló jelenséget, megkülönböztetve az elsődleges kommunikációs szituációt a beágyazott szintektől. Szerintük figyelembe kell venni a kettős társadalmi beágyazottságot, az eredeti megnyilatkozás szituációját és a szövegtípust is, amiben annak felidézése megtörténik (Taavitsainen–Jucker 2007: 114–116).

¹¹ A performatív-nem performatív különbségtétel nehézsége már a beszédaktus elmélet kezdeteinél felmerül. Először Austin (1990 [1962]: 76) jegyzi meg, hogy „ha a performatív megnyilatkozást nem vezetjük vissza ilyen explicit formára (ti. ahol az ige cselekvő és kij. mód E/I-ben van), akkor többnyire lehetőség van arra, hogy nem performatívan értelmezzék”.

megnyilatkozás esetén performatív használatl van dolgunk. A példa ugyanis kétféle értelmezést enged meg. Értelmezhetjük a (7) megnyilatkozást a BA-ige leíró használataként. Eszerint a 'kér' BA-ige a királyné egy jövőbeli beszédaktusára utal, amelynek végrehajtásával a király bízta meg őt. Ha erről van szó, elvárjuk, hogy a beszédaktus végrehajtása a továbbiakban meg is történjen, tehát a példa a következőképpen folytatódhatna: „ezért ezennel meg is kérem Önöket, hogy...”. Ugyanakkor amennyiben a kérés végrehajtása nem történik meg, a királynő beszámolója a kérés végrehajtásaként is értelmezhető. A (7)-ben szereplő szavak megértésekor a hallgatóság tekintheti úgy, hogy a királynő már végre is hajtotta a kérést. Ebben az esetben nem várjuk el, hogy a (7) megnyilatkozást a kérés explicit végrehajtása is kövesse. A királynő (7)-ben szereplő beszámolója arról, hogy megbízták egy kérés végrehajtásával, a következő folytatások bármelyikével koherens lenne: „Előre is köszönöm” vagy „Remélem, kérésemmel nem sértettem az Önök érdekeit”, amelyek mutatnák, hogy a kérés megtörtént. Mégis kérdéses azonban, hogy a királynő szavai ez utóbbi esetben valóban értelmezhetőek lennének-e a BA-ige performatív használataként. Inkább arról lehet szó, hogy a BA-ige leíró használatát által is végrehajtható egy beszédaktus. Ez az igen érdekes stratégia valahol a leíró és a performatív használat között helyezhető el, és a hallgató(k) következtetési képességére épít. A nyelvhasználatban megfigyelhető, hogy a beszédaktusra vagy a végrehajtásának szándékára való utalás gyakran szükségtelenné teszi a tényleges végrehajtást. Így például a következő fordulatokat: *Meg akartalak kérni, hogy..., Azért jöttem, hogy megkérjelek, hogy...* a hallgató gyakran a beszédaktus végrehajtásaként értelmezi. Az azonban kérdéses, hogy az ilyen előfordulások esetében beszélhetünk-e a BA-ige performatív használatáról. Szintén érdekes jelenség, hogy egyes esetekben olyan előfordulásokkal is találkozunk, amikor a beszélő a beszédaktust egy másik személy nevében hatja végre. Így például egy követ intézhet kérést urának nevében. Ez a használat társadalmi konvenciókon alapul.

3.2.2. Beszédaktus-igék a korpuszban

Ahhoz, hogy megállapítsuk, milyen funkciót tölt be a katalán „*voler* 'akar' + FI” szerkezet, érdemes megvizsgálni, milyen BA-igékkel fordul elő egy kontextusban, mind a performatív, mind a leíró használatban. Az alkorpusz hat BA-ige összesen 38 előfordulását tartalmazza performatív használatban: a *pregar* (21) 'kér', a *suplicar* (6) 'kérlel/könyörög', az *encarregar* (5) 'megkér', a *requerir* (3) 'kér/kérelmez/igényel/megkíván', az *amonestar* (2) 'figyelmeztet/int' és az *exortar* (1) 'buzdít/int' igéket. A leggyakoribb előfordulás

a *pregar* 'kér' ige, amely a legáltalánosabb, legsemlegesebb jelentésű e hat közül. Leíró használatban szintén hat BA-ige összesen 15 előfordulása jelent meg a vizsgált szerkezet kontextusában: *dir* (5) 'mond', *pregar* (4) 'kér', *suplicar* (2) 'kérlel/könyörög', *demanar* (2) 'kér/kérdez', *encarregar* (1) 'megkér', *cridar* (1) 'kiált'. A korpusz jelenleg túl kicsi ahhoz, hogy érvényes általánosításokat tehesünk, hiszen a vizsgálat kiterjesztésével előfordulhat, hogy a jelenleg vizsgált szövegekben csak leíró használatban szereplő BA-igét is megtaláljuk majd performatív használatban. Az azonban kivüláglík, hogy nem minden BA-ige alkalmas, vagy ugyanolyan mértékben alkalmas performatív használatra. Úgy tűnik, performatív igeiként a „semlegesebb” igék jelennek meg gyakrabban, a specifikusabb igék inkább csak mellérendelő szerkezetekben (Parl 93, 16: *vos prec, amonest e requir* 'kérem, intem Önt és elvárom Öntől'; Parl 169, 7: *vos prega, amonesta e exorta* 'kéri, inti és buzdítja Önt') (vö. Taavitsainen és Jucker (2007: 126, 129) hasonló példáival az angol nyelvre vonatkozóan). Ezeket gyakran az teszi specifikusabbá a semlegesebb igeiknél, hogy a beszédaktus végrehajtásának módjára is utalnak.¹² Egyes, csak leíró használatban előforduló igék feltehetőleg nem is szerepelhetnének performatív használatban, hiszen nem egy illokúciós aktusra utalnak, hanem egy lokúciós aktusra, például a 'mond' és 'kiált' igék. Az alkorpuszban megjelenő BA-igék mind direktívákat írnak le, ami arra utal, hogy a katalán „*voler* 'akar' + FI” szerkezet direktívák végrehajtására volt alkalmas a középkori katalánban.

Amint fentebb említettem, a nyelvek eltérnek az explicit performatívumok használatát illetően (vö. például Traugott és Dasher (2004 [2002]: 193 fentebbi példáját a japánról). A parlamenti beszédek célja általában valamilyen direktíva végrehajtása volt, és ennek megtételekor a performatív ige meg is jelenik. Úgy tűnik, a középkori katalánban ebben az intézményesült beszédműfajban valószínűleg a direktívák explicit performatív igével való végrehajtása volt az általános (vö. Kohonen (2000) hasonló megfigyelésével az ó- és középkori angol nyelvre nézve).

3.2.3. A beszédaktusok beazonosítása

A BA-igék nem utalnak egyértelműen a ténylegesen végrehajtott beszédaktus mibenlétére. Bár használatuk olyan értelemben nem teljesen szabad, hogy nem bármely BA-igével hajtható végre bármely beszédaktus, az igék

¹² Ehhez lásd Taavitsainen és Jucker (2007: 116) hasonló példáját: *seid he lyed* 'azt mondta, hogy hazudik' és *accused him of lying* 'hazugsággal vádolta meg', melyek közül az utóbbi a beszélői attitűdöt és a végrehajtás módját is kódolja.

csupán a beszédaktus-osztályt határozzák meg. Felmerül a kérdés, hogy vajon honnan tudjuk, milyen beszédaktusról van szó, ha a BA-igékből ez nem derül ki. Először az illokúciós aktus fajtáját kell megállapítanunk. Searle (1991b [1975]) az illokúciós aktusok fajtáit feltételek egy halmazával határozza meg, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy egy adott beszédaktusról beszélhessünk. Nézzük meg, melyek ezek a feltételek a direktívák esetében, és találunk-e a történeti példákban rájuk utalásokat. Searle (1991b [1975]: 65) a direktívák feltételeiként a következőket adja meg:

- „a) előkészületi feltétel: H [hallgató] képes A [a kívánt cselekedet] végrehajtására
- b) komolysági feltétel: S [beszélő] akarja, hogy H megtegye A-t
- c) propozíciós tartalmi feltétel: S predikálja H jövőendő A aktusát
- d) lényegi feltétel: arra irányuló kísérletnek számít, hogy S rávegye H-t A megtételére”.

A beszédaktus-elmélet szerint egyes mondatok használhatóak konvencionálisan indirekt direktívák végrehajtására. Searle (1991b [1975]: 65) a közvetett direktívák három altípusát különbözteti meg: azokat, amelyek a direktív illokúciós aktusok végrehajtásának szerencsefeltételeivel kapcsolatosak, azokat, amelyek a cselekvés végrehajtásának indokait érintik, és azokat, amelyek az egyik elemet a másikba ágyazzák. Egyes, a H-nak A megtételére való vágyát vagy hajlandóságát érintő mondatokat is „standard módon használunk közvetett kérések vagy más direktívák, pl. parancsok végrehajtására” (Searle 1991b [1975]: 58–59).

A vizsgált történeti szövegekben a „*voler* 'akar' + FI” szerkezet előfordulásainak környezetében megjelenő egyes határozók vagy tagmondatok kapcsolatba hozhatóak a fent bemutatott feltételekkel és a direktívák indirekt végrehajtásának módozataival. Ezek a határozók vagy tagmondatok a következő csoportokba sorolhatóak: amelyek utalnak 1. a beszélőnek azon vágyára, kívánságára, hogy a hallgató hajtsa végre a kért cselekvést, és hangsúlyozzák ezen óhaj, vágy erősségét, 2. a kérés végrehajtásának módjára, és fokozzák a kérés intenzitását, 3. a kért cselekvés végrehajtásának indokaira, és végül 4. a hallgatónak a kívánt cselekvés végrehajtására való hajlandóságára. Jól látható, hogy az 1. csoport elemei a komolysági feltételre utalnak vissza, míg a 2. és a 3. csoport elemei a lényegi feltételre, azaz a hallgató meggyőzését szolgálják, hogy hajtsa végre a kívánt cselekvést. A 3. csoport

és a 4. csoport a direktívák közvetett végrehajtásának egy-egy módjára utalnak. Ilyen nyelvi elemek mind a leíró, mind a performatív használatú BA-igék kontextusában megfigyelhetők, de mivel lényegi különbség nem tapasztalható, közösen mutatok be rájuk néhány példát.

1. csoport: a beszélőnek a kért cselekvés végrehajtására vonatkozó kívánságára utaló, vagy ezen óhaj, vágy erősségét hangsúlyozó határozók, illetve tagmondatok: *tan devotament (e humil) com havem pogut* 'a lehető legodaadóbban (és legalázatosabban)'; *ab la major instància que podien* 'amilyen állhatatosan csak tudták'; *ab quanta voluntat podem* 'amilyen eltökélten csak tudjuk'.

2. csoport: a kérés végrehajtásának módjára utaló, a kérés intenzitását fokozó határozók, illetve tagmondatok: *així caramente com pot* 'a lehető legkedvesebben'; *afectuosament* 'nyájasan'; *en la millor forma e manera que puix e deig* 'a legszebb formában és módon, ahogyan tudok és illik (kérni)'; *cordialment* 'szívélyesen'.

3. csoport: a kért cselekvés végrehajtásának indokaira utaló határozók, illetve tagmondatok: *així com faeren als nostres predecessors* 'ahogyan elődeinkkel is tették'; *per conservació de nostra corona* 'királyságunk fennmaradása végett'; *segons lo cas requer* 'amint a helyzet megköveteli'; *havents deguda consideració a les dites necessitats* 'alaposan megfontolva az említett szükségleteket'; *per contemplació nostra* 'ránk való tekintettel'.

4. csoport: a hallgatónak a kívánt cselekvés végrehajtására való hajlandóságára utaló határozók, illetve tagmondatok: *sia de vostre mercè*¹³ 'legyen olyan kegyes'; *plàcia a Déu* 'tetsszen Istennek'; *plàcie't* 'tetsszen Önnek'; *ab gran amor e concòrdia* 'nagy szeretettel és egyetértésben'; *per sa gràcia e mercè* 'irgalmából és kegyelméből'

A kontextusban egyéb kifejezéseket is találhatunk, amelyek további érveket szolgáltatnak a végrehajtott beszédaktus mibenlétét illetően. Tekintsük a következő (8) példát.

¹³ Feltehetőleg ez maga is konvencionális indirekt formula lehet.

- (8) *Per què, tan devotament e humil com havet pogut, ab les mans juntes e genollons en terra, **havem** lo dit senyor rei **suplicat** que ell, per sa gràcia e mercè, la sua porta de benignitat, qui era tancada, per mèrits d'alcuns, així com fo aquella de paradís per lo pecat d'Eva, **vulla** per contemplació nostra **obrir**.* (Parl 57, 16–22, 1388)
akar.ESZ3.KÖT.JEL nyit.FI

'Ezért a lehető legodaadóbban és legalázatosabban, kezeinket összetéve és letérdelve a földre **kérleltük** urunkat királyunkat, hogy irgalmából és kegyelméből jóindulatának kapuját, amely eddig zárva volt egyesek miatt, mint ama paradicsomi kapu Éva vétke miatt, ránk való tekintettel **akarja megnyitni** (= **nyissa meg**).'

A (8) példa előzménye, hogy a király és az urak között ellentét feszült, amelyet a királyné igyekezett közbenjárásával elsimítani. Az explicit performatív ige használatán túl már Austin (1990 [1962]: 85–88) is számos eszközt sorol fel, amelyek segítenek megállapítani, hogy egy megnyilatkozás miként értendő. Ezek között említi a „megnyilatkozások kísérői” néven a gesztusokat és más nem verbális cselekvéseket, „melyek időnként szavak nélkül is működnek”. A fenti példában a nem verbális kísérőelemekre való utalások megerősítik a feltevést, hogy kérésről, de még valószínűbb, hogy könyörgésről van szó, hiszen térdelve és a kezünket összetéve könyörögni szoktunk. Ezekben a kontextusokban tehát feltehetőleg a direktívák végrehajtásának egy intézményesült és konvencionális formájáról van szó. Különösen érdekesek a parlamenti beszédekben oly gyakran alkalmazott bibliai idézetek is, mert ezeknél előfordul, hogy a vizsgált szerkezet az eredeti latin idézet katalán fordításában található meg. Az ilyen szövegszerű megfelelések nagy jelentőséggel bírnak a történeti kutatásban, ugyanis igen erős evidenciát szolgáltatnak egy adott szerkezet jelentésére vonatkozóan. Tekintsük a következő (9) és (10) előfordulásokat.

- (9) *E per ço lo savi (Sapiente, primo) crida e diu: (...) Diligite iustitiam qui iudicatis terram: „!o vosaltres qui judicau la terra, **vullats amar justícia!**”* (Parl 188, 20–21, 1442)
akar.TSZ2.KÖT szeret.FI

'És ezért a bölcs (*Bölcsességek könyve*, 1) így kiált és mondja: (...) *Diligite iustitiam qui iudicatis terram*: „Ó, ti, kik ítéltetek a föld fölött, **akarjátok szeretni** (= **szeressétek**) az igazságosságot!”'

Simó Salvador, Barcelona püspöke fenti (9) megnyilatkozásában a katalán *vullats amar* 'akarjátok szeretni' szerkezetet a latin *diligite* 'szeressétek' felszólító forma megfelelőjeként áll, ami alátámasztja, hogy a szerkezet a főnévi igenévben leírt cselekvés végrehajtására való felszólításként volt használatos, és a hasonló kontextusokban szó szerinti jelentése háttérbe szorult.

(10) *E per això David (...) dix tals paraules: Deus iudicium tuum regi da et iustitiam filio regis: „o Senyor!*

Vulles donar al rei lo recte judici, mas justícia

akar.ESZ2.KÖT ad.FI

vulles donar al fill del rei”. Notantment David,

akar.ESZ2.KÖT ad.FI

per la fervor que havia de la justícia, no solament pregava per ell, que justament l'administràs, mas encara suplicava que la trematés a sa posterioritat, ço és a saber, al fill del rei. (Parl 185, 31 – 186, 6, 1442)
'Ezért Dávid (...) a következő szavakat mondta: *Deus iudicium tuum regi da et iustitiam filio regis*: „ó, Uram! Akard megadni (= add meg) a királynak a méltó ítéletet, és igazságot akarj adni (= adj) a király fiának”. Figyelemre méltó, hogy Dávid, igazság utáni vágyában nemcsak a maga számára kért igazságos eljárást, hanem azért is könyörgött, hogy ez utódaira is átszármaazzon, azaz a király fiára.'

Hasonlóan az előző példához, (10)-ben a katalán *vulles donar* 'akarj adni' szerkezetet a latin *da* 'adj' felszólító forma megfelelőjeként áll. Simó Salvador, Barcelona püspöke beszámol egy korábbi beszédaktus végrehajtásáról, és ehhez három, a beszédaktusra utaló igét is alkalmaz. Az elsőt a beszédaktus szó szerinti felidézése előtt: *dix tals paraules* 'a következő szavakat mondta', ez azonban annyira általános, hogy nem árulja el, milyen beszédaktusról van szó, hiszen nem utal az illokúcióra, csak a lokúcióra. Az idézetet követően azonban az ahhoz fűzött magyarázatban két másik ige is megjelenik, a *pregar* 'kér' és az intenzívebb kérésre utaló *suplicar* ige, amelyet magyarrá a 'kérel' vagy 'könyörög' igével fordíthatnánk. Az idézetben mindkét esetben a „*voler* 'akar' + FI" szerepel, és semmi sem árulja el, hogy az egyik esetben kérésről, a másikban pedig könyörgésről lett volna szó, azaz nem derül ki az illokúciós erő különbsége. A beszámolóban ezért a két eltérő ige használatát stilisztikai fogásnak, a szóismétlés elkerülésére való törekvésnek is betudhatjuk. Mivel a szó szerinti idézet nem mutat különbséget a két beszédaktus végrehajtásában, intuíciónellenes lenne azt feltételezni, hogy a beszédaktusokról beszámoló

személy két különféle beszédaktusként értelmezte azokat. Ráadásul az illokúciós erő különbségeit gyakran valós szituációkban is nehéz tetten érni. Ki tudná pontosan meghatározni, a valóságban hol húzódik a határ a kérés, kérélelés, könyörgés vagy unszolás között? A *pregar* 'kér' és *suplicar* 'kérlel' igék általánosabb jelentésüknél fogva feltehetőleg többfajta direktíva leírására is használhatóak. Ezt a feltételezést támasztja alá a fentebb bemutatott tény, miszerint e két ige, különösen a 'kér', performatív használatban is gyakran megjelenik, szemben más, csupán leíró használatban előforduló igékkel.

3.2.4. *Hatalmi viszonyok*

Searle (1991a [1969]: 50) az illokúciós aktusokat létrehozó szabályokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy „az utasítás és parancs esetében megtaláljuk azt a további előkészületi szabályt, hogy S-nek H feletti tekintélyi (felettesi) helyzetben kell lennie”, és az ilyen beszédaktusok végrehajtása „olyan kísérletnek számít, amelynek célja, hogy H az A-t S H feletti autoritása folytán hajtsa végre”. A hatalmi viszonyok vizsgálata, a beszélő és a hallgató hatalmi helyzete, a társadalmi hierarchiában betöltött szerepük segíthet különbséget tenni az egy illokúciós aktus osztályba tartozó beszédaktusok között: ilyen értelemben beszélhetünk javaslat, tanács, könyörgés, kérés, parancs, utasítás stb. beszédaktusokról a direktívák osztályán belül. (11)-ben látható, hogy milyen beszélők és címzettek fordultak elő az alkorpusz szövegeiben. Bal oldalon látható a beszédaktust végrehajtó személy, jobb oldalon pedig a címzett.

(11)király/királyné/kormányzó/püspök/érsek/a gróf követe: a parlament
király/Dávid: Isten
Izrael 12 törzse/nemes: király

A beszédaktus végrehajtója/i és a címzett/ek között fennálló hatalmi viszonyok segíthetnek megállapítani, hogy milyen beszédaktusról lehetett szó. Így például, ha Isten a címzett, nem lehet szó parancsról, hanem inkább kérésről, vagy még inkább könyörgésről. Amennyiben azonban a beszélő a király, a címzettek pedig a nemesek, akkor kérésről, de akár parancsról is szó lehet. Az interakcióban részt vevő személyek közt fennálló társadalmi és hatalmi viszonyok egyes BA-igék megjelenésével is összefüggést mutathatnak. A korpusz kiterjesztésével az is világosabbá válik majd, hogy vajon a társadalmilag alá-, illetve fölrendelt személyek ugyanazokat az igéket használhatják-e egy direktíva végrehajtására. A korpusz azonban egyelőre túl kicsi, és a hatalmi viszonyok tekintetében sem reprezentatív.

3.3. Közvettség?

A katalán „*voler* ’akar’ + FI” szerkezet használatával a beszélő célja feltehetőleg az, hogy rávegye a hallgatót a főnévi igenévben leírt cselekvés végrehajtására. Szószerinti értelmezésben azonban nem arra szólítja fel, hogy tegye meg a kívánt dolgot, hanem csupán arra, hogy **akarja** megtenni azt. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon indirekt beszédaktusokról van-e szó. A beszélő azon kísérlete, hogy a hallgatót rávegye valaminek a megtételére, Searle osztályozásában direktíva beszédaktusnak számít. A beszédaktus-elmélet szerint a hallgató vágyára vagy szándékára utaló mondatok használhatóak konvencionálisan indirekt direktívák végrehajtására (Searle 1991b [1975]: 58–59). Searle (1991b [1975]: 66) azonban a következő általánosítást fogalmazza meg a közvetett direktívák végrehajtásának ezen módjáról: „S (= *beszélő*) végrehajthat egy közvetett direktívát azáltal, hogy vagy állítja, hogy vannak, vagy kérdezi, hogy vannak-e jó vagy mindent elsöprő indokai A megtételére, kivéve, amikor az indok az, hogy H (= *hallgató*) akarja vagy óhajtja stb. A-t megtenni, mely esetben S csak azt kérdezheti, hogy H akarja-e, óhajtja-e stb. megtenni A-t”. Az általam vizsgált példákban azonban a beszélő sem nem állítja, sem nem kérdezi, hogy a hallgató akarja-e vagy szeretné-e végrehajtani a kérdéses cselekvést, hanem javasolja, felszólítja őt, hogy rendelkezzen ilyen szándékkal, a felszólító értelmű formát használva. Felmerül a kérdés, hogy vajon miért nem fordul elő ez a lehetőség a searle-i leírásban, és hogy egyáltalán indirektséggel állunk-e szemben. Searle (1991b [1975]: 53) a következőképpen határozza meg a közvetett beszédaktusokat: „a mondat, amely egy bizonyos fajta illokúciós aktus illokúciós erejének jelzőit tartalmazza, kimondható úgy, hogy emellett végrehajtson egy másik típusú illokúciós aktust is. (...) a beszélő kimondhat egy mondatot, és értheti úgy, ahogy mondja, s közben más propozíciós tartalmú másik illokúciót is ért rajta”. Indirekt beszédaktus esetén tehát egy „más propozíciós tartalmú másik illokúciót” értünk egy kimondott mondaton. A vizsgált előfordulások azonban csupán az egyik feltételnek felelnek meg: bár ugyanolyan típusú illokúciós aktusról van szó, a propozíciós tartalma ennek az illokúciónak eltér. Az említett példák ezért nem tekinthetők közvetett beszédaktusoknak a searle-i értelemben, hiszen esetükben nem arról van szó, hogy egy bizonyos típusú illokúciós aktust közvetetten, egy másik típusú illokúciós aktus által hajtunk végre. Beszélhetünk azonban az illokúciós aktus típuson **belüli** közvetettségről. Tehát direktívát hajtunk végre egy másik direktíva által, a két direktíva

propozíciós tartalma azonban eltér: látszólag a szándékra, valójában azonban a cselekvésre szólítunk fel.¹⁴

Ezek a katalán „*voler* ’akar’ + FI” szerkezettel végrehajtott beszédaktusok hasonlítanak az olyan magyar beszédaktusokhoz, mint *Legyél olyan kedves kinyitni az ablakot* vagy *Légy szíves, add ide a sót*. Az első esetben a felszólítás formailag csak a hallgató hajlandóságára vonatkozik, amelyet a cselekvés megtételét illetően érez, a második esetben a beszélő felszólítja a hallgatót a kívánt cselekvés végrehajtására is, ezt azonban a cselekvés megtételére érzett hajlandóságra való felszólítás előzi meg. Az ilyen és hasonló előfordulások a közvetett illokúciós aktusokhoz hasonlóan az udvariassággal magyarázhatók. Ezek a kérések nem érintik közvetlenül az előkészületi feltételeket, hiszen direktívát akkor is végrehajthatunk, ha tudjuk, hogy a hallgató nem érez vágyat, hajlandóságot a beszélő által kívánt cselekvés megtételére. A világtudásunk azonban megmondja, hogy amennyiben érez ilyet, az nagymértékben növeli a cselekvés végrehajtásának esélyét. Ez a stratégia ugyanakkor udvariasabbnak bizonyul, hiszen a felszólító mód nem magát a cselekvést, csupán az annak megtételére vonatkozó szándékot érinti. Amennyiben a hallgató elfogadja ezt a szándékot a cselekvésre, feltehetőleg végre is fogja hajtani azt. Ugyanakkor azonban ez a forma teret enged a hallgatónak, megadja neki a választás lehetőségét, hogy végrehajtsa-e a cselekvést vagy nem. Ilyen módon tehát közvetetten és ezáltal udvariasabban fejezi ki magát a beszélő, növelve az opcionalitást. Másrészt a cselekvés végrehajtásának felelőssége így nem a beszélőt terheli: ha a hallgató megteszi a kért cselekvést, saját akaratából teszi.

A középkori katalán szerkezettel kapcsolatban két hipotézist vethetünk fel. Egyrészt elképzelhető, hogy használatának célja az udvariasság, ahogy azt fentebb leírtuk. Másrészt az is feltételezhető, hogy pusztán nagyobb kifejező erővel ruházza fel a mondanivalót, és célja, hogy a kérést meggyőzőbbé, erőteljesebbé tegye a hallgató akarati világára való apellálás által (vö. Menéndez Pidal elképzelésével a hasonló spanyol szerkezetről, Beardsley 1921: 34).

¹⁴ A helyzet épp fordított a közvetettség egy újabb, az itt bemutatott és a searle-i értelmezéstől is eltérő fajtája esetében, amelyet a beszédaktus-igék performatív használatának esetén figyelhetünk meg, amikor egyazon szemantikai mezőbe tartozó beszédaktus-igéket egymással „felcserélünk”, például ha a *kérni* ige használatával hajtunk végre egy parancsot. Ilyenkor is direktívát hajtunk végre egy másik direktíva által, ráadásul a két illokúciós aktus propozíciós tartalma is megegyezik, csupán a beszédaktus erőssége az, ami eltér. Ilyen értelemben a performatív használaton belül is beszélhetünk közvetettségéről.

Ilyen értelemben a perifrázis használata egyfajta meggyőző stratégia része lenne. A kettő együtt is lehetséges, hiszen nem zárják ki egymást: a kérés intenzitását fokozó szerkezet konvencionalizálódhatott egy direktíva végrehajtásának udvarias eszközeként. A beszédhelyzetek vizsgálata is az udvariasságra utal, hiszen gyakran egy alárendelt személy használja feljebbvalójával szemben, vagy pedig egy lovag, aki még harc esetén is udvariasan és tiszteletteljesen igyekszik viselkedni.

4. Konklúzió

Tanulmányomban a középkori katalán „*voler* ’akar’ +FI” szerkezet 59 előfordulását vizsgáltam meg. Az előfordulások kontextusából nyilvánvaló, hogy a hangsúly nem az „akaráson” van, hanem a főnévi igenév által kifejezett, elvárt cselekvésen. A perifrázis használata feltehetőleg direktívák udvarias, (nem a searle-i értelemben) közvetett végrehajtásának konvencionális eszköze volt a vizsgált nyelvallapotban. Jelen dolgozat célja az volt, hogy bemutassa a kutatás kezdeti szakaszában felmerülő módszertani nehézségeket, amelyek a beszédaktusok azonosítását érintik. A beszédaktusok történeti kutatásában (is) meg kell különböztetnünk a BA-igék leíró, illetve performatív használatát. Míg a leíró használat a legfontosabb forrásunk egy megnyilatkozás illokúciós erejének megállapításához, hiszen ilyenkor a BA-ige és a leírt beszédaktus szorosabb megfelelése figyelhető meg, a performatív használat közvetlen idézése a megnyilatkozás formájáról nyújt pontosabb információt. A perifrázist közvetlen beszédben és leírásokban is megtaláltam. Ugyanakkor a vizsgált szerkezet kontextusában egyes határozók és tagmondatok is megfigyelhetők voltak, amelyek kapcsolatba hozhatóak a direktívákat definiáló feltételhalmazzal, és így segítenek annak megállapításában, hogy az adott megnyilatkozást miként értelmezzük. A vizsgálat arra az érdekességre is rávilágított, hogy egy adott illokúciós aktus típuson belül is beszélhetünk közvetettségről olyan értelemben, hogy egy adott propozíciós tartalmú illokúciós aktust egy attól eltérő propozíciós tartalmú, de ugyanabba az osztályba tartozó illokúciós aktus által hajtunk végre. Ez azonban nem felel meg a searle-i indirektség-értelmezésnek.

A kutatás későbbi fázisában meg kell majd vizsgálni, hogy van-e különbség a katalán és spanyol „*gondol*’ + FI” és „*akar*’ + FI” szerkezetek használata között a vizsgált nyelvallapotban, és le kell írni az esetleges különbségek természetét. Körvonalazni kell, hogy az egyes perifrázisok milyen szövegtípusokban fordulnak elő, és milyen megoszlást mutatnak nyelvek, szövegtípusok

és nyelvtörténeti korszakok szerint. Az eredmények értelmezéséhez érdemes átfogó képet nyerni a direktívák végrehajtásának különböző módjairól (amelyek közül a jelenleg vizsgált stratégia csupán egy), és nem nyelvészeti információkat is bevonni a kutatásba (például a vizsgált nyelvi korra vonatkozó szociológiai információkat). A kontextus további kiterjesztésével feltehetően további leíró módon használt BA-igéket is fogok találni, amelyek támpontokat nyújthatnak majd a szerkezetek értelmezéséhez.

Hivatkozások

- Arnovick, Leslie K. 1999. *Diachronic Pragmatics: Seven Case Studies in English Illocutionary Development*. [Pragmatics & Beyond New Series 68]. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins.
- Austin, John L. 1990 [1962]. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Beardsley, Wilfred A. 1921. *Infinitive constructions in old Spanish*. New York, Columbia University Press.
- Bybee, Joan L. 2002. Cognitive processes in grammaticalization. In Michael Tomasello (szerk.) *The New Psychology of Language*, Volume 2. New Jersey, Lawrence Erlbaum. 145–167.
- Colon, Germà 1978 [1976]. Sobre el perfet perifràstic ‘vado + infinitiu’, en català, en provençal i en francès. In Germà Colon (szerk.) *La llengua catalana en els seus textos*. 2. kötet. Barcelona, Curial. 131–174.
- Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Benjamins. 103–120.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Benjamins. 83–102.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jacobs, Andreas – Andreas H. Jucker 1995. The historical perspective in pragmatics. In Andreas H. Jucker (szerk.) *Historical Pragmatics*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins. 3–27.
- Jucker, Andreas H. – Irma Taavitsainen (szerk.) 2008. *Speech Acts in the History of English*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins.
- Kohnen, Thomas 2000. Explicit performatives in Old English: A corpus-based study of directives. *Journal of Historical Pragmatics* 1/2: 301–321.

- Kohnen, Thomas 2007. Text types and the methodology of diachronic speech act analysis. In Susan M. Fitzmaurice – Irma Taavitsainen (szerk.) *Methods in Historical Pragmatics*. [Topics in English Linguistics 52]. Berlin/New York, Mouton de Gruyter. 139–166.
- Montgomery, Thomas 1998. *Medieval Spanish Epic: Mythic Roots and Ritual Language*. University Park (Pennsylvania), The Pennsylvania State University.
- Nagy C. Katalin 2009. A grammatikalizáció kontextusai. Mire jó a középkori epika előadói stratégiáit tükröző perifrázisok vizsgálata? In Sinkovics Balázs (szerk.) *LingDok8: Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 87–112.
- Nagy C., Katalin 2010. The pragmatics of grammaticalisation: The role of implicatures in semantic change. *Journal of Historical Pragmatics* 11/1: 67–95.
- Pérez Saldanya, Manuel 1998. *Del llatí al català. Morfosintaxi verbal històrica*. València, Universitat de València.
- Searle, J. R. 1991a [1969]. Az illokúciós aktusok szerkezete. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 1. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó. 30–52.
- Searle, J. R. 1991b [1975]. Közvetett beszédaktusok. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 1. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó. 53–76.
- Taavitsainen, Irma – Andreas H. Jucker 2007. Speech act verbs and speech acts in the history of English. In Susan M. Fitzmaurice – Irma Taavitsainen (szerk.) *Methods in Historical Pragmatics*. [Topics in English Linguistics 52]. Berlin/New York, Mouton de Gruyter. 107–138.
- Traugott, Elizabeth C. – Richard B. Dasher 2004 [2002]. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, Arnold.

HANGKIVETŐ FŐNEVEK ANALÓGIÁS KERETBEN

RUNG ANDRÁS

1. Bevezetés

A szabályalapú nyelvtanok (akár hagyományosak, akár generatívak) sokszor jó közelítő leírást adnak az alaktani viselkedésről, azonban képtelenek olyan nyelvi jelenségeket magyarázni, mint például a fokozatosság, nyelvi ingadozás, a gyakoriság hatása a nyelvi változásra (Skousen 1989). Ennek legfőbb oka, hogy egzaktásra, a modellek egyszerűségére törekzenek, de emiatt figyelmen kívül hagyják mindazokat az ismereteket, amelyeket a nyelv valós működéséről megtudtunk pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai kutatásoknak köszönhetően, illetve megállapításaikat elméleti konstrukciók alapján és részjelenségek megfigyeléséből teszik, sokszor a valós adatok nagy részét figyelmen kívül hagyva. Másik súlyos hibája a hagyományos és a generatív elméleteknek, hogy a nyelven kívüli hatásokat, például a használati gyakoriságot teljesen kiküszöbölték a nyelvi leírásból, holott számos esetben a nyelven kívüli elemeknek jelentős hatása is lehet magának a rendszernek a formálódására (Rung 2008).

Az említett nyelvi jelenségek leírásában az analógiás nyelvtanok jobban közelítik a pszichológiai realitást, azaz a valós nyelvi működést. Felszíni alakokra építik leírásukat, mint a nyelvből megfogható biztos és létező elemekre, működésüket nem a jelenségeket megragadni próbáló rendezett vagy rendezetlen szabályok sora, hanem az alakok egymásra hatása határozza meg. A nyelv működését lokális, atomi szinten vizsgálják, nem pedig általánosabb szabályokból és azok megszorításaiból vezetik le.

Ha bármely nyelv analógiás nyelvtanát kívánjuk megírni, annak egyik alapfeltétele az, hogy tudjuk, mely fonémák-hangok, alakok (Bybee 2001), konstrukciók (Goldberg 1995) hasonlóak az adott nyelvben, és ezek hasonlósága milyen mértékű, min alapszik. Természetesen ehhez először meg kell határozunk, hogy a hasonlóságot milyen paraméterek mentén mérjük, milyen tulajdonságokban számít egyáltalán a hasonlóság.

Feltételezésem szerint az egyes nyelvi elemek nem elszigetelten léteznek, hanem szoros és állandó interakcióban vannak egymással, amelynek egyik legfontosabb mozgatórugója az analógia (Itkonen 2005). Ha a nyelvben

valahol változás következik be, akkor az az erőviszonyokra azonnal hatással van, és a rendszer egészének változásához vezet. Ezt a legtöbb 20. századi nyelvelmélet el is ismeri. Ennek megfelelően az egyes állapotok leírásával foglalkozik a szinkrón nyelvészet, míg az ezek közti átmenetek vizsgálatával a diakrónia.

Ez a megközelítés azonban kimondva vagy kimondatlanul azt közvetíti, hogy vannak mindig stabil, önmagukban megfigyelhető állapotok. A nyelv változik, de maga a változás nem alapvető minősége. Az analógiás nyelvtanok által megfigyelt tények, jelenségek azonban cáfolják ezt a szigorú és merev szétválasztást (Philips 2006). A változás és az állapot nehéz szétválaszthatóságából következik, hogy a rendszer a maga statikusságában nem létezik, vagy legalábbis olyan absztrakt fogalom, amely a nyelvvel való valós munkára alkalmatlanná teszi.

Ha a nyelvi jelenségeket szorosan összefüggőnek vesszük, és változásukat lényegi elemüknek tekintjük, akkor felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán lehet-e és értelmes-e a nyelvnek bármely részjelenségét leírni anélkül, hogy más részleteit ne vennénk figyelembe, hisz az összefüggések feltárása nélkül a jelenség értelmezhetetlen vagy csak részlegesen értelmezhető lesz.

A leírás ebben az esetben valóban nem lesz tökéletes, de mivel a nyelvi változás teljességét az arról való meglehetősen korlátozott és szerény tudásunk miatt semmiképp sem tudjuk megragadni, így mégis kénytelenek vagyunk csak egyes darabjait vizsgálni. A hagyományos megközelítésekkel ellentétben azonban nem állítom, hogy ezeket a részleteket önállóan és pontosan le tudjuk írni, hanem úgy vélem, hogy újabb leírások fényében majd kiegészítésre szorulnak a későbbiekben. Adatainkat folyamatos változásukból kifolyólag sosem tudjuk megragadni, de ez nem is gond, hisz a nyelvészet célja nem feltétlenül a leírás, hanem a leírást meghatározó nyelvi folyamatok megértése és pszichológiailag reális feltárása.

A szavak összehasonlításában azok felszíni szerkezetét és alakjaik gyakoriságát veszem alapul, mivel számos, megfelelő mértékben meggyőző kutatás a mögöttes szerkezeteket inkább gátló, semmint hasznos elméleti konstrukcióknak tartja (Bybee 2000, 2001, 2002, 2010, Kálmán 2008, Rebrus–Törkenczy 2008, Benua 1995, 1997, Steriade 2000), így a felszíni alakok közt nem mögöttes alakok alapján keresnek kapcsolatokat és megfeleléseket.

Csak a felszíni alakokra hagyatkozva az ingadozással és fokozatossággal szorosan összefüggő analógiás kiegyenlítődés is jól megragadható jelenséggé válik (Kraska-Szlenk 2007). Feltételezésem szerint az analógiás alapú

változásokat több további szempont is meghatározza (használati mód, jelentés stb.), de ezekből a legfontosabb a hangtani/fonológiai hasonlóság (Skousen és mtsai. 2002). Elemzésemben a nyelvi ingadozást mint a változás folyamatának legkézzelfoghatóbb jelét vizsgálom, nem pedig mint a szociolingvisztikai értelemben vett variabilitás letükröződését. Az adatok vizsgálata során láthatjuk, hogy az ingadozás a szavak belső szerveződésének és viszonyainak, illetve a nyelvhasználat általános hatásainak köszönhető, nem pedig a beszélők sokféleségének és egyedi nyelvhasználatbeli eltéréseiknek.

Írásomban a hangkivető tövek elemzése több célt is hivatott szolgálni. Elsődlegesen a hasonlósági viszonyok és a gyakoriság kapcsolatának vizsgálatával meg kívánom mutatni, hogy egy példányalapú, analógiás megközelítés alkalmas, sőt a szabályalapúaknál lényegesen alkalmasabb ezen tövek elemzésére. Elemzésemet korábbiaknál részletesebben bemutatott nyelvi adatokkal támasztom alá, amelyek más kutatásokhoz is alapot jelenthetnek.

A viszonyok értelmezése azonban sokszor csak az egyedi alakok alapos vizsgálatával hajtható végre. Sajnos az egyes vizsgálatra érdemes kisebb csoportok még nagy korpusz segítségével való elemzés esetén is alkalmatlanok a statisztikai alapú feldolgozásra, és csak akár egyedinek is tekinthető jelenségek és tendenciák felismerésére szorítkozhatunk ezekben az esetekben.

2. Források és adatok

Korpuszalapú vizsgálataimban a Szószablya webkorpusz (Halácsy és mtsai. 2003) gyakorisági adatait használtam fel, amelyet azért választottam, mert jelenleg ez a legnagyobb, mintegy 19,1 millió szóalakot tartalmazó korpusz, amely 3,493 millió magyar weboldal és 1,486 milliárd szó alapján készült. Így az ezt méretben követő 187,6 millió szavas Magyar Nemzeti Szövegtárnál (http://corpus.nytud.hu/mnsz/index_hun.html) nyolcszor több adatot tartalmaz. A Szövegtár mintegy 90%-a szerkesztett (sajtó, szépirodalom, tudományos és hivatalos) szövegeket tartalmaz, amelyek egy része még a 20. században keletkezett, illetve nem a magyar köznyelvet reprezentálja, hanem annak valamely határon túli változatát (22,9 millió szövegszó). Csak 17,8 millió szövegszóból áll az a része, amely alkalmas lenne a magyar köznyelv változásának és az ingadozás jelenségeinek tanulmányozására. Mivel kutatásomban cél volt, hogy minél több nyelvi adattal dolgozzak, és hogy inkább a hétköznapi, szerkesztetlen szövegek kerüljenek előtérbe, ahol a változás jelenségei jobban tetten érhetők, a Szószablya webkorpusz erre a vizsgálatra sokkal alkalmasabbnak tűnt.

A korpusz tövek helyett szóalakokat, elnagyolt gyakorisági kategóriák helyett pedig pontos gyakorisági számokat tartalmaz, amely alkalmassá teszi nyelvészeti és nyelvtechnológiai kutatásokra. A Szószablya webkorpusz nagy erenye, hogy válogatatlan, sokszor a beszélt nyelvhez közelebb nyelvhasználatot és írásmódot rögzítő anyagokat (fórumok, blogok) is nagy arányban tartalmaz, így az ez alapján tett megállapításaim is jobban közelíthetik a magyar nyelvi valóságot. A Szószablya webkorpusz egy szóalakhhoz 4 gyakorisági számot ad meg, aszerint, hogy a szöveg (weboldal), amelyből származik, mennyire jól követi a magyar helyesírás szabályait a szavak szintjén. Az osztályozásba a szónál (szóköztől szóközig terjedő egység) magasabb szintű helyesírási szabályokat nem vették figyelembe. A legszerkesztettebb szövegek 589 millió szóalakot tartalmaznak, ezekhez a korpusz tartalmaz a hunmorph (Trón és mtsai. 2006) program által készített morfológiai elemzéseket is. Minden esetben a nagyobb, 1,486 milliárd szóalakra vonatkozó gyakorisági számokat használom, mivel a nagyobb korpusz több a beszélt nyelvhez közeli alakot tartalmaz, amelyeknek szerzői a magyar helyesírást, mint kötelező érvényű normát kevésbé tartják fontosnak.

A korpusz használata során a következő tényeket tartottam szem előtt. A korpusz dominánsan magyar szövegek alapján készült, amelyeknek azonosítása gépi úton történt, így még akár a jobb helyesírású szövegekben is maradhattak más nyelvi elemek, amelyek a gyakorisági adatokat is befolyásolták. A nem magyar nyelvi elemek kiszűrése alapvetően könnyű és hibamentes folyamat, de ha egy idegen nyelvű szó azonos egy magyar szóalakkal, akkor azok gyakorisága összeadódik (pl. angol *must* 'kell' v. magyar *must* 'szőlőital'), így az ilyen adatokkal „óvatosan” kell bánni. Ilyen jellegű problémák ékezetelen magyar szövegek során is előfordulhatnak, mint arra majd még a későbbiekben utalni is fogok.

Habár a magyar web már 2003-ban is elég jól és egyenesen reprezentálta a közbeszéd összes témáját és ezáltal azok szókincsét, az informatikához és az internethez kötődő szavak, mint *rendszergazda* vagy *kernel* vélhetően jóval nagyobb arányban vannak reprezentálva, mint ahogy egy átlagos hétköznapi szövegben elvárhatnánk.

Vizsgált korpuszom közel áll a beszélt nyelvhez, de nem beszélt nyelvi korpusz. A szövegek nem beszédben elhangzott szövegek lejegyzései, ezért pontosan nem is tükrözik annak sajátosságait, ugyanakkor behoznak csak az írott szövegekre jellemző, számunkra érdektelen problémákat (elgépelés, ékezetelen írás stb.) Kutatásom céljaival egy nagyméretű beszélt korpusz

alaján való vizsgálódás állna leginkább összhangban, de erre sem most, sem vélhetőleg a közeljövőben nem lesz mód, főleg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a méreteiben hatalmas Szószablya webkorpusz is kicsiny minden magyar nyelvi jelenség magában foglalásához.

Vizsgálatomhoz a hangkivető főneveket választottam. Választásom több okból esett rájuk. A magyar hangkivető tövek, habár zárt osztályt alkotnak, meglehetősen nagy számúak, így a viselkedésükből levonható következtetések nem szórványos, egyedi és ritka adatokon alapszanak. A hangkivető főnevek viselkedésére jellemző a fokozatos ingadozás, amelyről még a szabályalapú megközelítések engedékenyebb változatai sem tudnak teljesen számot adni.

A hangkivető szavak kimerítő jellemzése mind a mai napig nem történt meg. Generatív vagy hagyományos nyelvészeti keretrendszerekben sok leírás keletkezett (pl. Papp 1975, Vago 1980, Elekfi 1994), de ezek elméleti korlátaikból kifolyólag a hangkivető tövek több sajátosságát sem tudták megragadni. A hangkivető töveket kiindulási pontnak az is kiválóan alkalmassá teszi, hogy korábban alapos leírásokat készített viselkedésükről Törkenczy és Siptár (2000), valamint Rebrus (2000), amelyek már jó viszonyítási alapot képeznek vizsgálódásaimhoz. Ezt Rebrus és Törkenczy (2008) az enyémhez hasonló elméleti keretben újra megvizsgálta. Leírásuk sokban egybecseng eredményeimmel, de kutatásom számos új eredményt is hozott megállapításaihoz képest, mivel a hasonlóság fennállását nem csak teljes szekvenciaazonossághoz kötöm (igaz, az ettől való eltérés elméletbeli lehetőségét ők is elismerik, de leírásukban csak szórványosan alkalmazzák), és a nagy mennyiségű adat beépítése is sok nyelvi tényt helyez más megvilágításba.

A szavak alapos fonológiai ismerete nélkül lehetetlen meghatározunk egymáshoz köthető viszonyaikat és különbségüket a többi főnévtől. Amennyiben azt feltételezzük, hogy a szavak hangkivetősége nem véletlenszerűen alakult ki, akkor szükségszerűen ezeknek a szavaknak valamilyen szempontból hasonló jegyeket kell felmutatniuk. Ez a hasonlóság kézzelfoghatóvá is válik, amikor a hangkivető tövek egyes nyelvváltozatokban bevonzanak körükbe hozzájuk nagyon hasonló szavakat (pl. *motor*, *bútor*).

A Szószablya webkorpuszon túl vizsgálatomban még a BME MOKK morphdb.hu szótárára támaszkodok, amely jelenleg a legnagyobb ingyenesen is hozzáférhető nyelvi adatbázis (130 ezer tő, Trón és mtsai. 2006), ahonnan összesen 1212 hangkivető főnévi tövet választottam ki. Ezekből összesen 1097 volt a szótárban hangkivetőként megjelölve, amelyekből kivettem a *kelet*, *sportberkek*, *sodor*, *terem* szavakat. A *kelet* szó egyértelműen a *kelte* szóalak

miatt került be hangkivetőként rögzítve, ahelyett, hogy már ragozott főnévként vették volna fel a szótárba. A *sportberkek* már szóalak, és nem tő, helyesen a szótárban *sportberék*-ként kellene szerepelnie, amelynek hiányos a paradigmája. A *sodor* és a *terem* szavak valóban hangkivető főnevek, de mivel alanyesetük és számos további ragozott alakjuk egybeesik a náluk sokkal gyakoribb *sodor* és *terem* igei tövek alakjaival, ezért célszerűbbnek tartottam ezek kihagyását a vizsgálatból. Úgy véltem, hogy elegendő nyelvi adat birtokában ezek elhagyása nem vezet az eredmények jelentős módosulásához.

A szótárban hangkivetőként megadott töveken túl további 115 tövet választottam ki, amelyek valóban hangkivetők, és szerepelnek is a szótárban, de nincsenek hangkivetőként megjelölve. Ezek a szavak a hangkivetőként megjelölt 1097 szótóbból létrehozott összetett szavak, amelyekben a hangkivető tő az összetétel jobb oldali záró tagját adja. Az adatbázis mindösszesen 4 tövet ad meg ingadozónak (hangkivetés a megfelelő ragok előtt a Szószablya webkorpusz alapján *bajusz*: 35%, *főkabajusz*: nincs adat, *harcsabajusz*: 57%, *macskabajusz*: 25%), amelyeket jól azonosít.

Az egyes tövek ingadozását az összes rag és jel jellegű toldalék előtt megvizsgáltam, amelyek hangkivetést válthatnak ki: tárgyeset, szuperesszívusz, többes szám, birtokos személyragok. A Szószablya webkorpusz alapján megállapítható, hogy a *pityer*, *szlalom*, *vicikvacak* szavak már nem hangkivetők, míg további 116 tő tekinthető ingadozónak, mert ezeknél az esetek legalább 1%-ában a hangkivetést kiváltó toldalékok előtt nem történik meg a hangkivetés. 45 tónél ez az arány meghaladja a 10%-ot, 14-nél pedig több, mint 50%. Célszerű lenne ezeknek az adatoknak az alapján szótárunkat frissíteni, hisz 2010-es *Google*-lekérdezések alapján látható, hogy az analógiás kiegyenlítődes tovább folytatódik (pl. a *fátyolt* aránya 2003-ban 33,31%, 2010-ben már 49,95% a *fátylat* helyett). Természetesen ezen folyamatok pontos leírása és értékelése külön vizsgálatot érdemel az összes alak figyelembevételével. Adataim közt található a metatézises és a többeseji magánhangzó-rövidüléssel alakok is, amelyek egyben hangkivetőként is viselkednek (*-kehely*, *-pehely*, *-teher*, *-boholy*, *-lélek* végűek).

Adataimat vizsgálataimhoz átalakítottam egy olyan írásrendszerbe, ahol egy fonémának egy betű felel meg. Az egyes alakokban itt a szóbeljei zöngésedési folyamatoknak megfelelő hangot tüntetem fel, amelyeket eredetileg az íráskép nem rögzít, így lesz a *virágcsokorból virákçokor*, az adatokat azonban a magyar helyesírást követő írásmódban mutatom be. A szóalakok mögött zárójelben szereplő adatok azt mutatják, amennyiben nem jelzek mást, hogy az adott alak hányszor fordul elő a Szószablya webkorpuszban.

3. Hangkivető szavak jellemzése végük alapján

3.1. Általános jellemzők

A hangkivető szavakat elsősorban végük alapján vizsgáltam meg, mivel úgy vélem, hogy a szavak jobb oldala jelentős hatással van arra, hogy mely szavakkal viselkednek morfofonológiailag azonos vagy hasonló módon. Ez megegyezik a legtöbb nemzetközi és magyar nyelvészeti elmélet elképzelésével, ezért külön ennek bizonyítására és indoklására nem térek ki írásomban.

A hangkivető szavakat csak a többi nem hangkivető főnévhez hasonlítottam, bár nem kizárt, hogy az analógiás kiegyenlítésben más szófajú elemek is szerephez juthatnak. Egyes esetekben külön hivatkozok arra, ha úgy tűnik, hogy az ingadozás kiváltásában egy nem főnévi szófajú szónak is szerepe lehet. Különösen sok *-el*, *-ol*, *-ez*, *-oz* végű ingadozó tő van, amelyekre hathat a nem hangkivető *-z* és *-l* képzős igék tömege, főleg, ha az alaki egyezés teljes (pl. *tegez* (főnév) vagy *tegez* (ige)). A vizsgálatban összesen 1075 hangkivető tövet vetettem össze 48464 nem hangkivető főnévvel, mert a Szószablya korpuszban csak ennyi tőhöz lehetett gyakorisági adatot találni.

A szövégek gyakoriságát, arányait a hangkivető tövek egyes szám, alany esetű, ragozatlan alakjainak gyakorisága alapján számoltam, míg a szavak gyakoriságával kapcsolatos megállapításaimat összes ragozott alakjuk alapján teszem. Ez némileg eltérhet a szótó ragozatlan alakjának gyakoriságától, mégis alkalmazhatjuk ezeket a számokat együttesen. A hangkivető szavaknak mind ragozatlan alakjairól, mind összes előforduló alakjukról pontos adataim vannak a Szószablya korpusz alapján, és a kétféle módon számított gyakoriság közt igen magas a korreláció ($r(1202) = 0,76$, $t = 40,3$, $p < 0,001$).

Az összehasonlítást egy python nyelven megírt program segítségével végeztem el, amelynek eredményét egy módosított trie (Knuth 1997) struktúrában tároltam el. Az eredeti tárolási módot kiegészítettem azzal, hogy az egyes csomópontok alatt eltároltam az egyes szekvenciák és részszekvenciák előfordulási számát. Egy-egy új szó esetében a benne előforduló részszekvenciák számát mindig annnyival növeltem, amekkora az adott szó gyakorisága volt. Így a *fátyol* szó esetében 2047-tel (ez a szótó gyakorisága) növeltem a *lotyáf*, a *lotyá-*, a *loty-*, *lo-*, *l-* szekvenciák számát is. Ezt az összehasonlítást végrehajtottam kizárólagosan a hangkivető tövek magánhangzó- és mássalhangzó-szekvenciáit is figyelembe véve. Ez utóbbit Rebrus és Törkenczy (2008) is elvégezte. Igaz, csak az utolsó két mássalhangzóra, és eredményeiket nem súlyozták a tövek gyakoriságával.

Hangkivető főnevek analógiás keretben

fonéma	előfordulás	arány
-m	1412628	65,39%
-g	378878	17,54%
-k	183660	8,50%
-r	105764	4,90%
-ny	23048	1,07%
-l	22492	1,04%
-n	15644	0,72%
-j	12011	0,56%
-cs	4704	0,22%
-sz	1136	0,05%
-z	471	0,02%

1. táblázat

Hangkivető szavak utolsó fonémái tőgyakorisággal súlyozva

fonéma	hányszor gyakoribb a hangkivetőknél
-m	21,25
-k	2,47
-g	1,97
-cs	0,63
-r	0,49
-ny	0,30
-j	0,27
-n	0,27
-l	0,23
-sz	0,02
-z	0,02

2. táblázat

Hangkivető szavak végei a nem hangkivető főnevekhez viszonyítva tőgyakorisággal súlyozva

főnévi vég	előfordulás	arány	hangkivető vég	előfordulás	arány
-s	16465935	15,46%	-m	1412628	65,39%
-t	12153409	11,41%	-om	807301	37,37%
-r	9689570	9,10%	-lom	769148	35,60%
-g	8714415	8,18%	-alom	738340	34,18%
-a	7752718	7,28%	-em	601185	27,83%
-ó	7328275	6,88%	-lem	534034	24,72%
-ő	6970727	6,54%	-g	378878	17,54%
-ás	6166755	5,79%	-og	352272	16,31%
-és	4666957	4,38%	-log	348955	16,15%
-l	4395598	4,13%	-dalom	344027	15,92%
-i	3951793	3,71%	-delem	211143	9,77%
-et	3817903	3,58%	-adalom	203362	9,41%
-er	3539645	3,32%	-k	183660	8,50%
-ny	3531121	3,31%	-galom	163452	7,57%
-k	3365993	3,16%	-sadalom	144575	6,69%
-ég	3336174	3,13%	-talom	129228	5,98%
-m	3009250	2,82%	-odalom	113418	5,25%
-at	2819341	2,65%	-relem	109994	5,09%
-ség	2690891	2,53%	-rodalom	106663	4,94%
-n	2663468	2,50%	-r	105764	4,90%

3. táblázat:

Hangkivető és nem hangkivető főnevek 20 legjellemzőbb vége és azok aránya az adott szócsoporthoz tartozó töveinek összes előfordulásához tögyakorisággal súlyozva

Az 1-es és a 2-es táblázat alapján láthatjuk, hogy a hangkivető tövek legjellemzőbb utolsó fonémája kiugróan az *-m*, valamint a *-k* és a *-g* mondható még tipikusnak. Az összes többi zárófonéma nem jellemző a hangkivetőkre. E három hang nem alkot természetes osztályt. A *-g* és a *-k* egymáshoz áll közel (csak zöngéességükben térnek el), míg az *-m* a sokkal ritkább *-n*-nel, *-ny*-nyel (csak képzéshelybeli eltérés) alkothatna csoportot. Legfontosabb közös jegyük az, hogy nem koronális hangok, amelyekhez az ingadozással egyik leginkább együttjáró *-t* tárgyrag kötőhang nélkül fonotaktikai okokból

nem vagy nem jellemző módon kapcsolódik. Ez is lehet egyik oka, hogy a jelenlegi szinkrón állapotban dominanciájuk megerősödött, vagy még erősebb, hisz más végű szavak könnyebben vettek, vesznek részt az analógiás kiegyenlítődésben.

Ezek az adatok azonban nem csak önmagukban, önmagukért érdekesek. Ha megnézzük alaposabban a hangkivetők egyes csoportjait, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az ingadozó szavak végei kevésbé jellemzőek a hangkivető tövekre. A következő részekben szisztematikusan áttekintem az ingadozás, a szavak végei és gyakorisága közti összefüggéseket.

3.2. Erősen ingadozó szavak végei (50,01-100%-ban nem hangkivető sémát követnek)

Fonéma	előfordulás	arány
-sz	5021	60,51%
-r	1105	13,32%
-l	1062	12,80%
-z	447	5,39%
-m	328	3,95%
-j	222	2,68%
-k	113	1,36%
	8298	100%

4. táblázat

Erősen ingadozó szavak (17 db) végei túgyakorissággal súlyozva.

A 4. táblázatból látható, hogy a szavak 94,69%-a olyan végekkel bír, amelyek nem jellemzőek a hangkivetőkre (nem *-k* és nem *-m* végű). Azaz az erősen ingadozó hangkivetők viselkedésükben közelítenek azokhoz a nem hangkivető szavakhoz, amelyekre végeik szerint is jobban hasonlítanak. Az *-m* és a *-k* végeket a *szlalom* (328), *ászok* (110) és *vicikvacak* (3) szavakban találhatjuk. Mind a három szó lényegesen ritkább, mint az a hangkivetőkre átlagosan jellemző, mivel az átlagos példánygyakoriság az összes ragozott alakot figyelembe véve 3890 előfordulás.

A *szlalom* jobb oldala meglehetősen hasonlít az *-alom*-ra, amely kizárólagosan jellemző a hangkivető tövekre. A nem hangkivető főnevekkel azonos viselkedésének oka az lehet, hogy a hangkivető szavak alapvetően [-idegen] jeggyel bírnak, a *szlalom* viszont jelentése és a magyarrá nem jellemző

szl- szókezdete miatt [+idegen] jeggyel bír. A [+idegen] jeggyel bíró szavak nem hangkivetők. A *szlalom* szó ezekre e szavakra törekszik jobban hasonlítani. (Az idegen jegy bináris megkülönböztetési jegyként való kezelése mellett elméleti szempontból nem vagyok elkötelezett, elképzelhető, hogy a jelentések is asszociatív módon ragadhatók meg. Itt csupán csak egy ilyen tulajdonság valamilyen formában lévő létezésére kívántam utalni).

Az *ászok* felépítésben az *-áo* záró magánhangzó szekvenciája mindösszesen 3,15-szer gyakoribb, mint a többi főnévnel (A minták átlaga 8,75). A lehetséges utolsó két magánhangzók közül a ritkábbak közé tartozik (13-ból a 9-ik), ezt mutatja meg a 5. táblázat.

sorrend	magánhangzók	hányszor gyakoribb a hangkivetőknél
1.	-ao	28,14
2.	-uo	22,76
3.	-oo	15,52
4.	-üö	6,47
5.	-óo	6,35
6.	-öö	4,33
7.	-io	3,87
8.	-ee	3,85
9.	-áo	3,15
10.	-ée	1,79
11.	-au	0,18
12.	-aa	0,07
13.	-ie	0,07

5. táblázat

A hangkivetők utolsó két magánhangzójának aránya a többi főnévvel összevetve tőgyakorisággal súlyozva.

A *vicikvacak* szónál a hangkivető séma elhagyásának oka a tő ritkasága, és az, hogy a hangkivetőkre egyáltalán nem jellemző *-aa* magánhangzó szekvencia utolsó helyzetben. A többi főnévre ez a szekvencia 14-szer jellemzőbb. Igaz, ezekbe beleszámítódnak azok a szavak is, amelyek *-a*-ra végződnek. A szó *-ak* vége sem tipikus, 1,08-szor gyakoribb nem hangkivető főneveknél, azaz lényegileg úgy vehető, hogy ugyanannyira jellemző a hangkivetőkre, mint a főnevekre.

3.3. 10,01-50%-ban nem hangkivető sémát követő szavak

fonéma	előfordulás	arány
-r	16450	46,45%
-l	15171	42,84%
-k	3277	9,25%
-m	252	0,71%
-z	145	0,41%
-sz	111	0,31%
-n	9	0,03%
	35415	

6. táblázat

10,01-50%-ban ingadozó hangkivető szavak (27 db) végei
tőgyakorisággal súlyozva.

A 6. táblázat alapján láthatjuk, hogy a hangkivetőkre jellemző végek (-k, és -m) száma 9,96%-ra emelkedett, és a nagyon atipikus -sz, -z végek 0,72%-ra estek vissza. Ebből egyértelműen látható, hogy a 10,01-50%-ban ingadozó tövek közt továbbra is a nem tipikus végek a jellemzőek, de kisebb arányban, mint a hangkivetőnek sorolt, de már dominánsan nem hangkivetőként viselkedő töveknél.

Az e csoportban található tövek is ritkák. Egyedül a *sátor* (15731) és a *kebel* (10189) ugrik ki nagyobb gyakoriságával. Végeik és magánhangzó-felépítésük azonban nem tipikus a hangkivetők szempontjából, csupán az -or végszekvencia és a záró magánhangzó-szekvenciák jellemzőek kicsit jobban a hangkivetőkre, de ez nem elegendő ahhoz, hogy stabilan a hangkivetők közt maradjanak ezek a szavak. Némileg alacsonyabb gyakoriságával és végének kevésbé a hangkivetőkre jellemző hangalakjával a *kebel* kevésbé felel meg a hangkivető sémának, mint a *sátor*. Ezzel áll összhangban az a tény, hogy a *kebel* 67,3%-ban, a *sátor* azonban még 81,5%-ban viselkedik a hangkivető séma szerint.

szóvég	többi főnévhez viszonyított gyakoriság
-r	0,49
-l	0,23
-or	2,39
-el	0,17
-tor	1,02
-bel	0,79
-áo	3,14
-ee	3,85

7. táblázat
A sátor és a kebel végei

A további tipikus hangkivetőnek mondható szavak nagyon alacsony gyakoriságúak, így esetükben nem meglepő, hogy elindultak az analógiás kiegyenlítődés útján: *gyalom* (5), *korteher* (7), *murok* (14), *bűrök* (32), *sulyom* (40), *előterem* (48). Az *előterem* szó vélhetőleg kisebb gyakorisággal fordul elő, és kevésbé is ingadozik, de alakjai nem minden esetben választathatók szét az *előteremt* ige alakjaitól (pl. *előteremt*, *előteremek*).

A további 3 tipikus végfonémára végződő gyakoribb szó is ritkább, mint a hangkivetők átlagos gyakorisága: *űröm* (159), *gyilok* (213), *vacak* (3018). A *vacak* hangalakját már elemeztük, elvárásaimmal összhangban van az a tény, hogy a nagyobb gyakoriságú *-vacak* végű szó kevésbé ingadozik (*vacak* 24,26%, *vicikvacak* 100%). Habár a *gyilok* gyakorisága önmagában sem túl magas, ingadozása annak köszönhető, hogy a magyar szlengben az eredeti 'kétélű tör, várfal koronáján végigfutó, mellvédes (és fedett) (védő) folyosó' jelentése helyett 'gyilkolászás, mészárlás, elnyúzás' értelemben használatos. Ezt a jelentését vélhetőleg a *gyilkolás* szóhoz való hasonlósága miatt kaphatta. Természetesen ingadozó alakok előfordulhatnak a közel eredeti 'rövid pengés gyilkolóeszköz' jelentésben is: „A szamurálykard (sic!), machete és egyéb pengés gyilokok tartása leginkább egy bizonyos népcsoportra jellemző.” (<http://tinyurl.com/6zb8pgs>) Az *űröm* szó kezdődőben lévő analógiás kiegyenlítődése az *űröm* településnévnek köszönhető, amelyet (más tulajdonnévként használt rendhagyó alakokhoz hasonlóan) nem hangkivető módon szokás ragozni.

3.4. 1,01-10%-ban nem hangkivető sémát követő szavak

fonéma	előfordulás	arány
-k	84753	45,73%
-m	64708	34,91%
-l	15183	8,19%
-n	8738	4,71%
-j	4991	2,69%
-r	3830	2,07%
-ny	2823	1,52%
-g	190	0,10%
-cs	128	0,07%
	185344	

8. táblázat

1,1-10%-ban ingadozó tövek (75 db) végei tógyakorissággal súlyozva

Jól látható, hogy ebben a csoportban már a hangkivetőkre markánsan jellemző tövek szerepelnek. A *-k*, *-g*, *-m* végfonémák már összesen az alakok 80,68%-át fedik le. Azonban meg kell jegyezni, hogy ezek közt a némileg már ingadozó tövek közt a *-g*, *-k* nagyobb részt hasít ki, mint a legtipikusabbnak mondható *-m* vég. A hangkivetőkre nem jellemző *-sz* és *-z* végek már nem képviseltek magukat azon szavak közt, amelyek 1,01-10%-ban nem a hangkivető sémát követik.

Még ebben a csoportban is alapvetően alacsony gyakoriságú szavak találhatók. Az átlagot gyakoriságával az *orom* (3888), *hurok* (4271), *Szentlélek* (4453), *pokol* (4962), *lepel* (5920), *berek* (5929), *vászon* (8587), *ajak* (25039), *küzdelem* (33752), *telek* (43541) szavak haladják illetve közelítik meg. A *vászon*, *pokol*, *lepel* szavak szereplése ebben a csoportban jól igazolható azzal, hogy fonológiai felépítésük alapján közelítenek a nem hangkivetőkhez, de nagy gyakoriságuk lassítja az analógiás kiegyenlítődést.

Legnehezebben a *küzdelem* szó megjelenése igazolható, ami alapvetően a *küzdelemet* szóalak magas előfordulásának köszönhető. A 360 előfordulás a 9864 *küzdelmet* alakra jut, aránya jóval meghaladja az 1% körüli küszöböt,

amellyel esetlegesen elgépelésnek vehetnénk. A nagyobb ingadozásért más, az analógiában szerepet játszó, de nem a gyakoriságon vagy a fonológiai hasonlóságon alapuló tényezők adhatnak számot.

A *berek*, *telek*, *Szentlélek* szavaknál elmondható, hogy az *-ee* és az *-ée* végszekvenciák, habár csak enyhén jellemzőbbek a hangkivetőkre, mint a többi főnévre. Ugyanez igaz az *-rk* mássalhangzó szekvenciára, igaz, az *-lk* már jellemzőnek mondható (11,38). A *Szentlélek* analógiás kiegyenlítődéshöz tulajdonnévi jellege, és az is hozzájárulhat, hogy a *-lélek* végűek a hangkivetőkön belül is egy rendhagyó, gyengébb alsémát alkotnak. Habár a *telek* egyes elemeit tekintve elég tipikus hangkivető, mégis számos olyan szó van, amely nem hangkivető, és markánsan hasonlít hozzá. Ingadozására minden bizonnyal hatással volt a sok nem hangkivetőként viselkedő vagy legalábbis ingadozó *-telek* végű településnév (pl. *Kisteleket* (10) : *Kistelket* (1), *Lakiteleket* (2) : *Lakitelket* (4), *Csanyteleket* (2) : *Csanytelket* (0), *Aggteleket* (9) : *Aggtelket* (0)). A szavak végeinek egymáshoz való hasonlóságát mérő python nyelven implementált algoritmusom szerint a *telekhez* 100 leginkább hasonlító szóból csak 28 hangkivető. A *teleknek* csupán tárgyesete és szuperesszívusza ingadozik, ami összhangban van az ingadozás korai szakaszára jellemző viselkedéssel.

A *hurok* felépítésében a *berekhez* hasonló, igaz, magánhangzói inkább jellemzőek a hangkivetőkre. Az *-uo* magánhangzó végszekvencia a hangkivetőkénél 22,76-szor gyakoribb, mint az átlagos főneveknél. Az analógiás kiegyenlítődéshöz szerepet kaphatnak a *hurokja*- kezdetű alakok, amelyek a jelentésbeli kontrasztot kísérelik meg fenntartani a *hurka* ‘húsétel’ szóval. Az *orom* szónak viszonylag kevés alakját használjuk csak. Ezekből a gyakoriak (többes szám, birtokos alakok) stabilan hangkivetők, csak az *oromot* (66), *oromom* (48) alakok tűnnek analógiásan kiegyenlítettnek, de itt feltűnő, hogy nincsen hangkivető párjuk. A szokatlan eloszlás oka az lehet, hogy ezek tulajdonképpen az *örömet*, *örömöm* szavak ékezettelen lejegyzései lehetnek. Erre utal, hogy a biztosan az *öröm*-höz köthető alakok is nagyjából ilyen gyakoriságúak (*oromomre* (44), *oromomben* (16)), ami megerősíti ezt a hipotézist, valamint, ha a .hu domainek alatt ezekre a kulcsszavakra keresünk a *Google*-ban, akkor kizárólag ilyen ékezettelen változatokat találunk. Az *ajak* ingadozása hasonló okokra vezethető vissza, mint a *vicikvacak* esetében.

3.5. 0-1%-ban nem hangkivető sémát követő szavak

fonéma	előfordulás	arány
-m	2535228	63,07%
-g	598196	14,88%
-k	464053	11,54%
-r	219618	5,46%
-cs	107067	2,66%
-n	54241	1,35%
-ny	21233	0,53%
-j	16262	0,40%
-l	4388	0,11%
	4019836	100%

9. táblázat

0-1%-ban ingadozó tövek (973 db) végei tőgyakorissággal súlyozva.

Ezek azok a szavak, amelyek szótári besorolásuknak és a hagyományos nyelvtani leírásnak megfelelően viselkednek. 89,49%-uk a hangkivetőkre kifejezetten jellemző tövekből kerül ki. A következő csoport (-cs, -r) 8,12%-ot tesz ki. Igaz, ezek sem túlzottan jellemzőek már a hangkivetőkre. A hangkivetőkre egyáltalán nem jellemző -n, -ny, -j, -l végek csupán csak az esetek 2,39%-áért felelősek. Mivel ezek a tövek viselkednek látszólag elvárásaimmal ellentétesen, ezért ezeket vizsgálom meg alaposabban.

Az -l végű *hólepel* (4), *bélpokol* (4), *birkaakol* (5) szavaknál az ingadozás hiánya elsősorban annak tudható be, hogy nagyon kevés adat szerepel róluk a korpuszban. 2010 február 12-én .hu domain alatt végrehajtott Google-lekérdezés eredményeképpen tárgyrageiaikról ezeket az adatokat kaptam, amelyek alapfeltételezéseimet megerősítik:

hóleplet (258 találat) : *hólepelt* (419 találat)

bélpoklot (38 találat) : *bélpokolt* (1 találat)

birkaaklot (39 találat) : *birkaakolt* (8 találat)

Egyedül a *bélpokol* nem ingadozik, amely csak nagyon kevés alakban fordul elő. A hangkivetők csoportjában a nagyon gyakori, hangkivető formából képzett *bélpoklos* (23 300 találat) tarthatja analógiás alapon.

Az *ököl* (4125) szót viszonylagosan nagy gyakorisága tarthatja ebben a csoportban. A *tengeröböl* (250) ingadozásának hiánya véletlenszerű adathiány lehet. 2010 február 13-án .hu domain alatt végrehajtott Google-lekérdezésre már mutat ingadozást: *tengeröblöt* (1600 találat), *tengeröbölt* (95), ami már viszonylag jelentősebb, 5,9%-os ingadozás, bár még így is elmarad a legtöbb *-öböl* végű szótól.

-ly végű szavak, amelyek nem ingadoznak: *szappanpehely* (4), *burgonya-pehely* (15), *kukoricapehely* (119), *zabpehely* (348), *hópehely* (895), *pehely* (985); *misekehely* (3), *virágkehely* (94); *boholy* (189); *státusfogyó* (14), *államfogyó* (20), *hadifogyó* (2207), *fogyó* (11261); *lángbagoly* (1), *macskabagoly* (25), *gyöngybagoly* (39), *hóbagoly* (43).

A *-pehely*, *-kehely*, *-boholy* végű szavak azért nem ingadoznak, mert habár a metatézissel létrehozott alakok típusgyakorisága igen alacsony (3 szabad alakot: *teher*, *pehely*, *kehely* és egy kötött alakot: *boholy* és ezek származékait számlálják), a *teher* gyakorisága (55913) olyan magas, hogy a mintát életben tartja. Egyedül a *kehely* szó némileg erősebb ingadozása (1,3%) lehet rendellenes ebben a helyzetben, ami a *kehelyt* alak gyakoribb előfordulásának köszönhető. Ez a szóalak gyakran fordul elő archaikus, irodalmi közegben, ahol sajátos hangulatot közvetít, másrészt hatással lehet létezésére a protestáns liturgia mondata úrvacsorakor: „isszátok e pohárt”, amikor valójában kelyhet tartanak fel, és a *pohár* szót sem a köznyelvi *poharat* alakjában használják, ezzel áttételesen erősítik a *kehelyt* alakot.

A kisebb gyakoriságú *-fogyó* végű alakok a nagy gyakoriságú *fogyó* mellett összetartó csoportot alkotnak. Stabil viselkedésük nem meglepő, főleg, hogy az *-oo* (15,52-szer gyakoribb, mint a többi főnévnél), és a *-gj* (8,22-szer gyakoribb) végszekvencia meglehetősen jellemző a hangkivetőkre. A hasonló felépítés segíthet a *-bagoly* végű származékoknak is hangkivető voltuk megőrzésében, amelyeket a nagyon jellemző *-ao* (28,13) végszekvencia még inkább e csoportban tart. Magyarázatra szorul azonban, hogy a *bagoly* (7,3%-ban nem követi a hangkivető sémát) és a *fülesbagoly* (2,7%-ban nem hangkivető) miért ingadoznak ezeknél nagyobb mértékben, különösen, hogy a *bagoly* a legnagyobb gyakoriságú közülük. A *bagoly* esetében ennek az az oka, hogy a *bagoly* szóalakjai közt a jobban ingadozó tárgyeset nagyobb arányban van képviselve, mint a többi alakra leginkább jellemző többes szám:

szótó	többszám	tárgyeset	arány
<i>bagoly</i>	898	440	2,04
<i>fülesbagoly</i>	62	12	5,17
<i>macskabagoly</i>	14	11	1,27
<i>gyöngybagoly</i>	34	4	8,50
<i>hóbagoly</i>	28	9	3,11

10. táblázat

-bagoly végű szavak többszámának és tárgyesetének aránya

A *lángbagoly* egyetlen alakja, a *lángbaglyunk* várható módon hangkivető alakú. Mint láthatjuk, az elvárt tendenciából kilóg a *fülesbagoly*, amelynek tárgyragos alakja kevésszer fordul elő, mégis jobban ingadozik. Igaz, csak elenyésző mértékben. A *macskabagoly*-nak pedig hiába van sok tárgyas alakja, mégsem ingadozik. Ez a tendencia azonban változóban van, bármi is lehetett az oka (Google-lekérdezés .hu domain alatt 2010 febr. 13.: *macskabagolyt* (805): *macskabagolyt* (57)).

Elképzeltető, hogy a *bagoly* alak azért is nagyobb mértékben ingadozó, mert a többi *-bagoly* végű összetett szó inkább a művelt, természettudományos párbeszédre jellemző, amelynek folytatói vélhetőleg a műveltebb rétegekből származnak. Általánosságban elmondható, hogy ennek a társadalmi csoportnak a tagjai hajlamosabbak a rendhagyó sémák „tiszteletére”.

Az *-n* végű alakok közt a leggyakoribb *haszon* (50002) elvárásaimnak megfelelő módon nem ingadozik. A belőle létrehozott összetett szavak az ő megtartó hatása miatt nem ingadoznak. A további *-n* végű szavak közt *-vászón* végű szavak találhatók, habár maga a leggyakoribb *-vászón* végű szó, a *vászón* (8587) 2%-ban ingadozik már. Néhány *-vászón* végű összetett szó pedig ennél is jobban ingadozik: *zsákvászón* (22,22%), *csiszolóvászón* (7,69%), *lenvászón* (2,98%), *gyöngyvászón* (2,22%). Az 1%-nál kevésbé ingadozó szavak az alábbiak:

szitavászón (1), *kartonvászón* (1), *házivászón* (2), *lepedővászón* (3), *sátorvászón* (3), *kendervászón* (7), *pamutvászón* (12), *viaszosvászón* (32), *festővászón* (44), *vetítővászón* (503), *mozivászón* (1260), *filmvászón* (2331).

A két csoport tagjai közt egyértelmű különbség nincs, de az elmondható, hogy a második csoport leggyakoribb szavaihoz, a *filmvászónhoz* (2331) és a

mozivászonhoz hasonlókat találhatók ebben a csoportban. Inkább műveltségi és inkább hosszabb szavak, míg a *vászon* körül a munkásélethez kötődő rövid kezdőtagú összetett szavak csoportosulnak. Ez alól csak a *csiszolóvászon* a kivétel, de annak kötődése a kétkezi munkához még szorosabb, mint a többi ide tartozó szóé. A műveltségi *vászon* szavak a *-bagoly* végű szavak használatához hasonló okokból kifolyólag ingadozhatnak kevésbé.

Az *-ny* végű szavak egy kivétellel a nagy gyakoriságú *torony-ból* (16922) létrehozott összetett szavak. Viselkedésük elméleti keretrendszerrel teljesen összhangban van, hisz a nagy gyakoriság miatt a *torony* szónak stabilan hangkivetőnek kell maradnia, a hozzá nagyon hasonló szavak számára pedig ő a minta. Az egyetlen más eredetű szó, az *ékhorony* (1) pedig elegendő mértékben hasonlít ezekre, hogy megőrizze hangkivető viselkedését. Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan *-torony* végű szavak, amelyek jobban ingadoznak 1%-nál, ez arra utalhat, hogy a *torony* nagy analógiás erővel vonzza magához a belőle képzett összetett szavakat, de ereje már nem abszolút érvényű. Ezek a szavak: *hústorony* (4,55%), *órátorony* (4,35%), *hűtőtorony* (1,69%), *víztorony* (1,2%). A hangkivető sémát stabilan követő *-torony* végű alakok az alábbiak:

őrtorony, harangtorony, lövegtorony, adótorony, aknatorony, antennatorony, bástyatorony, elefántcsonttorony, erkélytorony, fiatorony, figyelőtorony, fűrtorony, huszártorony, kilátótorony, kutatótorony, lakótorony, lőportorony, öregtorony, páncéltorony, rádiótorony, silótorony, televíziótorony, templomtorony, tetőtőtorony, ugrótorony, várostorony, vartorony, világitótorony.

Nehéz egyértelműen besorolni e szavakat jelentésük alapján, de a kevésbé ingadozó szavak jelentésükben és formájukban közelebb állnak a ‘torony’ fogalom prototípusához. Legtöbbjük történelmi, hadi vagy hírközlési kontextusból való. Az eredeti szótól legjobban az emberre alkalmazható *hústorony* tér el. Ennek megfelelően ez is ingadozik a legjobban.

4. Konklúzió

A hangkivető tövek végeinek alapos vizsgálata során azt tapasztaltuk, hogy az ingadozás szorosan összefügg a gyakorisággal és a formával. Ha eltávolodunk a részletektől, és az adatok egészére tekintünk, akkor ez az összefüggés még markánsabban megmutatkozik, az ingadozás mértéke monoton csökken az átlagos gyakorisággal. Ezt az összefüggést mérsékelt

(a korreláció mértéke 0,16), akkor is ki tudjuk mutatni, ha az egyes szavakat gyakoriságát és hangkivetésének mértékét vetjük össze ($t = 2.27$, $df = 204$, $p < 0,05$)¹ az összes alapszó vonatkozásában.

Nem hangkivető viselkedés	Átlagos gyakoriság
50,01-100%	488
10,01-50%	1311
1,01-10%	2469
0-1%	4131

11. táblázat

Hangkivető tövek átlagos gyakorisága ingadozásuk mértéke szerint

Ha csak az egyedi tövek gyakoriságát és ingadozását nézzük, a nagyobb csoportokat figyelmen kívül hagyva, akkor nem tapasztalható korreláció. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a hangkivetők fonológiai felépítésüket tekintve meglehetősen heterogén csoportot alkotnak. A gyakoriság önmagában nem felelős az ingadozásért. Azt azonban láthattuk, hogy ha a formai hasonlóságot is figyelembe vesszük, akkor a gyakorisági hatások már markánsabban megjelennek.

Elemzésemben mindvégig kizárólagosan csak felszíni alakokra hivatkoztam alapvetéseimnek megfelelően, azonban ezek is elégségesnek bizonyultak, hisz a hangkivető tövek viselkedése jól leírható pusztán hasonlósági és felszíni alapon. A szövegeknek nagy szerepe van abban, hogy egy-egy szó miképp viselkedik, sőt használati körülményei, jelentései is meghatározzák ezt. Habár tendenciák felfedezhetők a szövegek és a viselkedés közt, a gyakoriságot és a változatos hasonlósági tényezőket figyelmen kívül hagyva ezek a viselkedési mintázatok leírhatatlanok lennének.

Az egyes hangkivető és nem hangkivető szavak viselkedését az összehasonlítást jelentősen megkönnyítő trie struktúrákkal vettem össze, amelyeknek köszönhetően olyan összefüggéseket ismerhettünk fel, amelyek a korábbi

¹ A számításban az egyes alapszavak szóbokraikkal együtt szerepelnek, így a *pocok* szó ingadozását és gyakoriságát 564-nek és 3,5%-nak vettem, amely összegzi a *pocok* és a *pézsma-pocok* előfordulásait.

leírásokban nem jelentek meg, vagy azok kategorikus voltából kifolyólag túlzott szerephez jutottak. Az összehasonlításokból kiderült, hogy a hangkivető tövek kiegyenlítődésében és vélhetőleg a nyelvi változásban is a csoporthoz való hasonlóságnak, csoportthatásnak (gang effect) különösen nagy jelentősége van.

2010-es *Google*-lekérdezéseket is bevonva a vizsgálatba azt tapasztaltuk, hogy a változatok, az ingadozás leírása statikusan lehetetlen, a szinkrón állapot megragadhatóságának elképzelése csak tudományos illúzió, amelyet feladva sokkal érdemesebb az általános nyelvi összefüggésekre, a mögöttes mozgatórugókra figyelni. Leírásaimból az is jól látható, hogy a nyelvészet adatközpontú megközelítése jelentősen átrajzolhatja a most általános nyelvi elméleteket, de a nyelvi elemek egyszerű deskriptív leírásai is jelentősen módosulhatnak ezáltal.

5. Szakirodalom

- Benua, Laura 1995. Identity effects in morphological truncation. In J. N. Beckman – L. Walsh Dickey – S. Urbanczyk (szerk.) *Papers in Optimality Theory*. Amherst MA, GLSA. 77–136.
- Benua, Laura 1997. *Transderivational Identity: Phonological Relations between Words*. PhD-disszertáció. UMass at Amherst.
- Bybee, Joan L. 2000. The phonology of the lexicon: Evidence from lexical diffusion. In Michael Barlow – Suzanne Kemmer (szerk.) *Usage-based Models of Language*. Stanford CA, CSLI. 65–85.
- Bybee, Joan L. 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bybee, Joan L. 2002. Phonological evidence for exemplar storage in multiword sequences. *Studies in Second Language Acquisition* 24: 215–221.
- Bybee, Joan L. 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár. Dictionary of Hungarian Inflections*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Goldberg, Adele 1995 *Constructions. A Construction Grammar approach to argument structure*. Chicago, University of Chicago Press.
- Halácsy Péter – Kornai András – Németh László – Rung András – Szakadát István – Trón Viktor 2003. A Szószablya projekt. In *MSZNY 2003*. 299.

- Itkonen, Esa 2005. *Analogy As Structure And Process*. Amsterdam. John Benjamins Publishing Co.
- Kálmán László 2008. *A mögöttes és ami mögötte van*.
 [http://www.szv.hu/cikkek/a-mogottes-es-ami-mogotte-van]
- Knuth, Donald 1997. *The Art of Computer Programming. Vol 3: Sorting and Searching*. Second Edition. Addison-Wesley. Section 6.3: Digital Searchin, page 492.
- Kraska-Szlenk, Iwona 2007. *Analogy. The Relation between Lexicon and Grammar*. München, Lincom.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Philips, Betty S. 2006. *Word Frequency and Lexical Diffusion*. New York, Palgarve Macmillan.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai kiadó. 763–947.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2008. Morfofonológia és a lexikon. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest, Akadémiai kiadó. 683–786.
- Rung, András 2008. Determining word similarity in the Hungarian language. In *Papers from the Mókus Conference*. Budapest, Tinta Kiadó. 112–118.
- Skousen, Royal 1989. *Analogical Modeling of Language*. Kluwer Academic Publisher.
- Skousen, Royal – Deryle Lonsdale – Dilworth B. Parkinson 2002. *Analogical Modeling*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamin Publishing Company.
- Steriade, Donca 2000. Paradigm uniformity and the phonetics/phonology boundary. In J. Pierrehumbert – M. Broe (szerk.) *Papers in Laboratory Phonology 6*. Cambridge, Cambridge University Press,
- Törkenczy Miklós – Siptár Péter 2000. Magánhangzó~semmi váltakozások a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 97*: 64–130.
- Trón, Viktor – Péter Halácsy – Péter Rebrus – András Rung – Péter Vajda – Eszter Simon 2006. Morphdb.hu: Hungarian lexical database and morphological grammar. In *Proceedings of 5th International Conference on Language Resources and Evaluation*. ELRA. 1670–1673.
- Vago, Robert M. 1980. *The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, Georgetown University Press.

A PREDIKATÍV VISZONY A BIRTOKOS DP-BEN, A BEFEJEZETT MELLÉKNÉVI ÉS A HATÁROZÓI IGENEVES SZERKEZETEKBE

SZÓKE BERNADETT

1. Bevezetés

Tanulmányomban három olyan szerkezetet vizsgálok meg, amelyben morfológiai esetjelölés nélküli főnévi csoport jelenik meg: a birtokos DP-t (1a), a személyragos befejezett melléknévi igenevet tartalmazó (1b) és a *-vAn* határozói igenevet tartalmazó konstrukciót (1c).

- (1) a. *János kalapja*
- b. *a János vezette műsor*
- c. *János belépvén, elhallgatott az osztály*

A céljaim az alábbiak feltárása:

- (i) mi a közös a három szerkezetben,
- (ii) a látható esetvégződés nélküli főnévi csoport nominatívuszi vagy „jobb híján” esetet visel, vagy pedig esetenélküli,
- (iii) ha a látható esetvégződés nélküli főnévi csoport nominatívuszi esetet visel, akkor mi felelős ezen eset kiosztásáért és ellenőrzéséért,
- (iv) megadható-e egy hasonló elemzési mód mindhárom szerkezetre?

Az elemzés elméleti hátterét Marcel den Dikken (2006) *Relators and Linkers* című könyve adja. Az elemzéseket arra fogom építeni, hogy a vizsgált szerkezetben predikatív viszony van, amelynek létrehozásáért a RELATOR / LINKER felelős.

A 2. pont alatt a kérdéses szerkezeteket vizsgálom meg, feltárva a közös jegyeket. A 3. pont alatt den Dikken (2006) alapján fogom értelmezni a predikatív viszonyt, röviden bemutatva a RELATOR és a LINKER fogalmát és szerepét. A 4. pontban kísérletet teszek ezen szerkezetek RELATOR-os / LINKER-es elemzésére. Végül egy összegzéssel zárom a tanulmányt az 5. pontban.

2. A vizsgált magyar szerkezetek

A Bevezetésben megjelölt háromféle szerkezet alábbi közös pontjait korábbi kutatásom (Szóke 2008) alapján sorolom fel:

- (i) Mind a három szerkezetben található egy látható esetjelölés nélküli főnévi csoport.
- (ii) Mind a három konstrukcióban van egy olyan szuffixum, amely lehetővé teszi az alany megjelenését.

A kiinduló feltevés az, hogy a két pont szorosan összefügg egymással.

A következőkben röviden ismertetem a vizsgált szerkezetekkel kapcsolatos korábbi elemzéseket. A legfőbb hangsúlyt azon két kérdés megválaszolására igyekszem helyezni, hogy (i) a szerkezetekben [+/-Tense] és [+/-Agr] jegy jelenik-e meg, illetve (ii) a látható esetvégződés nélküli nominális elem strukturális nominatívuszi esetet vagy „jobb híján” alanyesetet visel, vagy pedig esetenélküli.

2.1. A birtokos szerkezet

A birtokos szerkezetben szám- és személybeli egyeztetés történik a birtokos és a birtok között (2), noha nem teljes a paradigma, hiszen csak a névmási birtokos esetében beszélhetünk egyeztetésről, a lexikális esetében nem, ahogyan ezt megvilágította Bartos (2000), majd É. Kiss (2002).

(2) <i>az én könyv-e-i-m</i>	<i>a mi könyv-e-i-nk</i>
<i>a te könyv-e-i-d</i>	<i>a ti könyv-e-i-tek</i>
<i>az ő könyv-e-i-Ø</i>	<i>az ő könyv-e-i-k</i>

Nézzük meg Bartos (2000) érveit amellet, hogy a lexikális birtokos esetében nincs egyeztetés a birtokos és a birtok között!

- (i) Többes számú lexikális birtokos esetén hiányzik az egyeztető morféma (3).

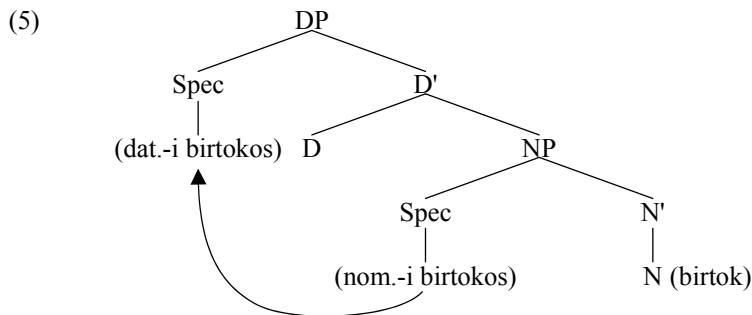
- (3) a. *a fiúk kalapja* / **kalapjuk*
b. *az ő kalapjuk*

(ii) (4a)-ban végbemehet a jobbcsomópont-emelés művelete, noha az ugyanazzal az elemmel reprezentált két birtokolt főnév nem azonos (diák – ja – i, diák – ja – i – d), de az egyik magában foglalja a másikat. (4b)-ben a két birtokolt főnevet nem reprezentálhatja ugyanaz az elem, mivel azok egymást kizáró egyeztető morfémákat tartalmaznak (diák – ja – i – Ø ↔ diák – ja – i – d).

- (4) a. *a Péter és a te diákjaid*
b. **?az ő és a te diákjaid*

A fenti példák azt mutatják tehát, hogy a lexikális birtokos esetében nincs egyeztetés a birtokos és a birtok között, ezért mehet végbe (4a)-ban a jobbsomópont-emelés, míg ugyanezt a műveletet nem végezhetjük el (4b)-ben, mivel az egyes szám 3. személyű névmási birtokos egy \emptyset egyeztetési morfémát visel.

A másik problémakör, amit meg kell vizsgálnunk, a birtokos DP esetvégződésének kérdése. Szabolcsi (1992) szerint a nominatívuszi birtokos [Spec, DP]-be mozogva kapja meg a datívuszi esetet D-től (5). Ez az elemzés azonban felveti a kettős esetadás problémáját.

Den Dikken (1999) az eset nélküli birtokost állítja szembe a datívuszi birtokossal. (Az elemzés ismertetésére a 4.1. alatt kerül sor.)

Bartos (2000) az Agr_NP bevezetésével kiküszöböli a kettős esetadás problémáját: a nominatívuszi birtokost [Spec, Agr_NP]-be, míg a datívuszi birtokost [Spec, DP]-be mozgatja, amely pozíciókban megtörténik az esetjegy kiosztása, illetve leellenőrzése.

É. Kiss (2002) a datívuszi birtokost tekinti elsődlegesnek, szemben az eset nélkülivel. Érvelésében párhuzamot von az egyes főnévi fejekhez járuló adjunktumok bizonyos típusai és a birtokos szerkezet között (pl. *egy papírvágó kés [ébenfából] → egy [ébenfa] papírvágó kés*). Ezen párhuzamra hivatkozva helyezi a datívuszi birtokost a birtok komplementum-pozíciójába, míg a *-nak* rag nélküli birtokost eset nélkülinek nevezi.

Egy korábbi előadásomban (Szőke 2008) az alábbi ellenérveket fogalmaztam meg az eset nélküli elemzéssel szemben:

(i) Ez az elképzelés megsérti a láthatósági feltételt, amely szerint egy DP csak akkor kaphat θ -szerepet, ha esettel rendelkezik.

(ii) Az É. Kiss (2002) által hozott példák többségében adjunktum szerepel, amelyet a komplementum-pozícióban megjelenő datívuszi birtokossal állít párhuzamba, márpedig nem túl szerencsés eljárás két különböző típusú összetevőt egy kalap alá venni.

(iii) A datívuszi birtokos komplementum-pozícióba való helyezése azért nem lehetséges, mert ebbe a szintaktikai pozícióba kerül az argumentumszerkezettel rendelkező birtok végpont tematikus szerepű argumentuma (6).

- (6) a. *Mindenki megszavazta* [_{DP} *a segély elküldését az afrikai népnek*].
b. *Már tegnap elintéztem* [_{DP} *a húsvéti lapok feladását a barátainknak*].

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a birtokos szerkezetben szám- és személybeli egyeztetés történik a birtokos és a birtok között, de nem teljes a paradigma, mert ez a fajta egyeztetés csak a névmási birtokos esetében jelenik meg, míg a lexikális birtokos és a birtok között hiányzik. A *-nAk* végződés nélküli birtokos pedig nominatívuszi esetet visel, és nem esetenélküli.

A későbbiekben (a 4.1.-es pont alatt) be fogok mutatni egy a fentiekől eltérő elemzést, ahol a birtokos – PP-ként megjelenve – a predikátum szerepét tölti be, ezért nem történik nominatívuszi esetadás. A hagyományos felfogást követő elképzelések esetében érvelek csak a nominatívuszi esetadás megléte mellett.

2.2. *A -vÁN határozói igeneves szerkezet*

A *-vÁN* határozói igeneveken is található egy olyan szuffixum, amely engedélyezi az alanyi DP megjelenését a szerkezetben, és ez nem más, mint az *-n* végződés (7).

- (7) a. *A tanár belépvén, elhallgattak a diákok.*
b. **A tanár belépve elhallgattak a diákok.*
c. *A tanár belépve elhallgatott.*

Sárik (1998 434) így érvel emellett: „A *-ván/-vén* végződésű igenevek (...) még alanyeset is képesek adni alanyuknak, feltehetőleg annak köszönhetően, hogy egykor léteztek egy olyan személyragozási sor részeként is, amely a mai beszélők számára már teljesen feledésbe merült.”

A Bécsi és a Münchener kódexből¹ származó adatok azt támasztják alá, hogy egykor létezett egy személyragozási paradigma a *-vÁN* határozói igenevek esetében. Károly (1956) az alábbi történeti adatokat vonultatja fel (8):

¹ (1) a. Bécsi kódex: „*A mël fold tégedét meghaluad* (olv. meghalvád) *fogada(n)d^r*”
b. Münchener kódex: *ioved* (olv. jövév), *bé menuéiec* (olv. bemenvéjek)

2.3. Jelöletlen határozós: a szerkezet nominális eleme egy jelöletlen határozó (*a János vezette autó = a János által vezetett autó*). Ennek a felfogásnak a híve Antal (1985).

Az általam folytatott elemzés az igeneves álláspontot képviseli, de ezen belül mindhárom nézet elemei felismerhetők lesznek.²

Vegyük sorra a fenti álláspontokat!

Szepesy (1982) a személyragos befejezett melléknévi igeneves szerkezetet a birtokos szerkezettel állítja párhuzamba. Emellett szóló érve az *-A* morféma megléte, amely megegyezik a birtokolságjellel, illetve a birtokos szerkezetben (9a) megfigyelt antiegyeztetés jelenségét az igeneves konstrukcióban (9b) is kimutathatjuk.

(9) a.	<i>a fiú könyve</i>	<i>a fiúk könyve / *könyvük</i>
b.	<i>a fiú vezette autó</i>	<i>a fiúk vezette / *vezették autó</i>

Laczkó (2001) és Nádasi (2006) ellenérve ezen elképzeléssel szemben a következő: hiányzik a valódi párhuzam, hiszen a birtokos szerkezetben nemcsak nominatívuszi birtokosról beszélhetünk, hanem létezik datívuszi is, ez azonban nem mondható el az igeneves szerkezetről. Márkus (2008, 2009) is hiányolja a valódi párhuzamot, arra hivatkozva, hogy a birtokos szerkezetben a nominatívuszi alany és a birtok közé beékelődhet egy melléknév, míg az igeneves szerkezet esetében semmi sem ékelődhet be a nominális és a verbális elem közé (*a fiú *szépen/ *tegnap vezette autó*).

Kenesei (1986) emellett érvel, hogy a [–Tense] jegy miatt a vizsgált szerkezetben igenév jelenik meg. A nominális elemet nominatívuszi alanyként tartja, és a [+Agr] jegyet teszi felelőssé a nominatívuszi eset kiosztásáért. Laczkó (2001) elemzésében szintén [–Tense], illetve [+Agr] jegyeket rendel ehhez a szerkezethez. É. Kiss (2002) elemzése szerint ezek az ige- és [+Agr] jegyekkel rendelkeznek, amely utóbbi megjelenését az alany engedélyezéséhez köti.

Nádasi (2006) elemzésében [+Agr] és [+Tense] jegyek szerepelnek, a konstrukciót véges igés pre-nominális mellékmondatnak tekinti. Nádasi érvelésében bebizonyítja, hogy a szerkezetben alany jelenik meg, továbbá egyeztetés történik a tárggyal (amely pro a konstrukcióban, és amelyet a mondatbevezető köt), így [+Agr] jegyet rendel az igenévi – az általa folytatott elemzés szerint

² A nominális és a verbális összetevők között predikatív viszonyt feltételezek, de az elemzés ismertetése során – a 4.2. pont alatt – rámutatok a birtokos szerkezettel való hasonlóságra, és fontos szerepet tulajdonítok a jelöletlen határozónak is.

igei – elemhez (11) É. Kiss (2002)-re hivatkozva kijelenti, hogy az alanyesetet csak T engedélyezheti, így a [+Tense] jegynek is léteznie kell.

(10) *A [Vágó István pro_i vezet_t-e_i COMP_{ID}] vetélkedő_j*

A [+Tense] jegy feltételezésének helyessége azonban több ponton is megkérdőjelezhető:

(i) A személyragos befejezett melléknévi igenévnek csak múlt idejű alakja van, hiányzik a jelen idő, s felmerül a kérdés, hogy ilyen esetben hogyan beszélhetünk [+Tense] jegyről.

(ii) Vannak más szerkezetek (a birtokos DP, a *-vÁn* határozói igeneves szerkezet) is, amelyekben olyan morfológiai esetjelölés nélküli alany jelenik meg, mint a személyragos befejezett melléknévi igenevet tartalmazó konstrukcióban, mégsem beszélhetünk az esetükben [+Tense] jegyről.

Márkus (2008, 2009) a vizsgált szerkezetet nem véges igét tartalmazó vonatkozó mellékmondatnak tekinti, a következő két alapfeltevésre építve: a konstrukció TP-nél kisebb, csupán vP/AspP, és a rejtett tárgy egy személyes típusú névmás. Arra a kérdésre, hogy a [+Tense] jegy hiányában mi osztja ki a nominatívuszi esetet, Márkus a „jobb híján” eset fogalmának ismertetésével válaszol. Feltételezi, hogy T hiányában (amely a nem-értelmezhető ϕ -jegyeket viseli) az alanyi DP esetenélküli a szintaxisban, és posztszintaktikailag kap „jobb híján” alanyesetet. Ezen elemzése során Schützét (2001) követi, aki a „jobb híján” esetet úgy határozza meg, mint amit azon nominálisok kiejtésére használunk, amelyek nem kapnak esetspecifikációt kiosztás vagy más szintaktikai eszköz által. A morfológiai esetjelölés³ az alábbi eljárások eredménye lehet:

(i) Az esetet egy szintaktikai fej (ige, Infl) osztja ki (11a).

(ii) Történhet az esetadás egy szemantikailag odaillő összetevővel való összeillesztés által (11b).

(iii) A projekción belül más elemeken is megjelenhet az eset az osztozás által (például a DP-n belül a melléknéven) (11c).

(iv) A szemantikából származó esetenél (adverbális eset) a DP-n megjelenő esetvégződés jelöli az adverbális funkciót (11d).

(v) „Jobb híján” eset megjelenéséről akkor beszélhetünk, ha a fenti mechanizmusok egyike sem használható (11e).

³ Az esetjelölés és az esetskiosztás fogalmakat egymás szinonimájaként használom, a köztük lévő különbség csupán annyi, hogy az esetjelölés a folyamat morfológiai aspektusát, míg az esetskiosztás a szintaktikai aspektusát ragadja meg jobban.

(11)a. *János látja az autót.* (A tárgy az igétől kapja az ACC esetet.)

b. Angol: *Mary_i, John likes her_i.*
 'Marit, János kedveli őt.'

c. Német: *den kleinen Hund*
 a.ACC kis.ACC kutya
 'a kis kutyát'

d. *ház-ban* (LOC)
ház-ba (LAT)

e. Angol: *Me, I like beans.*
 Én.ACC én szeret bab.PL
 'Én, szeretem a babot.'

Márkus (2008, 2009) felveti annak lehetőségét, hogy ez a megközelítés a birtokos szerkezetre is kiterjeszhető.

A fenti elemzést azonban megkérdőjelezhetik az alábbi szembeállítások, amelyek arra utalnak, hogy a látható esetvégződés nélküli főnévi csoport megjelenése strukturális engedélyezéshez van kötve, s nem pusztán morfológiai esetadás történik (12).

(12)a. *az én könyv-e-m* **az én könyv*
 b. *a fiúk vezet-e autó* **a fiúk vezetett autó*

A fenti elemzéseket követve tehát amellet foglalhatunk állást, hogy a személyragos befejezett melléknévi igenevek [+Agr] és [-Tense] jegyeket viselnek, és egy nominatívuszi esettel bíró főnévi csoport jelenik meg mellettük.

Már most előrebozsátom, hogy az általam folytatott elemzés szerint itt sem történik nominatívuszi esetadás – hasonlóan a birtokos szerkezethez –, ugyanis a látható esetvégződés nélküli főnévi csoport egy PP részeként a predikátum szerepét fogja betölteni ebben a szerkezetben.

2.4. Összegzés

A fenti vizsgálatok alapján összegzésként azt mondhatjuk, hogy mindhárom vizsgált szerkezet [+Agr] és [-T] jegyekkel rendelkezik.

Az alábbi minimálpárok arra utalnak, hogy a morfológiailag jelöletlen főnévi csoport megjelenését a szuffixum teszi lehetővé (13).

(13)a. *az én könyv-e-m* **az én könyv*
 b. *a fiúk vezet-e autó* **a fiúk vezetett autó*
 c. *a fiúk belépvé-n, János tüsszentett* **a fiúk belépve, János tüsszentett*

3. A predikatív viszony

Den Dikken (2006) a predikatív viszony értelmezése során a jelentés nélküli elemeket hangsúlyozza, amelyek alapvető szerepet játszanak a predikatív viszony létesítésében. Ilyen elem a RELATOR és a LINKER. A den Dikken által képviselt nézet ismertetése előtt nézzünk meg egy rövid összefoglalást, amely – a teljesség igénye nélkül – bemutatja, milyen előzmények vezettek a predikatív viszonyról kialakított felfogásához.

3.1. *Előzmények*

A nyugati filozófiai hagyományban a predikátum fogalmával már az első témák között találkozhatunk.

Platónnál a mondat nem más, mint egy alany és egy predikátum összekapcsolódása.

Arisztotelész (1979) megkülönböztette a grammatikai és a logikai predikátumot, de csak a logikai alany fogalmát vezette be, a grammatikait nem. A grammatikai predikátum az alanyhoz hozzárendelt tulajdonságot jelölő (denotáló) szintaktikai összetevő. A logikai predikátum pedig maga a predikátum által jelölt tulajdonság. Az alany (logikai alany) az, amiről a mondat állít valamit.

Voltak néhányan – többek között például Frege (2000) –, akik a predikátum fogalma ellen érveltek, azt hasznavehetetlennek tartva. Frege (2000) a függvény-argumentum szerkezettel dolgozik. A függvény (funktör) a kifejezésnek azon része, amely invariáns, az argumentum pedig a kicserélhető vagy megváltoztatható rész. Azonban a fregei funktör- és argumentumfogalmak nem mindig feleltethetők meg egyértelműen a szintaktikai szerkezet összetevőinek vagy a lexikon elemeinek. Valójában a függvény fogalma az arisztotelészi predikátumnak feleltethető meg a nyelvtanban, míg a fregei argumentum – legalábbis az egyargumentumú igék esetében – az arisztotelészi alany fogalmával párhuzamos abban az értelemben, hogy az alany nem más, mint amiről a mondat állít valamit.

Napjainkban az n -rendű predikátumnak, a θ -rács terminusának, a fregei szaturáció fogalmának és az arisztotelészi alany predikátum dichotómiának az együttesét alapul véve a θ -ráccsal bíró predikátum-fej és belső argumentumainak kombinációját nevezzük predikátumnak, vagyis egy olyan szintaktikai összetevőt, amely az alanyról tesz valamilyen állítást.

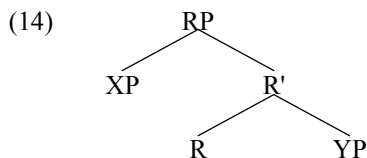
3.2. *A predikáció fogalma den Dikkennél*

Den Dikken (2006) a predikátum fogalmát úgy használja, hogy az ekvivalens azzal a szintaktikai összetevővel, amely az alanynak tulajdonított tulajdonságot

denotálja (vagyis szerinte az arisztotelészi rendszerben lényegében a grammatikai predikátum fogalmának feleltethető meg). Nem foglalkozik a logikai predikátummal, mert az nem szintaktikai fogalom. Az ő használatában az alany az a szintaktikai összetevő, amelyről a predikátum állít valamit. Az alany terminus ezen interpretációja nem azonos a Williams (1980) munkájából származó külső argumentum fogalmával, és nem felel meg a grammatikai alanynak sem az összetevő azon értelmében, hogy a mondat alanyi pozíciójában van (például az *szép virág* esetében a *virág* a *szép* alanya, de nem grammatikai alany).

3.3. A predikáció szintaxisa

Den Dikken abból a hipotézisből indul ki, hogy minden predikatív viszony szintaktikailag olyan szerkezettel van reprezentálva, amelyben a predikátumot és az alanyt denotáló összetevők egy összekötő elem, vagyis a RELATOR alárendeltjei, amely létrehozza a kapcsolatot – mind a szintaktikait, mind a szemantikait – a két összetevő között. A RELATOR egy absztrakt funkcionális összekötő a predikátum és alanya között (14).

A predikáció lokalitása: A RELATOR a predikátumot és az alanyt a minimális tartományában helyezi el.

A predikáció lokalitásának következménye a predikatív viszony további jellemzője, az iránymentesség. A predikatív viszony aszimmetrikus, és a RELATOR által van közvetítve.

Den Dikken a következő két aleset megléte mellett érvel:

- (i) „Kanonikus predikáció” (predikátum-komplementum szerkezet)
 $[_{RP} [_{XP} \text{ALANY}] [_{R'} \text{RELATOR} [_{YP} \text{PREDIKÁTUM}]]]$
- (ii) „Fordított predikáció” (predikátum-specifikáló szerkezet)
 $[_{RP} [_{XP} \text{predikátum}] [_{R'} \text{relator} [_{YP} \text{alany}]]]$

3.4. A RELATOR fogalma és működése

A RELATOR a predikatív viszonyok szerkezetében egy absztrakt funkcionális fejet takar, amely nem tekinthető sem új, illetve önálló lexikális kategóriának, sem pedig specifikus funkcionális elemnek (mint amilyen T vagy D).

Helyette egy szintaktikai konfigurációt képvisel: a RELATOR a predikátum és az alanya közti viszony szerkezeti megjelenítéséért felelős. A RELATOR-fej lehet pl. kopula vagy egy prepozíciós elem, de lehet T (vagy Infl), vagy bármi, ami a predikátumot az alanyához kapcsolja.

A RELATOR-fej ugyanakkor sohasem lexikális fej: mivel a RELATOR nem oszthat ki θ -szerepet, így a RELATOR szerepét csakis funkcionális fej töltheti be.

A predikatív viszony közvetítője az unakkuzatív szerkezetekben T, míg a tranzitív szerkezetekben *kis* v⁴ (így ezek töltik be a RELATOR szerepét).

Predikatív viszony azonban nem csak a (mátrix) ige és az alanya között létezik. Az alábbiakban röviden ismertetem, hogy hol lehet még szerepe a RELATOR-nak (15–21).

(i) a topik és a mondat többi része között

(15)[_{TopP} [*Marit*]_i [_{Top'} Top=REL(\emptyset) [_{TP} *János veszi ec_i feleségül*]]]

(ii) a melléknévi predikációban

(16)[_{RelP} [*János*]][REL [*okos*]]

(iii) a módhatározó és a mondat többi része között

(17)[_{RelP} [*János zongorázik*]][REL=-*ül* [*remek*]]

(iv) a direkt és az indirekt tárgy között

(18)[_{VP} *adja* [_{RelP} [*a könyvet*]] [_{Rel'} REL [*neked*]]]

(v) az ige bővítményei között

(19)a. [_{VP} *teszi* [_{RelP} [*a tálcát*]] [_{Rel'} REL [*az asztalra*]]]

b. [_{VP} *festi* [_{RelP} [*a kerítést*]] [_{Rel'} REL [*barnára*]]]

(vi) a melléknév és a főnév között

(20)[_{RelP} *János* [REL [_{DP} *a* [_{RelP} [_{AP} *legjobb*]] [REL [_{NP} *zongorista*]]]]]]]

(vii) két főnév között a binominális NP-ben

(21)[_{DP} [_{NP} *csoda*]] [REL [_{NumP} *egy* [_{NP} *nap*]]]]]

Összegezve a RELATOR legfőbb jellemzőit:

(i) egy általános kapcsoló a predikátum és alanya között

(ii) nem önálló funkcionális vagy lexikális kategória

⁴ A *kis* v nem tekinthető szigorú értelemben lexikális elemnek, hanem a lexikális és a funkcionális kategóriák keresztezése. Lexikális a külső θ -szerep kiosztását tekintve, de a morfológiai jegyeinek erőssége parametrikus változó, ezért nem lehet szigorú értelemben véve lexikális elem (den Dikken, 2006: 22).

- (iii) nincs az A-tartományra korlátozva
- (iv) a RELATOR-nak van saját jegykötege
- (v) ezek a jegyek a szintaktikai környezetet tükrözik.

Elvileg a predikáció bármely szemantikai viszonyát le lehet fordítani a szintaxisra.

3.5. A LINKER szerepe és működése

A LINKER a RELATOR-hoz hasonlóan szintén egy absztrakt funkcionális fej, amelynek funkciója a predikátum és az alanya közti predikatív viszony létrehozása a predikátuminverziós szerkezetekben. Ez utóbbiak esetében a „kanonikus predikációból” indulunk ki, majd a predikátumot átemeljük az alanya felett. A bázisgenerált predikátum-specifikáló szerkezet (azaz a „fordított predikáció”) és a predikátuminverziós szerkezet közti fontos különbség, hogy míg az előbbi esetében lehetséges a posztverbális alany A'-kiemelése (22), addig az utóbbiban nem (23).

(22)a. *Brian_i is* [_{RelP} [_{VP} *loved t_i*] [_{RELATOR=by} [_{DP} *Imogen*]]]
 'Briant szereti Imogen.'

- b) *Who do you think Brian is loved by t?*
 'Kiről gondolod, hogy szereti Briant?'

(23)a. *I think the best candidate is this man.*
 'Úgy gondolom, a legjobb jelölt ez a férfi.'

- b. **Which man do you think the best candidate is t?*
 'Melyik férfiről gondolod, hogy a legjobb jelölt?'

A predikátuminverzió oka: a predikátum egy redukált szabad vonatkozó mellékmondat, amelynek – a null fejen lévő szigorú engedélyezési korlátoknak köszönhetően – [Spec, TP]-be kell emelkednie az alanya felett. A predikátumnak az alanya felett való átmozgatása tehát azért szükséges, hogy engedélyezve legyen az üres predikátum-fej. Ahhoz azonban, hogy a predikátum mozgatható legyen az alanyán keresztül, a predikátumnak és az alanynak egyenlő távolságúnak (ekvidisztánsnak) kell lennie, továbbá a predikátumnak láthatónak kell lennie a külső szondák számára. Ez azonban nem teljesül, hiszen a RelP komplementumában lévő predikátum nem látható a külső szondák számára a fázisáthatolhatatlanság feltétele⁵ miatt. Erre a problémára két megoldás lehetséges:

⁵ A fázisáthatolhatatlanság feltétele: Egy H fejű L fázisban csak a H fej és a fázis pereme férhető hozzá az L-en kívüli műveletek számára.

(i) A predikátum-fejet a Rel fejbe emeljük, s ezáltal hozzáférhetővé válik a fázison kívüli műveletek számára.

(ii) Kiterjesztjük a RelP fázist, bevezetve egy funkcionális fejet, a LINKER-t. A RELATOR-t a LINKER-be emeljük (24b), kiterjesztve a fázist a LINKER projekciójába. A fáziskiterjesztés által már lehetővé válik, hogy a predikátum a LinkerP Spec-pozíciójába mozogjon, és ezáltal elérhetővé váljon további – a fázison kívüli – műveletek számára (24c).

- (24)a. $[_{\text{RelP}} \text{ALANY} [_{\text{RELATOR}} [\text{PREDIKÁTUM}]]]$
 b. $[_{\text{FP}} \text{F} + \text{Rel}_i [_{\text{RelP}} \text{ALANY} [t_i [\text{PREDIKÁTUM}]]]$ ⁶
 c. $[_{\text{FP}} \text{PREDIKÁTUM}_j [\text{F} + \text{Rel}_i [_{\text{RelP}} \text{ALANY} [t_i t_j]]]$

4. A magyar szerkezetek elemzése

4.1. A magyar birtokos szerkezet

Den Dikken (1999) univerzális szerkezetet tételvez fel a magyar birtokos szerkezetnek, amely a predikátumszerkezethez hasonlóan épül fel. Alapesetben a magyar datívuszi birtokos (amit PP-nek tart az angol nyelv mintájára) követi a birtokot (25).

- (25) $[_{\text{SC}} \text{BIRTOK} [_{\text{PP}} \text{P}_{\text{dat}} \text{BIRTOKOS}]]$

A datívuszi posztpozícióknak két morfológiai alternánása van: vagy nyíltan realizálódik a datívuszi P, vagy pedig rejtve marad (zéró allomorf). Ha nyíltan realizálódik, akkor megjelenik a *-nak/-nek* rag, ha pedig zéró allomorf, akkor a birtokos – ahogyan Szabolcsi (1992) nyomán nevezzük – nominatívuszi⁷ lesz. Den Dikken a morfológiailag jelöletlen birtokost predikátuminverzióknak veti alá (26a). Ha a *-nak/-nek* ragos birtokos a szerkezet elején található, akkor a kis tagmondatból egyenesen [Spec, DP]-be mozgott (26b).

- (26)a. $[_{\text{DP}} a [_{\text{FP}} [_{\text{PP}} \text{P}_c \text{János}]_i \text{F} [_{\text{SC}} \text{kalapja } t_i]]]]$
 b. $[_{\text{DP}} [_{\text{PP}} \text{Jánosnak}]_i a [_{\text{FP}} \text{F} [_{\text{SC}} \text{kalapja } t_i]]]]$

A predikátuminverziót a morfológiailag jelöletlen birtokos esetében az váltja ki, hogy a PP feje üres, és ezt engedélyezni kell. A datívuszi birtokos mozgatása [Spec, DP]-be valamilyen más kényszerből fakadhat, itt tulajdonképpen operátormozgatás történik.

⁶ FP azt a funkcionális frázist jelenti, amely a LINKER-t tartalmazza.

⁷ Maga den Dikken (1999: 154) is használja megkülönböztetésként a nominatívuszi birtokos kifejezést.

Összegezve: a *János kalapja* birtokos szerkezet esetében a *kalapról* tesszük azt az állítást, hogy *Jánosé*, vagyis a *János* a predikátum, a *kalapja* pedig az alany ebben a predikatív viszonyban. Mivel a birtokos egy PP-ként megjelenő predikátum, nem történik nominatívuszi esetadás.

Den Dikken (2006) RELATOR-os / LINKER-es rendszerében az alábbi módon ábrázolhatjuk a magyar birtokos szerkezetet (27):

- (27)a. $[_{DP} a [_{LinkerP} [_{PP} P_e \text{János}]_j \text{Linker} + \text{Rel}_i [_{RelP} \text{kalapja } t_i t_j]]]$
 b. $[_{DP} [_{PP} \text{Jánosnak}]_i a [_{RelP} \text{Rel} [\text{kalapja } t_i]]]$

(27a)-ban az üres predikátum-fejet (az üres P-t) engedélyezni kell, ezért kiterjesztjük a RelP-t, a RELATOR-t a LINKER-be emeljük, s a predikátumot a LinkerP Spec-pozíciójába mozgatjuk. (27b)-ben operátormozgatással kiemeljük a predikátumot a szerkezetből, itt nincs üres predikátum-fej, így a LinkerP-t nem kell bevezetni.

Ezen a ponton azonban meg kell említenünk a Szabolcsi (1992)-féle hagyományos felfogást, amely szerint a birtokos az alany szerepét tölti be. A következő érvek szólnak emellett:

- (i) A birtokos DP és a CP szerkezete közti párhuzam alapján: a CP-ben az alany számának és személyének megfelelő szuffixum jelenik meg a predikátumon, a birtokos szerkezetben pedig a birtokos számának és személyének megfelelő egyeztető morfémát láthatunk a birtokon.
 (ii) A birtokos tematikus szerepet kap, amelyet a predikátum szokott kiosztani (l. *János felépülése*, *János hanyatt esése*).

A kétféle elemzés ütköztetését, a mellettük és ellenük szóló érvek összegyűjtését egy következő dolgozat céljaként tűztem ki, mivel ez a feladat túllépné jelen tanulmány kereteit.

4.2. A befejezett melléknévi igeneves szerkezet

Az alábbi két szerkezetet (28) egymással párhuzamba állítva vizsgálom, mivel abból a feltevésből indulok ki, hogy a személyragos befejezett melléknévi igeneves konstrukcióban az esetvégződés nélküli nominális elem⁸ egy olyan PP, amelynek a feje üres. A birtokos szerkezethez hasonlóan itt sem történik nominatívuszi esetadás.

- (28)a. *a János által vezetett autó*
 b. *a János vezette autó*

⁸ Antal (1985) szerint a kérdéses nominális elem jelöletlen határozó.

Mindkét példa egy vonatkozó szerkezetként fog felépülni, ahogyan ezt – tipológiai kutatásokkal alátámasztva – már Nádasdi (2004, 2006) is kifejtette a (28b)-hez hasonló konstrukciók esetében. Tehát a (28a, b) példákban a *János által vezetett* és a *János vezette* korlátozó tagmondatként jelenik meg, és a szerkezetek tartalmaznak egy pro rejtett tárgyi névmást. Kenesei (2005: 164) szerint egy üres operátor jelenik meg a szerkezetben, amely össze van indexelve a nominális elemmel.

- (29)a. $[_{DP} a [_{CP} [_{VP} OP_i [_{PP} János\ által] [_{vezetett}]]] [_{NP_i} autó]]]$
 b. $[_{DP} a [_{CP} [_{PP} János] pro_i [_{vezette}]]] [_{NP} autó]]]$

A befejezett melléknévi igenevet tartalmazó konstrukciókat ezzel egy időben a birtokos szerkezettel is párhuzamba állíthatjuk. Kövessük nyomon ezt a párhuzamot a (30)-as táblázat alapján:

- (30) A birtokos szerkezet és a befejezett melléknévi igeneves szerkezet párhuzamos felépülése

Kiinduló szerkezet	Birtokos	$[_{DP} a [_{RelP} könyve [_{PP} Jánosnak]]]$
	Igeneves	$[_{DP} a [_{CP} [_{RelP} OP_i vezetett [_{PP} János\ által}]]] [_{NP} autó_i]]]$
Nyílt P	Birtokos	$[_{DP} [_{PP} Jánosnak]_i] a [_{RelP} könyve t_i]]]$
	Igeneves	$[_{DP} a [_{CP} [_{PP} János\ által}]_i] [_{RelP} OP_i vezetett t_i]]] [_{NP} autó_i]]]$
Üres P	Birtokos	$[_{DP} [_{LinkerP} [_{PP} János]_j] Linker + Rel_i [_{RelP} könyve t_i t_j]]]$
	Igeneves	$[_{DP} a [_{CP} [_{LinkerP} [_{PP} János]_k] Linker + Rel_j [_{RelP} OP_i vezette t_j t_k]]] [_{NP} autó_i]]]$

A személyragos befejezett melléknévi igeneves szerkezetben a predikatív viszony az igenév (alany) és a PP (predikátum) között jön létre. Amikor P egy engedélyezésre szoruló, üres predikátum-fej, akkor fáziskiterjesztés történik, megjelenik a LinkerP, amely lehetővé teszi PP mozgását (lásd a táblázat 6. sorát).

Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a két vizsgált szerkezet felépülése nem teljesen azonos. Valójában ez nem is volt elvárás, hiszen az egyik DP, a másik egy igeneves szerkezet, amely egy CP-be ágyazódik,⁹ s ebből adódóan

⁹ A két szerkezet között további eltérések is kimutathatók, amelyekre a lektor hívta fel a figyelmemet. Ezeket a különbségeket azért nem vizsgálom, mert a dolgozatban a predikatív viszony alakulását érintő eltérésekre helyeztem a hangsúlyt.

- (i) a. ?? *bárki / mindenki könyve* (ii) a. *Senkinek (*sem) az autóját nem láttam.*
 b. *bárkinek / mindenkinek a könyve* b. *A senki *(sem) vezette autó itt áll a ház előtt.*
 c. *a bárki / mindenki vezette autó*

nem nevezhetők hasonló konstrukcióknak, de az alanyuk és a predikátumuk közti viszony alakulása párhuzamot mutat.

A két szerkezet között az alábbi eltérések figyelhetők meg a predikatív viszony alakulását tekintve:

(i) A két szerkezet közti legfontosabb különbség, hogy a birtokos DP-ben a birtokról sohasem tűnik el a birtokos személyjel (*Jánosnak a könyve* / **könyv*), míg az igeneves konstrukcióban a nyíltan realizálódó P esetében eltűnik az igenév végződése (*a János által vezetett* / **vezette autót*).

(ii) Másrésztől a birtokos DP esetében nem feltétlenül kell a szerkezet elejére mozgatni a nyíltan realizálódó PP-t (*a könyve Jánosnak*)¹⁰, míg a másik konstrukcióban igen (**a vezetett János által autót*).

(iii) Végül a harmadik fontos különbség az, hogy a birtokos szerkezetben a nyíltan realizálódó PP megelőzi a szerkezet fejét, a névelőt (*Jánosnak a könyve*), míg a másik szerkezetben a mozgatott PP a névelő és az igenév közé ékelődik (*a János által vezetett autót*).

Ez az elemzés az alábbi példák eltérő viselkedésére is magyarázatot adhat (31).

(31)a. *a János által tegnap este vezetett autót*

b. **a János tegnap este vezette autót*

(31b)-ben a módosító és a módosított fej közti tartományt ki kell üríteni. A PP és az igenév közé azért nem ékelődhet semmi, mert a szakaszkiterjesztésnek köszönhetően a RelP fölé közvetlenül a LinkerP-t projektáltuk. (31a)-ban a PP mozgatása távolabbra történik, és ott megjelenhetnek más elemek is a PP és az igenév között.¹¹

¹⁰ *Noha a könyve Jánosnak* nem neutrális kifejezés, nem nevezhető agrammatikusnak, szemben az igeneves példával.

(i) *Hol található az a bizonyos könyve Jánosnak?*

(ii) **A vezetett János által autót nagyon gyorsan haladt. / A János által vezetett autót nagyon gyorsan haladt.*

¹¹ A lektor felhívta a figyelmemet az alábbi példára (i), amelynek agrammatikusságát nem magyarázza a fenti levezetés, mivel a LinkerP-t fölfelé ki lehet terjeszteni egy adjunktummal.

(i) **a tegnap János vezette autót*

A következő grammatikus példák azonban azt mutatják, hogy itt inkább egy szemantikai, s nem pedig szintaktikai kérdésről van szó (ii).

(ii) a. *a mindig János vezette autót*

b. *a sok esetben élőlény alkotta tárgyak*

c. *az alapvetően feketék vezette autók*

4.3. A határozói igeneves szerkezet

A határozói igeneves szerkezetben nincs okunk azt feltételezni, hogy az esetvégződés nélküli nominális elem egy PP, valójában ez egy nominatívuszi esettel rendelkező alany lesz. Ebben a fejezetben azt vizsgálom meg, hogyan történik a nominatívuszi eset kiosztása a *-vÁn* határozói igeneves szerkezetben. Abból indulok ki, hogy az alany és az igenév közti predikatív viszony létrehozásáért a RELATOR a felelős, és a nominatívuszi esetkiosztást az igenéven megjelenő *-n* szuffixum (AGR) végzi el.

(32)a. *A tanár belépvén, a diákok elhallgattak.*

b. *A tanár köhögve lépett be a terembe.*

(32a) és (32b) nem abban különbözik egymástól, hogy csak az egyikben kap szerepet a RELATOR, hanem abban, hogy (32a)-ban a RELATOR képes nominatívuszi esetet kiosztani, míg (32b)-ben nem.

4.3.1. A *-vÁn* határozói igeneves szerkezet

A *-vÁn* határozói igeneves szerkezetet a fentiekben ismertetett elképzelés alapján a következőképpen elemezhetjük (33):

(33)_{[RelP [DP *a tanár*] [Rel' -vÁn= REL *belépvén*]]}

A határozói igenéven megjelenő *-vÁn* végződés tölti be a RELATOR szerepét, létrehozva a predikatív viszonyt a szerkezet alanya és predikátuma között. A birtokos szerkezettől és a személyragos befejezett melléknévi igeneves szerkezettől eltérően ebben a konstrukcióban nincs szükség predikátum-inverzióra: itt a „kanonikus predikáció” esetét láthatjuk. A nominatívuszi esetkiosztásért a RELATOR részeként megjelenő *-n* szuffixum a felelős, amely az egykori személyragozási paradigma maradványa lehet.

4.3.2. A *-vA* határozói igeneves szerkezet

A *-vA* határozói igeneves szerkezetben szintén „kanonikus predikáció” történik, s a RELATOR szerepét a *-vA* szuffixum tölti be (34).

(34)*A tanár*_i [_{RelP} PRO_i [_{Rel'} -vA= REL *köhögve*]] *lépett be a terembe.*

A (34)-es szerkezetben a predikatív viszony a PRO és az igenév között jön létre: a PRO össze van indexelve a mátrix ige alanyával, hiszen a határozói igenév és a mátrix mondat alanya megegyezik. A RELATOR nem tartalmaz olyan elemet, amely képes lenne a nominatívuszi eset kiosztására, de erre nincs is szükség, hiszen a PRO-nak nem kell esettel rendelkeznie.

5. Összegzés

Három olyan szerkezetet vizsgáltam meg, amelyben morfológiai esetvégződés nélküli főnévi csoport jelenik meg. Mindhárom szerkezet elemzésének kiindulópontjaként den Dikken (2006) *Relators and Linkers* című könyve szolgált. Először megvizsgáltam a három magyar szerkezet közös jegyeit: mindhárom konstrukcióhoz [+Agr] és [-Tense] jegyek rendelhetők. A látható esetvégződés nélküli főnévi csoport megjelenése strukturális engedélyezéshez van kötve, nem csak morfológiai esetadás történik. Ezért elvettem a „jobb híján” eset lehetőségét, és a nominatívuszi esetadás megléte mellett érveltem a korábbi elemzések esetében. A nominatívuszi eset kiosztásáért azt a szuffixumot tehetjük felelőssé, amelynek jelenléte lehetővé teszi a látható esetvégződés nélküli főnévi csoport megjelenését. Ezt követően röviden ismertettem a RELATOR és a LINKER fogalmát és szerepét. Végül kísérletet tettem mindhárom szerkezet RELATOR-os / LINKER-es elemzésére. A birtokos szerkezet den Dikken által végzett elemzésében – és ennek mintájára a befejezett melléknévi igeneves szerkezet általam folytatott elemzésében – nem történik nominatívuszi esetadás, mivel a látható esetvégződés nélküli főnévi csoport egy PP-be ágyazva a predikátum szerepét tölti be. A három vizsgált konstrukció elemzése csak annyiban nevezhető hasonlónak, hogy mindegyik esetében predikatív viszony létesül a szerkezet összetevői között, de emellett figyelembe kell venni elemzésük során a szerkezeti sajátosságaikat is.

Újabb vizsgálatokat folytatok az alanyi birtokos (Szabolcsi 1992-es felfogása) és a predikatív birtokos (den Dikken 1999-es felfogása) nézetének összeütköztetéséről. További lehetséges irányt jelenthet az elemzés kiterjesztése a főnévi igeneves szerkezetekre.

Hivatkozások

- Antal László 1985. *A hatodik mondatrészt*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Arisztotelész 1979. *Organon I. kötet. Előszó*. Írta Szalai Sándor. MTA Filozófiai Írók Társasága. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 653–762.

- den Dikken, Marcel 1999. On the structural representation of possession and agreement: The case of (anti-)agreement in Hungarian possessed nominal phrases. In István Kenesei (szerk.) *Crossing Boundaries: Advances in the Theory of Central and Eastern European Languages*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company. 137–178.
- den Dikken, Marcel 2006. *Relators and Linkers*. The MIT Press.
- Frege, Gottlob 2000. Függvény és fogalom. In Máté András *G. Frege – Logikai vizsgálódások*. Budapest, Osiris.
- Jakab István 1988. A jelzővé süllyedt igealak – és ami mögötte van. *Magyar Nyelvőr* **112**: 300–302.
- Károly Sándor 1956. Igenévszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* **10**.
- Kenesei, István 1986. On the role of the agreement morpheme in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* **36**: 109–120.
- Kenesei, István 2005. Nonfinite clauses in derived nominals. In Christopher Pinon – Péter Siptár (szerk.) *Approaches to Hungarian* **9**. Budapest, Akadémiai Kiadó. 160–186.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Laczkó Tibor 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan* **3. Morfológia**. Budapest, Akadémiai Kiadó. 409–452.
- Laczkó Tibor 2001. Néhány lexikai-funkcionális gondolat a személyragos – (T)T igenévről. In Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.) *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs, Lingua Franca Csoport. 741–759.
- Laczkó Tibor 2002. Rejtett alanyok és tárgyak a főnévi csoportban. In Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **5**. Szeged, SZTE. 137–150.
- Márkus, Andrea 2008. *Participles and the Passive in Hungarian*. Szakdolgozat, kézirat. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Márkus Andrea 2009. Egy sokak vitatta szerkezetéről. In Sinkovics Balázs (szerk.) *LINGDOK* **8**. Szeged, JATEPress. 27–46.
- Nádasdi Péter 2004. *A vonatkozó szerkezetek vizsgálata az ír, a japán és a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. SZTE, Általános Nyelvészeti Tanszék.

- Nádasdi Péter 2006. Mozgatás nélkül? Egy prenominalis vonatkozó szerkezet minimalista elemzése a magyarban. In Sinkovics Balázs (szerk.) *LINGDOK 5*. Szeged, JATEPress. 61–86.
- Sárik Pál 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv* **94**: 423–435.
- Schütze, Carson T. 2001. On the nature of default case. *Syntax* **4/3**: 205–238.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szepesy Gyula 1939. *Az istenadta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szepesy Gyula 1982. Isten-adta, madár-látta. *Magyar Nyelvőr* **78**: 52–67.
- Szőke Bernadett 2008. A nominatívuszi eset vizsgálata a magyar nyelvben. *LINGDOK 12*. konferencia (előadás).
- Tóth, Ildikó 2000. VA- and vÁN- participles in Hungarian. In Gábor Alberti – István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 7*. Szeged, JATEPress. 237–256.
- Williams, Edwin 1980. Predication. *Linguistic Inquiry* **11**: 203–338.

MI FÁN TEREM A FŐNÉV + IGE SZERKEZET?*

VINCZE VERONIKA

1. Bevezetés

A dolgozatban a puszta köznév + ige felépítésű szerkezetek egy altípusát vizsgáljuk. E szerkezetek hasonló felépítésűek, ám valójában nem alkotnak egységes kategóriát a kompozicionalitás szempontjából: a produktív puszta főnév + ige komplexumok (*újságot olvas*) és az idiomatikus kifejezések (*csütörtököt mond*) mellett létezik egy harmadik kategória is, amelyet olyan kifejezések képviselnek, amelyek jelentése nem teljesen kompozicionális, így azt meg kell adni a lexikonban (*döntést hoz*). A dolgozatban – Langer (2004) nyomán – e szerkezeteknek egy jellemző szemantikai tulajdonságát kiemelve „félíg kompozicionális” szerkezetekként fogunk hivatkozni rájuk.

A dolgozat célja, hogy bemutassa és összehasonlítsa a szerkezetek lehetséges szintaktikai elemzéseit közvetlen összetevős és függőségi keretben, különös figyelmet fordítva a vonzatkeretre.

A dolgozat felépítése a következő. Először a félíg kompozicionális szerkezetek szintaktikai jellemzését tekintjük át, majd a vonzatkeret kapcsán felmerülő általános kérdéseket tárgyaljuk. Ezt követi a félíg kompozicionális szerkezetek generatív keretben adott elemzéseinek ismertetése, ezután pedig egy függőségi modellben adott elemzést mutatunk be. A dolgozat a tárgyalat elemzések összevetésével és néhány jövőbeli feladat felvázolásával zárul.

2. A szerkezetek jellemzése

Komlósy (1992) a félíg kompozicionális szerkezeteket a puszta köznév + ige szerkezetek között tárgyalja. Véleménye szerint az igekező + ige séma nyújt mintát az igekezőtlen ige + vonzat felépítésű idiómák létrejöttéhez (például *csütörtököt mond, törbe csal*), mivel a kétféle szerkezet szintaktikai viselkedése hasonló. Szintén az igekezőhöz hasonló szintaktikai viselkedést mutató elemek közé sorolja a főnév + ige szerkezetek főnévi komponensét. Magukat a félíg kompozicionális szerkezeteket pedig idiomaszerű kifejezéseknek

*Ezúton fejezem ki köszönetemet a névtelen lektornak és témavezetőmnek, Bibok Károlynak a dolgozathoz fűzött értékes megjegyzéseikért, hasznos tanácsaikért. Az esetleges tévedésekért azonban csakis engem terhel a felelősség.

tekinti, hiszen bár azonos felépítésűek az előbb említett idiómákkal, szemantikailag bizonyos fokig őrzik az alkotóelemek jelentését.

A szerkezet két komponense között nincs teljes értékű régens-vonzat viszony, hiszen a szintaktikailag alárendelt tag (a főnévi komponens) nem referáló kifejezés, és szemantikailag semmiképpen sem alárendelt a fejnek, hiszen a szintaktikailag alárendelt tag szemantikailag a szintaktikai fej fölül van rendelve: a szintaxis szempontjából alárendelt tag szemantikai argumentumként veszi fel a fejet, így egy újabb függvénykifejezés jön létre,¹ amely szemantikailag szoros egységet alkot. Ezt az is mutatja, hogy egy hangsúly esik az egész szerkezetre.

A szerkezet szemantikai központja a vonzat formájú névszó, míg a régensként szereplő ige pusztán a szerkezet igeiségéért felelős.² Amennyiben a szerkezetnek van bővítménye, az szintaktikailag az igehez, szemantikailag pedig a névszóhoz tartozik.

Ami az igei komponens szófaji besorolását illeti, Keszler Borbála (1992) szerint a funkcióigék átmeneti kategóriát képeznek a valódi igék és a segédigék között. Lengyel Klára (1999, 2000) szintén a segédigékhez hasonlatosnak tartja a funkcióigéket, egész pontosan a mondatrészeremtő segédigékhez hasonlítja őket, amelyek összetett állítmányban szerepelnek. A szerkezet igei komponense teszi képessé a főnevet arra, hogy állítmányi szerepet töltsön be, így a kopulára (vagyis a mondatrészeremtő segédigére) emlékeztet, azaz az *ügyes* melléknév mellett szereplő létigéhez (*ügyes volt*) hasonló funkciót teljesít a *végez* igei komponens a *javítást végez* szókapcsolatban. Bizonyos vonatkozásokban azonban eltérnek egymástól, hiszen amíg a kopula ragtalan (alanyesetű) névszóhoz kapcsolódik (*ügyes*), addig az igei komponens ragos névszóval (*javítást*) tartozik össze,³ amely eredetileg vonzata volt az igeének. Az igei komponens azonban – az igezőtőhöz hasonló viselkedést mutató névszó mellett megjelenő igékhez hasonlóan (Komlósy 1992) – nem szerepelhet önállóan a mondatban állítmányként, csak a névszóval együtt lehet a predikátum része, a főnévi komponens és az ige tehát együtt alkotja a mondat

¹ A szerkezetet lexikai függvényekkel modellezve (lásd például Mel'čuk et al. 1995) azonban azt látjuk, hogy a főnév veszi fel argumentumként az igt: **Oper**₁ (*parancs*) = [~ot] *ad* (vö. 5.).

² Apresjan (2004) véleménye szerint azonban az igei komponens is rendelkezik jelentéstartalommal.

³ Lengyel (1999, 2000) figyelmen kívül hagyja az *alkalom nyílik, lehetőség adódik* típusú szerkezeteket, melyekben a főnévi komponens alanyesetben fordul elő. Ettől függetlenül – véleményünk szerint – ezek is félig kompozicionális szerkezetek.

állítmányát. Emiatt a szerkezet elemzésekor általában szorosabb szintaktikai kapcsolatot tételeznek fel az igei és a főnévi komponens között, mint az ige és egyéb vonzatai között (vö. 4.3. rész).

3. Vonzatkeret

A félig kompozicionális szerkezetek vonzatkeretének vizsgálata két szempontból is különös figyelmet érdemel: a szerkezet vonzatainak a főnévi és igei komponens közti elosztása, illetve a szerkezet és igei variánsa vonzatkeretének összevetése szempontjából.

Vizsgáljuk meg először a szerkezet vonzatai elosztásának kérdését! A szerkezet mellett előforduló vonzatok elvben lehetnek az ige és a főnév vonzatai is. Tekintsük példaként a *parancsot ad vkinek vmire* szerkezetet. A szerkezet két vonzattal rendelkezik: *vkinek* és *vmire*. Ha külön-külön megvizsgáljuk a szerkezet alkotóelemeit, a következőket látjuk: az ige (*ad*) két vonzattal rendelkezik eredetileg (*vkinek vmit*), míg a főnévi komponens (*parancs*) egy vonzattal bír (*vmire*). Mivel a szerkezeten belül a főnévi komponens tárgyasetben áll, ez ki is tölti az *ad* ige tárgyi pozícióját. A szerkezet alkotóelemeinek eredeti vonzatait tekintve tehát feltételezhető, hogy a szerkezet vonzatai közül a *vmire* a főnévi komponenssel, míg a *vkinek* az igei komponenssel áll szorosabb összefüggésben.

A szakirodalomban azonban vitatott kérdés, hogy a vonzatokat el kell-e osztani az ige és a főnév között (az argumentumok megosztásáról lásd Meyers et al. 2004), és ha igen, milyen módon (Alonso Ramos 2007).

Meyers et al. (2004) szerint a félig kompozicionális szerkezetekben szereplő igék legalább két argumentummal rendelkeznek (NP_1 és XP_1), ahol XP_1 NP_1 fejének egy argumentuma. Például a *John took a walk* 'John sétát tett' mondatban az ige (*took*) egyik argumentumát (*John*) megosztja a másik argumentumával (*walk*), azaz John egyidejűleg az igei és a főnévi komponens argumentuma is. Az argumentum meg van osztva egy magasabb szintű predikátum (P_1) és egy alacsonyabb szintű predikátum (P_2) között oly módon, hogy P_1 argumentuma az a frázis, melynek P_2 a feje. A szerzők különbséget tesznek az emelő igékhez (raising verbs), illetve a kontroll igékhez (control verbs) hasonló félig kompozicionális szerkezetek között. Az emelő igékhez hasonló szerkezetekben P_1 pusztán csak a modalitásért, időért stb. felelős jegyeket hordozza, azonban szemantikailag üresnek tekintendő. A magasabb szintű predikátum és a megosztott argumentum viszonya csak felszíni, nem pedig szemantikai. Ezzel szemben a kontroll igékhez hasonló szerkezetekben

az ige szemantikai szereppel látja el a megosztott argumentumot. Így a *John made an attack* 'John megtámadott (vkít)' mondatban *John* csak a TÁMADÓ szereppel bír, míg a *John attempted an attack* 'John támadást kísérelt meg' szerkezetben TÁMADÓ és PRÓBÁLKOZÓ is. Bizonyos esetekben azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a szerkezet a kontroll vagy az emelő igékhez hasonlít, például a *John gave them a standing ovation* 'John állva tapsolt nekik' mondatban kérdéses, hogy John rendelkezik-e az ADÓ szereppel. A szerzők elemzésükben csak az alanyi szerepű argumentumokat tárgyalják, azonban feltételezhető, hogy elképzelésük szerint az egyéb vonzatok megosztása is hasonló módon történik.

Alonso Ramos (1998) a főnévi komponens szemantikai argumentumainak elosztására tendenciákat feltételez, melyeket az 5.2. részben mutatunk be részletesen.

A szerkezet és igei variánsának vonzatkerete időnként megegyezik (*döntést hoz vmiről – dönt vmiről*), máskor eltér egymástól (*tanácsot ad vkinek – tanácsol vkinek vmit*). Mivel a szerkezet főnévi komponense és az igei variáns igen gyakran azonos töre vezethető vissza, a szintaktikai elemzésnek a két elem közötti esetleges levezetettségről is számot kell adnia, továbbá a vonzatkeret-változásokat is követnie kell.

4. Generatív nyelvtani elemzések

Ebben a részben a félig kompozicionális szerkezetekre adott néhány generatív nyelvtani elemzést ismertetünk és hasonlítunk össze.

4.1. Az eddig javasolt elemzések

Gracia i Sole (1986) komplex predikátumként elemzi a szerkezeteket:

- (1) [_{VP} [_V [V + N(P)] ...] ...]

A V¹-t tehát egy igei fej és egy NP vagy egy főnévi fej (N) alkotja együttesen.

Kiefer és Ladányi (2000) elemzése az igemódosítóval rendelkező igei szerkezetekről hasonlít az előzőhöz, ők komplex igét feltételeznek a következő szerkezettel:

- (2) [_{V⁰} [X⁰ + V⁰]]

Itt tehát az igei fejen (V⁰) belül található egy igei fej és egy másik fej – a félig kompozicionális szerkezetek esetében főnévi fejről van szó, így tehát ebben az elemzésben a szerkezet a következő struktúrával bír:

(3) [v^0 [$N^0 + V^0$]]

Grimshaw és Mester (1988) a japánban vizsgálja a félig kompozicionális szerkezeteket. Elemzésükben a szerkezetekben az igei komponensek szemantikailag nem teljes értékűek: nincs fonológiai formájuk, vagy ha testesek, pusztán az idő és egyeztetés morfémaikat hordozzák. A vonzatok elosztása az argumentumtranszfer segítségével történik: a főnév szemantikai argumentumai az ige melletti pozíciókban jelennek meg a következőképpen. Mivel az ige szemantikailag nem teljes értékű, üres az argumentumszerkezete, így nem tud szemantikai szerepeket adni. A szerkezetben megjelenő vonzatokat így a főnévi komponens argumentumszerkezete engedélyezi. Az argumentumtranszferre a következő három megszorítást adják:

- az alany mellett legalább egy argumentumnak az NP-n kívül kell elhelyezkednie;
- az alany mindig az NP-n kívül található;
- amennyiben a főnévi komponens Téma és Cél szerepet oszt ki, és a Téma az NP-n kívül található, akkor a Cél is kötelezően az NP-n kívül helyezkedik el.

A fentiek illusztrálására álljon itt egy példa a *suru* 'tesz' igével:

- (4) *John-wa murabito-ni* [[*ookami-ga kuru-to*]-*no*
 János-TOPIK falubeli-DAT farkas-NOM jön-COMP-GEN
keikoku]-*o shita.*
 figyelmeztetés-ACC tesz
 'János figyelmeztette a falubelieket, hogy jön a farkas.'

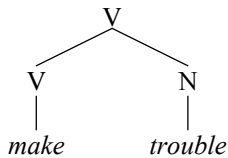
Az argumentumtranszfer a következőképpen zajlik:

- (5) *keikoku* (Ágens, Cél, Téma) + *suru* () <ACC> → *keikoku* (Téma) + *suru* (Ágens, Cél)

Az argumentumtranszfer eredményeképpen a főnévi komponens szemantikai argumentumai az ige komplementum pozícióiban jelennek meg.

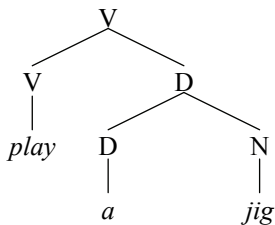
Hale és Keyser (2002) az angol V+N szerkezetnek a következő elemzést tulajdonítja:

(6) *make trouble* – tesz zavar – 'bajt kever'

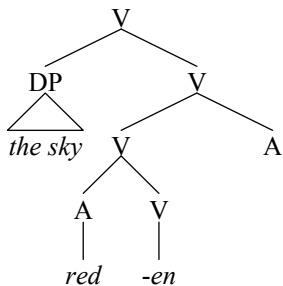
Eszerint egy igei és egy főnévi fej alkot egy igei fejet. Amennyiben a főnévi komponensnek névelője van, a szerkezet a következőképpen épül fel:

(7) *play a jig* – játszik egy tánc – 'táncot jár'

Az unergatív igék levezetése szerintük úgy valósul meg, hogy a tranzitív ige tárgya/komplementuma inkorporálódik egy absztrakt igei fejbe. Az igei fejben bizonyos esetekben képző is található. Az alábbi példában a *red* eredetileg az ige komplementuma volt, de inkorporálódott az igei fejbe, ahol összeolvadt az *-en* igeképzővel. A *The sky reddened* mondat levezetése tehát az alábbi (az időjelet figyelmen kívül hagyva):

(8) *The sky reddened.* – 'Az ég elvörösödött.'

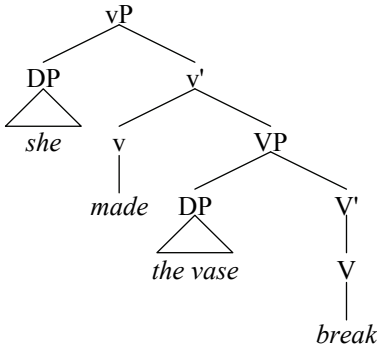

Az A komplementumpozícióból a *red* tő átkerül az igei fejbe, ahol összeolvad az *-en* képzővel, létrehozva a *redden* alakot.

4.2. Egy lehetséges elemzés

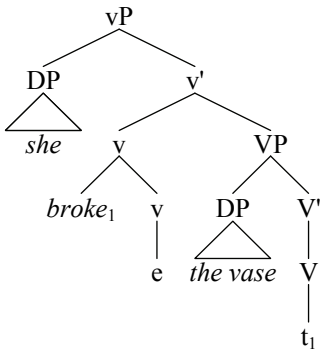
Az elemzés kiindulópontjaként tekintsük az angol műveltető szerkezetet. A két VP-héjat feltételező elemzés (Newson et al. 2006, Radford 1994) alapján az alábbi szerkezet tulajdonítható neki:

(9) *She made the vase break.* – ő tette a váza török – 'Eltörte a vázát.'

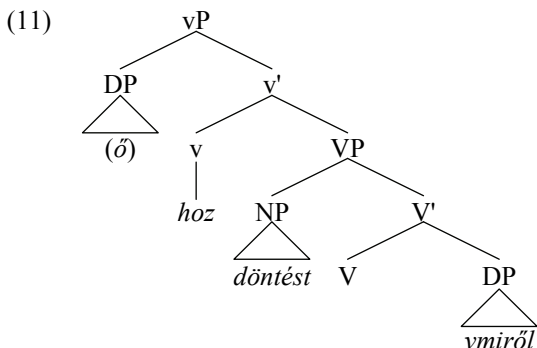

A műveltető ige (funkcióige) a v pozíció alatt, a főige pedig a V pozíció alatt található. Amennyiben a funkcióige hiányzik a mondatból, a főige felmozog a v pozícióba, ahol is összeolvad a láthatatlan (e-vel jelölt) funkcióíggével:

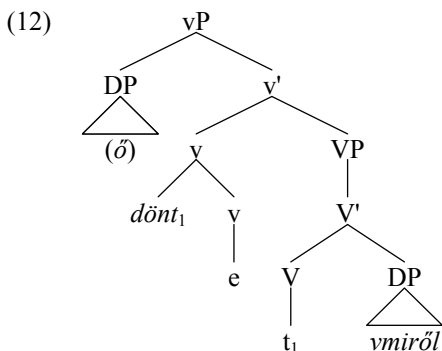
(10) *She broke the vase.* – ő törte a váza – 'Eltörte a vázát.'

A fentieket a magyar félig kompozicionális szerkezetekre alkalmazva a következő szerkezetet feltételezhetjük számukra:

Ez esetben a *hoz* igei komponens a *v* pozícióban található, más igei elem pedig – látszólag – nincs a mondatban. A szerkezet igei variánsa az alábbiak szerint ábrázolható:

A *dönt* mint főige a *V* alatt generálódik, de felmozog a *v*-be. Még eredeti pozíciójában (*V*-ben) tematikus szerepet ad a *DP*-nek (*vmiről*).

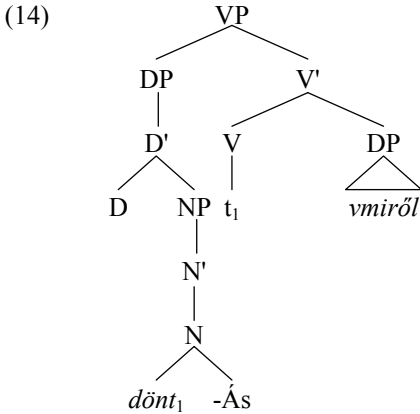
Ezzel a megközelítéssel szemben azonban több probléma is felmerül. Egyfelől (11)-ben a főige pozíciója kitöltetlen, azaz a *V* pozíció üres. Emiatt a tematikus szerepek kiosztása nehézségekbe ütközik: sem a *döntést*, sem a *vmiről* nem tud tematikus szerepet kapni, mivel a fej pozíció nincs kitöltve.

A fenti problémák megoldására a morfológiát hívhatjuk segítségül. Vegyük észre, hogy a *döntést hoz* szerkezetben ugyanúgy jelen van a *dönt* tő, mint az

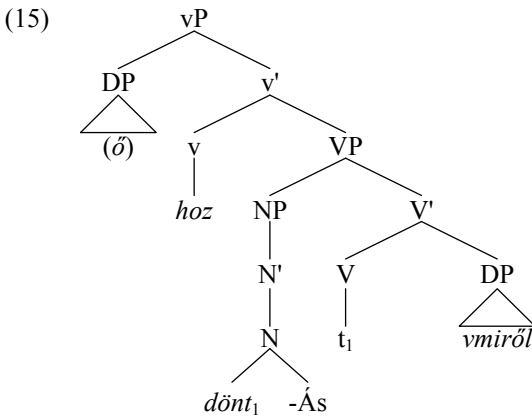
igei variánsban: a szerkezet főnévi komponense szintén ezt a tövet tartalmazza. A morfológia szintjén tehát a *dönt* többől deverbális képzéssel jön létre a *döntés*:

(13) [*dönt*]_V + *Ás* → [*döntés*]_N

A *döntés vmiről* szerkezet szintaktikailag az alábbi módon ábrázolható:

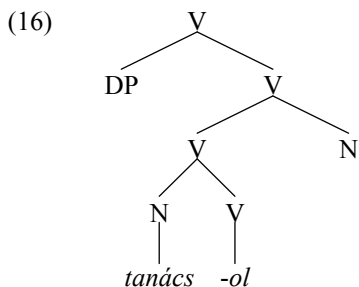

A *dönt* fő eredetileg a V pozícióban található, innen mozog az NP fejébe, ahol egyesül az *-Ás* főnévképzővel. A *dönt* eredeti vonzata (*vmiről*) változatlanul megmarad a főnév mellett is. Ezek alapján a *döntést hoz* félig kompozicionális szerkezetnek a (15)-ös szintaktikai szerkezet tulajdonítható:

A szerkezetben tehát a *dönt* tő a V pozícióból mozog az *-ás* képzőt tartalmazó N-be, ahol is egyesül a főnévképzővel, létrehozva ezzel a félig kompozicionális szerkezet főnévi komponensét. A *v* pozíciót pedig az igei komponens foglalja el. Ez a levezetés képes magyarázatot adni egyfelől a deverbális főnévi komponens létrejöttére, másfelől az igei variáns és a szerkezet azonos vonzatkeretére is.

Ha azonban az igei variáns képződik a főnévi komponensből (például *tanácsot ad – tanácsol*), akkor a fenti levezetés nem állja meg a helyét, ugyanis nem tudjuk igéből származtatni a főnévi komponens, így a szerkezet vonzatai tematikus szerepének eredete is kérdéses. Ezek az esetek a Hale és Keyser-féle levezetésben így elemezhetők (a *redden* példájához hasonlóan):

Ebben a példában a *tanács* eredetileg az ige komplementuma volt, azonban az igei fejbe mozgott, és egyesült az igeképzővel.

Ha összehasonlítjuk a Hale és Keyser (2002) alapján, valamint a Radford (1994) és Newson et al. (2006) alapján készült elemzéseket, a következőket állapíthatjuk meg. Hale és Keyser (2002) szerint a főnév + ige szerkezet lexikális behelyettesítés eredménye, és a főnévből képzett igei variánsok esetét tekintik levezetettnek. Ezzel szemben a Radford (1994) és Newson et al. (2006) alapján készült elemzés a deverbális főnévi komponens tartalmazó szerkezeteket ábrázolja megfelelően, viszont a főnévből képzett igei variáns problémájára nem nyújt megnyugtató megoldást. Úgy tűnik tehát, hogy a két-féle szerkezetet nem lehetséges egységesen kezelni, és külön-külön elemzést igényelnek, a jelenség azonban mindenképpen további vizsgálatokat érdemel.

4.3. Vonzatkeret

Az elemzések összevetéséből az igei variáns és a szerkezet közti vonzatkeret-alternációra nézve az alábbiak szűrhetők le. Amennyiben a főnév + ige szerkezet vonzatkerete megegyezik az igei variánséval, a Radford (1994) és

Newson et al. (2006) alapján készült elemzés képes ezt megmagyarázni (lásd a (15)-ös elemzést). Ha eltér a szerkezet és az igei variáns vonzatkerete, akkor több eset is lehetséges. Egyrészt bizonyos esetekben az igei variáns két vonzata „összevonódik” egy kétargumentumú névutóvá (a *között* argumentuma lehet két koordinált DP, vö. Tóth 2007): így például a *megkülönbözteti x-et y-tól* két vonzata a *különbséget tesz x és y között* szerkezetben már egy PP-n belül jelenik meg.⁴

Más esetekben viszont más vonzatok fordulnak elő a félig kompozicionális szerkezet és az igei variáns között, a *büntetést ad vkinek – megbünteti vkit vmivel* példában az igei variáns mellett előforduló tárgyi (*vkit*) pozícióban levő szereplő egyértelműen azonosítható a szerkezet részeshatározói (*vkinek*) pozícióját betöltő szereplővel. Emiatt azonos tematikus szerepük kell, hogy legyen, így a UTAH (Baker 1988) értelmében (azonos tematikus szerepet csak azonos szintaktikai pozícióban levő elemek kaphatnak) azonos szintaktikai pozícióban is kellene lenniük, az egyik azonban a VP Spec-jében található, a másik pedig a V melletti komplementum pozícióban. A megoldás abban rejlik, hogy a főnévi komponens (*büntetést*) nem tekintendő argumentumnak (vö. Komlósy 1992), csak „foglalja a helyet” a szerkezetben, így nem elérhető a tárgyi pozíció (VP Spec-je) a Páciens számára, ezért a következő foglalja el (V melletti komplementum), összhangban az esethierarchiával (Comrie 1976).

5. Függőségi nyelvtanok

A frázisstruktúra-nyelvtanokban a mondatok összetevői hierarchikus struktúrát alkotnak: konstituensfákká szerveződnek. Maguk a tagmondatok igékre, az igék vonzataira (ezek névszói szerkezetek) és egyéb alkotóelemekre bonthatók. A mondat szavai a konstituensfa levelein helyezkednek el, a fa egyéb csomópontjai absztrakt szerveződési egységeket jeleznek (frázisstruktúra-címkékkel ellátva).

A függőségifa-formátum ettől abban tér el, hogy a fában minden egyes csomópont a mondat egy szavának (vagy morfémájának) felel meg. A mondatfa csúcán vagy egy mesterséges gyökérem, vagy pedig a főige található, amelynek alárendeltjei lesznek a mondatban előforduló szavak, vagyis a gyökérelemeden kívül (ha van) nem található absztrakt csomópontok a fában.

⁴ E példával kapcsolatban a levezetettség kérdése is felmerül, hiszen a főnévi komponens és az igei variáns is (melléknévből) képzett alak. E dolgozat keretei között azonban nem térünk ki ennek részletesebb vizsgálatára.

A mondatban minden egyes szó szigorúan egy másik szó alárendeltségében van: egy szónak csak egy fölrendeltje lehet, egy csomópont alá azonban tartozhat több szó is, például az ige csomópontja alá sorolható be az ige összes bővítménye. A függőségi fában szereplő csomópontok között többféle kapcsolat is lehetséges, ezeket általában különféle címkékkel látják el, amelyek a kapcsolat jellegére utalnak.

A függőségi nyelvtanok első képviselőjének Tesnière tekinthető, aki nyelv-tanában (Tesnière 1959) megveti a rendszer alapjait. Híres hasonlata szerint a mondatnak az ige a központi eleme, mely egész kis drámát fejez ki: a dráma szereplői az ige bővítményei, melyeket Tesnière aktánsoknak nevez. A mondatban így tehát alárendelt elemek és fölrendelt elemek szerveződnek egységbe.

Mel'čuk (1988, 2003) függőségi nyelvtana az Értelem – Szöveg Elméleten belül jött létre. Nála a függőségi viszony lineáris relációként jelenik meg a szavak között. Mélyszeptaktikai szinten 12 viszonytípust feltételez, ebből 6 az ige és különféle bővítményei (aktánsai) között létezik, a többi viszony pedig mellérendelést és különféle módosító szerepet jelez.

A magyar nyelvre alkalmazott függőségi nyelvtanokról Koutny és Wacha (1991), valamint Prószycki et al. (1989) nyújt áttekintést, illetve saját, morfémaalapú függőségi nyelvtanuk rövid vázlatát mutatják be. Modelljükben a függőségi fák alapelemei a morfémák, mivel agglutináló nyelvekben nem (csak) a szavak, hanem a morfémák (is) képesek a különböző grammatikai viszonyok kifejezésére. Ez a megoldás megkönnyíti a különböző típusú nyelvek függőségi fái közötti leképezéseket, mert például az angol *may* segédige csomópontjának a magyar fában a *-hat* morféma csomópontja felel meg.

A félig kompozicionális szerkezetekre alkalmazott függőségi elemzést Alonso Ramos (1998, 2007) alapján ismertetjük. Elemzése az Értelem – Szöveg Elmélet keretében (lásd például Mel'čuk et al. 1995) íródott.

Az Értelem – Szöveg Modell reprezentációs szintekből tevődik össze. A szemantikai szintet kivéve mindegyik szint két alszintre (mély és felszíni) oszlik, így összesen hét reprezentációs szint létezik. Minden egyes szinten a mély alszint a szemantikai megkülönböztetésekre helyezi a hangsúlyt, a felszíni alszint pedig a formális különbségekre.

A mélyszeptaktikai reprezentációs szint függőségi faként jeleníti meg a mondat szintaktikai szerkezetét. A fa csúcsaiban általánosított lexémák találhatóak. Ezeknek négy fajtája létezik: (1) szemantikailag teljes értékű lexémák, (2) „fiktív” lexémák (ilyen például a határozatlan alanyt kifejező névmás

szimbóluma), (3) idiómák és (4) lexikai függvények. A fa élei mélyszintaktikai viszonyokat jelölnek, így a predikátum és aktánsai között levő viszonyokat (jelük római számok: I–VI), az attributív viszonyt (ATTR), amely a módosításokat jelzi, továbbá a mellérendelő viszonyt (COORD) és az appenditív viszonyt (APPEND) a mondat szerkezeten kívül elhelyezkedő elemek számára (például indulatszavak, megszólítások).

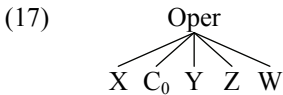
A felszíni szintaktikai reprezentációs szinten is függőségi fa található, ebben azonban már az adott nyelv összes olyan lexémája megjelenik, amely szerepel az adott kifejezésben. A fa élei pedig az adott nyelv szintaktikai viszonyait tükrözik.

A modellben a főnévi komponens és az ige közti viszonyt (többek között) az **Oper** lexikai függvény fejezi ki, melynek jelentése 'X-et tenni, X-szel bírni, vagy X állapotban lenni' (Apresjan 2004: 6). A mélyszintaktikai szinten a lexikai függvény áll az ige helyett, és a felszíni szintaktikai szinten helyettesítődik be a megfelelő lexikai egység (az igei komponens). Mélyszintaktikai szinten tehát a főnévnek (C_0) vannak argumentumai (illetve az elméleti keret terminológiájának megfelelően aktánsai).

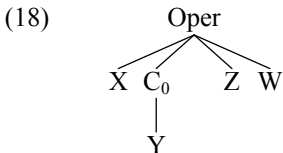
5.1. Az aktánsok elosztása a mélyszintaktikai szinten

Az aktánsok elosztása a mélyszintaktikai szinten az alábbiak szerint történhet. Amennyiben négy aktánsa van a kulcsszónak (a főnévi komponensnek), elméletben négyféleképpen valósulhat meg a vonzatok elosztása.

Először, előfordulhat, hogy mind a négy aktáns az igehez kapcsolódik:

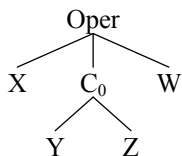

Másodszor, a kulcsszónak egy aktánsa van, a többi az igehez kapcsolódik:

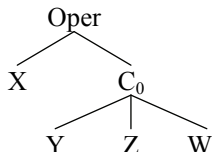
Harmadszor, a kulcsszónak és az igenek is két-két aktánsa van:

(19)

Negyedszer, az igének egy, a kulcsszónak pedig három aktánsa van:

(20)

Amennyiben három aktánsa van a főnévnek, az alábbi két lehetőség valósulhat meg. A szemléltető példa a *Juan tiene alergia al polen* / *Juan sufre de alergia al polen* 'János allergiás a pollenre' mondat.

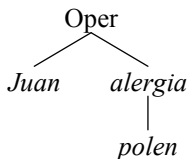
Az egyik esetben mindegyik aktáns az ige alá tartozik:

(21)

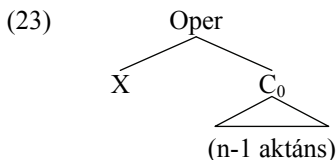
A másikban a *polen* 'pollen' az *alergiához* 'allergia' kapcsolódik:

(22)

A felszíni szintaktikai szinten azonban az **Oper** helyett már egy ige áll: ez a spanyolban a *tener* 'birtokol' vagy a *sufrir* 'szenved' lesz. A *tener* 3 aktánsal, a *sufrir* 2 aktánsal szerepelhet, ezért a felszíni szintaktikai szerkezet ennek függvényében alakul.

Mélyszintaktikai szinten azonban az elvi lehetőségek közül csak az egyik valósulhat meg: ezek alapján 2 aktánsa lesz az **Oper**-nek, mivel a *polen* és az **Oper** közti kapcsolat nem eléggé motivált (szemben a *polen* és *alergia* kapcsolattal, mivel a *polen* az *alergia* vonzataként fogható fel). Így a főnév + ige szerkezetek mélyszintaktikai reprezentációja (alap esetben) a következő lesz (C_0 a főnévi komponens, n az aktánsok száma):

5.2. Az aktánsok elosztása a felszíni szintaktikai szinten

Az ige és a főnév közti vonzatok elosztásáról a függőségi modellben adott elemzés keretében is számot adhatunk. Az aktánsok elosztására bizonyos tendenciák figyelhetők meg a spanyolban (Alonso Ramos 1998). A kiindulópont a főnév szemantikai aktánsainak száma, és ezek közül néhány átkerül az igehez az alábbi tendenciáknak megfelelően. A spanyol példák elemzésekor a magyar megfelelőikkel kapcsolatosan is teszünk néhány megjegyzést, hangsúlyozni kell azonban, hogy e tendenciák részletekbe menő vizsgálata a magyarban még ezután elvégzendő feladat.

Ha a főnévnek egy szemantikai aktánsa van, az igenek két aktánsa van a felszíni szintaktikai szerkezetben:

(24) *Juan a dado un paseo.*

'János sétát tett.'

A főnévi aktáns a felszíni szintaktikai szerkezetben alanyként jelenik meg (a magyarban is), az ige másik aktánsa pedig a főnévi komponens maga.

Ha a főnévnek két szemantikai aktánsa van, az első az ige alá tartozik (egész pontosan annak alanyaként funkcionál), a második lehet a főnév és az ige aktánsa is a felszíni szintaktikai szerkezetben. Az első esetben a főnév (*miedo* 'félelem') alá tartozik, melyhez a *de* prepozícióval kapcsolódik:

(25) *Juan tiene miedo de María.*

'János félelmet érez Mária iránt.'

A második esetben az igehez kapcsolódik, mégpedig *a* prepozícióval, ugyanakkor az igevel való kapcsolatot jelzi az *is*, hogy az ige előtt megjelenik a *le* névmás:

(26) *Juan le tiene miedo a María.*

'János félelmet érez Mária iránt.'⁵

⁵ A (26)-os példa a magyarban csak egyféleképpen szerepelhet, így nincs mód alternációra. A későbbi vizsgálatok azonban fényt deríthetnek ilyen jellegű eltérésekre más szerkezetek esetében is.

Ha a főnévnek három szemantikai aktánsa van, az első és a harmadik az ige alá tartozik, a második a főnévé a felszíni szintaktikai szerkezetben:

(27) *Juan ha hecho una oferta de dinero a María.*

‘János pénzügyi ajánlatot tett Máriának.’

Az első aktáns az alany, a főnévhez kapcsolódó aktáns szintén *de* prepozícióval rendelkezik, a harmadik aktáns pedig *a* prepozícióval kapcsolódik az igéhez. (A magyarban a második aktáns jelzőként szerepel a főnév előtt.)

Ha a főnévnek négy szemantikai aktánsa van, az első, a harmadik és a negyedik az ige alá, a második a főnév alá tartozik a felszíni szintaktikai szerkezetben:

(28) *Por este coche, el secretario hizo un pago de cien mil pesetas a Juan.*

‘Ezért az autóért a titkár százezer pesetát fizetett Jánosnak.’

Az első aktáns az alanyi pozíciót tölti ki, a második a főnévhez kapcsolódik *de* prepozícióval, a harmadik és a negyedik pedig az igéhez kapcsolódik *a*, illetve *por* prepozícióval. (A köznyelvi magyar fordítás nem tartalmaz félig kompozicionális szerkezetet, ha azonban mégis szeretnénk a mondatba illeszteni, akkor a stilisztikailag kifogásolható *Ezért az autóért a titkár százezer pesetát kifizetést eszközölt Jánosnak* mondatot kapjuk. Hasonlóan a három szemantikai aktáns esetéhez, itt is az látszik a magyarban, hogy a második aktáns jelzőként jelenik meg a főnévi komponens mellett.)

6. Az elemzések összehasonlítása

A dolgozatban a félig kompozicionális szerkezetek szintaktikai elemzéseit hasonlítottuk össze generatív és függőségi keretben különös figyelmet szentelve a vonzatkeret-alternáció, illetve az argumentumok / aktánsok elosztása kérdéseinek. Az elemzések összevetéséből az alábbiakra derült fény.

Az argumentumszerkezetre a legtöbb elemzés nagy figyelmet fordít. Grimshaw és Mester (1988) az argumentumtranszfer fogalmával (valamint annak szabályaival és megkötéseivel) magyarázza a főnév vonzatainak átkerülést az igére, Meyers et al. (2004) az „argumentumok megosztása” terminust használják, Alonso Ramos (1998) pedig jellemző tendenciákat állít fel az aktánsok eloszlására. Grimshaw és Mester (1988) elsődlegesen japán, Meyers et al. (2004) angol, míg Alonso Ramos (1998) spanyol példák vizsgálatára alapján jutott hasonló következtetésekre, így a jövőben érdemes lenne megnézni, hogy ezen eredmények miként alkalmazhatók a magyarra (akár együttesen, akár külön-külön).

Az igei variáns és a szerkezet közti vonzatalternációk egy részéről is számot lehet adni generatív keretben (lásd a 4.3. részt). Alonso Ramos (2007) ezt nem vizsgálta, azonban mindenképpen érdekes tanulságokkal szolgálhat a vonzatalternációk elemzése függőségi keretben is.

Az igei variáns, illetve a főnévi komponens levezettségét illetően az eltérő elemzések eltérő eredménnyel szolgálnak. A deverbális főnévi komponenset tartalmazó szerkezet levezethető az igei variánsból generatív keretben (lásd a 4.2. részt), míg Hale és Keyser (2002) a denominális képzett igei variánsokat vezeti le a főnévi komponensből; a két elemzés együttesen tehát magyarázza mindkét levezetettségi formát. A főnévi komponens és az igei variáns egymásból való levezethetőségét függőségi keretben még nem vizsgálták. A jövőben tehát ígéretes kutatási terület lehet ennek részletesebb elemzése, a magyarban erre a célra mindenképpen morfémaalapú függőségi nyelvtant érdemes alkalmazni (Koutny és Wacha 1991, Prószycki et al. 1989).

A különféle elméleti keretekben, illetve különféle elemzésekben elért eredményeket célszerű lenne összehangolni, illetve bizonyos megoldásokat átvenni a másik elméleti keretből. A frázisstruktúra-nyelvtanok és a függőségi nyelvtanok összehangolásának egy sikeres esetére mutat példát a Szeged Treebank adatbázis, amely eredetileg konstituensfákat tartalmazott, de ezek – bizonyos megszorításokkal – átalakíthatók függőségi fákká: az automatikus konverziót kézi ellenőrzési fázis követte (Alexin 2007, Vincze et al. 2010). Az argumentumtranszfer, illetve aktánsok / argumentumok el- és megosztásának szabályait és megszorításait (Grimshaw és Mester 1988, Meyers et al. 2004, Alonso Ramos 1998) pedig érdemes lenne közös nevezőre hozni, akár elméleti kerettől függetlenül is.

7. Összegzés

A dolgozatban a félig kompozicionális szerkezetek generatív és függőségi elemzéseit tekintettük át, különös tekintettel a vonzatkeret-alternációra, valamint a szerkezet és az igei variáns közti levezettség kérdésére. A különféle elemzések különféle jelenségekre képesek magyarázatot adni. A jövőben érdemes lenne összehangolni a különféle elemzések adta eredményeket, akár elméleti kerettől függetlenül is, illetve a más nyelvekre már elvégzett vizsgálatokat a magyar nyelvre is alkalmazni.

Hivatkozások

- Alexin Zoltán 2007. A frázisstrukturált Szeged Treebank átalakítása függőségi fa formátumra. In Tanács Attila – Csendes Dóra (szerk.) *V. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 263–266.
- Alonso Ramos, Margarita. 1998. *Étude sémantico-syntaxique des constructions à verbe supporte*. Thèse de doctorat. Montréal, Université de Montréal.
- Alonso Ramos, Margarita 2007. Towards the synthesis of support verb constructions. In Leo Wanner (szerk.) *Selected Lexical and Grammatical Issues in the Meaning-Text Theory. In Honour of Igor Mel'čuk*. Amsterdam / Philadelphia, Benjamins. 97–138.
- Apresjan, Juri D. 2004. O semantičeskoj nepustote i motivirovannosti glagol'nyx leksičeskich funkcij. *Voprosy jazykoznanija* 4: 3-18.
- Baker, Mark C. 1988. *Incorporation: A Theory of Grammatical Function Changing*. Chicago, Illinois, The University of Chicago Press.
- Comrie, Bernard 1976. The syntax of causative constructions: Cross-language similarities and divergences. In M. Shibatani (szerk.) *The Grammar of Causative Constructions: Syntax and Semantics, Vol. 6*. New York, Academic Press. 261–312.
- Gracia i Sole, Lluïsa 1986. *La teoria tematica*. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Grimshaw, Jane – Armin Mester 1988. Light verbs and theta-marking. *Linguistic Inquiry* 19: 205–232.
- Hale, Kenneth – Samuel J. Keyser 2002. *Prolegomenon to a Theory of Argument Structure*. Cambridge (Mass.), MIT Press.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.) *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 131–139.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Alaktan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 453–518.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Koutny Ilona – Wacha Balázs 1991. Magyar nyelvtan függőségi alapon. *Magyar Nyelv* 87/4: 393–404.

- Langer, Stefan. 2004. A linguistic test battery for support verb constructions. *Linguisticae Investigationes* 27/2: 171–184.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr* 123: 116–129.
- Lengyel Klára 2000. A segédigék és származékaik. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 252–256.
- Mel'čuk, Igor Aleksandrovich 1988. *Dependency Syntax: Theory and Practice*. Albany, NY, State University of New York Press.
- Mel'čuk, Igor 2003. Levels of dependency in linguistic description: concepts and problems. In Vilmos Ágel – Ludwig M. Eichinger – Hans Werner Eroms – Peter Hellwig – Hans Jürgen Heringer – Henning Lobin (szerk.) *Dependency and Valency. An International Handbook of Contemporary Research*, vol. 1. Berlin–New York, W. de Gruyter. 188–229.
- Mel'čuk, Igor – André Clas – Alain Polguère 1995. *Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire*. Louvain-la-Neuve, Duculot.
- Meyers, Adam – Ruth Reeves – Catherine Macleod 2004. NP-external arguments: A study of argument sharing in English. In *Second ACL Workshop on Multiword Expressions: Integrating Processing*. 96–103.
- Newson, Mark – Marianna Hordós – Dániel Pap – Krisztina Szécsényi – Gabriella Tóth – Veronika Vincze 2006. *Basic English Syntax With Exercises*. Budapest, Bölcsész Konzorcium.
- Prószéky, Gábor – Ilona Koutny – Balázs Wacha. 1989. Dependency syntax of Hungarian. In Dan Maxwell – Klaus Schubert (szerk.) *Metataxis in Practice (Dependency Syntax for Multilingual Machine Translation)*. Dordrecht, Foris. 151–181.
- Radford, Andrew 1994. *Syntax: A Minimalist Introduction*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tesnière, Lucien. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, Klincksieck.
- Tóth Csilla 2007. Kollektivitás és disztributivitás vizsgálata a magyar statikus helyhatározóragok és névutók körében. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 222–242.
- Vincze, Veronika – Dóra Szauter – Attila Almási – György Móra – Zoltán Alexin – János Csirik 2010. Hungarian Dependency Treebank. In *Proceedings of the Seventh Conference on International Language Resources and Evaluation (LREC'10)*. Valletta, Malta.